

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

AYNUR BABƏK

**AZƏRBAYCAN
FOLKLORUNDA
SU İLƏ BAĞLI
İNAMLAR**

BAKI – 2011

AMEA Folklor İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

ELMİ REDAKTORLAR: **Hüseyn İSMAYILOV**
F.e.d., professor;
Seyfəddin RZASOY
F.ü.f.d.

RƏYÇİLƏR: F.e.d. **Ramil ƏLİYEV**;
F.e.d. **Ramazan QAFARLI**

NƏŞRİNƏ MƏSUL: F.ü.f.d. **Əziz ƏLƏKBƏRLİ**

Aynur Babək. Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inamlar,
Bakı, «Nurlan», 2011. – 212-səh.

Kitabda «Mifoloji düşüncədə su stixiyası və onunla bağlı obrazlar» paradiqmasında «Su stixiyası mifologiyada dünyanın yaradılmasının ilkin əsası kimi», «Türk mifologiyasında su stixiyası ilə bağlı obrazlar», «Kosmoqonik başlanğıc su», «Abi-Həyat»//«Dirilik suyu», «Su əyəsi//Su anası», «Yer-sub və Öləng obrazları», «Su stixiyası ilə bağlı mifoloji inamlar» kimi məsələlər, «Folklorda su inam və obrazları» paradiqmasında «Əfsanələrdə su inam və obrazları», «Nağıllarda su stixiyasının obrazları», «Dastanlarda su kultu», «Bayatılarda su stixiyası ilə bağlı Xan Araz obrazı», «Xalq mahnılarında su kultu ilə əlaqədar Sara obrazı», «Su kultu ilə bağlı yağmur mərasimləri», «Novruz bayramında su inam və ayinləri» kimi məsələlər tədqiq edilmişdir.

4603000000 **Qrifli nəşr**
N-098-2011

© Folklor İnstitutu, 2011

FOLKLORUN MİFOLOJİ QAYNAQLARINA DAİR YENİ TƏDQİQAT

Aynur Məhəmməd qızı Babəkin «Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inanclar» monoqrafiyası aktual elmi problemə həsr olunmuşdur. Mövzu problematik əsaslarına görə folklorla mifologiyanın çox qədim köklərə malik mürəkkəb münasibətlər sistemini ehtiva edir. Əslində, təkcə folklorun deyil, milli mədəniyyətin istənilən təzahür səviyyəsinin arxetipik əsaslarında mifoloji dünyagörüşü durur. Milli mədəniyyətin hər bir təzahür səviyyəsi mifologiya ilə spesifik münasibətlərə malikdir. Bu cəhətdən folklor istər bir dünyagörüşü – düşüncə kodu, istər sənət və yaradıcılıq hadisəsi və onun mətnlər sistemi kimi mifologiya ilə son dərəcə sıx şəkildə bağlıdır. Digər tərəfdən, insanlığın düşüncə tarixində mifologiya və folklorun yaratdığı diaxron sıra folklor dünya modelində bu sistemlərin sinxronluğunda da özünü qoruyur. Bu da öz növbəsində folklorun öyrənilməsində mifoloji aspekti qaçılmaz zərurətə çevirir. Bundan başqa, AMEA Folklor İnstitutunda aparılan folklorşünaslıq araşdırmalarının elmi-nəzəri səviyyəsinin artıq dünya elmi standartları səviyyəsinə qalxması ilə yaranan nəzəri-metodoloji baza artıq bu tipli mürəkkəb struktura malik tədqiqatların yaranmasını aktual elmi hadisəyə çevirir. Bu baxımdan, A.M.Babəkin «Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inanclar» mövzusunda tədqiqatı Azərbaycan folklorşünaslıq elminin vacib və mühüm problematik istiqamətinə aiddir.

İki fəsildən ibarət olan iş mükəmməl elmi struktura malikdir. «Mifoloji düşüncədə su stixiyası və onunla bağlı obrazlar» adlanan birinci fəslin problemi «Su stixiyası mi-

fologiyada dünyanın yaradılmasının ilkin əsası kimi», «Türk mifologiyasında su stixiyası ilə bağlı obrazlar», «Kosmoqonik başlanğıc su», «Abi-Həyat»//«Dirilik suyu», «Su əyəsi//Su anası», «Yer-sub və Öləng obrazları», «Su stixiyası ilə bağlı mifoloji inamlar» adlı yarımfəsil və bəndlərdə, «Folklorda su inam və obrazları» adlanan ikinci fəsilin problemi «Əfsanələrdə su inam və obrazları», «Nağıllarda su stixiyasının obrazları», «Dastanlarda su kultu», «Bayatılarda su stixiyası ilə bağlı Xan Araz obrazı», «Xalq mahnılarında su kultu ilə əlaqədar Sara obrazı», «Su kultu ilə bağlı yağmur mərasimləri», «Novruz bayramında su inam və ayinləri» kimi yarımfəsil və bəndlərdə reallaşdırılmışdır. Bu struktur öz məzmunu etibarilə tədqiqatın problemini bütövlükdə əhatə etməklə onun həlli üçün optimal təhlil modeli rolunu oynamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmetinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməsi müəllifin əldə etdiyi nəticələrin dəqiqliyi və elmiliyini təmin etmişdir. Bu da öz növbəsində A.M.Babəkə işin qarşısında duran başlıca məqsəd («Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inamların tədqiq edilməsi») və ondan irəli gələn vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsinə gətirmişdir.

Araşdırmanı tarixi-müqayisəli metod əsasında aparan A.M.Babək öz nəzəri-metodoloji mövqeyini əsaslandırarkən su stixiyası ilə bağlı inamların ilkin düşüncədə (mifologiyada) əsas yer tutmasını, folklorun müxtəlif növ və janrlarında geniş və zəngin obrazlar sistemi yaratmasını əsas götürmüşdür. Müəllif əsaslandırmışdır ki, problemin tarixi aspekti su stixiyası və onunla bağlı inamların mifoloji düşüncədən başlamaqla folklorumuzun bütün tarixi boyunca özünə geniş yer tutması ilə müəyyənləşir. Bu mənada su

stixiyası ilə bağlı inamların ilkin başlanğıcdan müasir döv-
rümüzə kimi daim dəyişmə və inkişafda olmasını nəzərə
alan müəllif problemin öyrənilməsində tarixi aspekti ciddi
istiqlamət kimi nəzərə almışdır. Digər tərəfdən müəllif prob-
lemin müqayisəli aspektdə öyrənilmə zərurətini su stixiyası
ilə bağlı inamların folklorumuzda geniş obrazlar cərgəsi
yaratması ilə əsaslandırılmışdır. Müəllifin mövqeyinə görə,
su obrazının müxtəlif şəkillərinin yaranması, su inamlarının
fərqli şəkillərdə transformasiya olunması problemin tədqiq-
ində müqayisə üsulunun rolunu qabartmış olur.

Tədqiqatçı problemlə bağlı dünya elmi-nəzəri fikri ilə
yanaşı, Azərbaycan alimlərinin uyğun tədqiqatlarına xüsusi
həssaslıqla yanaşmışdır. O, folklorumuzda su obrazı, su ilə
bağlı inamları zaman-zaman öz tədqiqatlarında incələmiş
prof. M.Seyidov, prof. İ.Abbaslı, prof. A.Nəbiyev, prof.
M.Həkimov, prof. B.Abdulla, prof. M.Cəfərli, f.e.d. F.Ba-
yat, f.e.d. C.Bəydili, f.e.d. R.Əliyev, f.d. R.Qafarlı və başqa
alimlərin yaradıcılığını geniş elmi əsaslarla tədqiqata cəlb
edərək problemin həllinə yönəltməyi bacarmışdır. Burada
diqqəti cəlb edən əsas məqam müəllifin adları çəkilən tədqiq-
atçıların yaradıcılığından problemin nəzəri-metodoloji
əsaslarını təşkil edən tezisləri seçib, mövzunun nəzəri-meto-
loji bazası halına gətirə bilməsidir.

Birmənalı şəkildə qeyd etmək istəyirik ki, A.M.Ba-
bəkin tədqiqatda əldə etdiyi nəticələr yeni və orijinaldır. Bu
baxımdan, işdə su stixiyası ilə bağlı inamlar Azərbaycan
folklor nümunələri əsasında geniş şəkildə təhlil olunmuş və
Azərbaycan folklorşünaslığı üçün aktual elmi yeniliklər
əldə edilmişdir. Belə hesab edirik ki, A.M.Babəkin su sti-
xiyasının mifologiyada dünyanın yaradılmasının ilkin əsası
kimi yerini və rolunu öyrənməsi, türk mifologiyasında su

stixiyası ilə bağlı obrazlar içərisində kosmoqonik başlanğıc su obrazının mifoloji düşüncə üçün əsas arxetip olduğunu müəyyənləşdirməsi, folklor mətnlərinin cəlb olunması yolu ilə «Abi-Həyat»//«Dirilik suyu» obrazının əsas xüsusiyyətlərini aşkar etməsi, Azərbaycan mətnləri əsasında su əyəsi//su anası obrazının xarakterik mifoloji cizgilərini müəyyənləşdirməsi, su stixiyası ilə bağlı mifoloji inamları öyrənərək onların əsas xüsusiyyətlərini ümumiləşdirməsi, əfsanələr üçün xarakterik olan su inam və obrazlarının başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməsi, nağıllarda su stixiyasının çox zəngin semantikasını üzə çıxarması və əsas məqamlarını aşkar edərək ümumiləşdirməsi, dastanlarda su kultu üçün səciyyəvi olan mənə xüsusiyyətlərini üzə çıxarması, bayatılardakı xan Araz obrazının su stixiyası ilə bağlılığını aşkarlaması, xalq mahnılarında Sara obrazının su kultu ilə əlaqədar olduğunu müəyyənləşdirməsi, su kultu ilə bağlı yağmur mərasimlərinin əsas xətlərini müəyyənləşdirməsi, Novruz bayramında su inam və ayinlərinin ümumi elmi mənzərəsini yaratması və s. orijinal elmi nəticə və yeniliklərdir.

Hüseyn İSMAYILOV,
*AMEA Folklor İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor*

Seyfəddin RZAYEV,
*AMEA Folklor İnstitutunun
Mifologiya şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

GİRİŞ

Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı inamların öyrənilməsi folklorşünaslığın aktual mövzudur. Mövzunun aktuallığı ilk növbədə su obrazının mifik düşüncədə və folklorlarda oynadığı rolla bağlıdır. Su dünya mifoloji sistemlərində olduğu kimi, türk mifoloji düşüncəsində də yaradıcı başlanğıc – kosmoqonik stixiyadır. Mifoloji düşüncənin ilkin arxetiplərindən – qədim obrazlarından olan su dünyanın mifoloji modelində (kosmoqonik təsəvvürlər sistemində) mühüm rol oynamaqla ilkin miflərin əsas obrazlarından olmuşdur. Yaradıcı başlanğıc olan suya inam onun ətrafında pərəstiş kompleksinin – su kultunun yaranmasına gətirmişdir. Bu da öz növbəsində ilkin su stixiyasının mifoloji mətnlərdə müxtəlif obrazlar silsiləsinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Mifoloji su stixiyası fetişist (fetişizm – cansız əşyaların canlı kimi təsəvvür olunması), animist (ruhlar haqqında təsəvvürlər sistemi), totemist (insanın heyvan, quş, bitki və s. əcdadları haqqında təsəvvürlər sistemi), şamanist (insanlarla ruhlar arasında əlaqə sistemi), tanrıçılıq dini görüşlərinin təsiri altında daha da inkişaf edərək həm şəkildə, həm də semantik məzmun baxımından son dərəcə mürəkkəbləşmişdir. Bu mürəkkəbləşmə eyni zamanda onun mifoloji semantikasının (məna aləminin – anlam sisteminin) zənginləşməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Mifologiya folklorun əsasını, ilkin bünövrəsini təşkil edir. Bəşər mədəniyyətinin inkişafı ilə mifologiya ictimai şüurun başqa formaları – fəlsəfə, folklor, din və s. ilə əvəz olunmuşdur. Bu prosesdə su stixiyası ilə bağlı inamlar sistemi folklor düşüncəsinə daxil olaraq çoxsaylı əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, mərasimlərin və s. məzmununda özünə yer almışdır. Bu cəhətdən Azərbaycan folklorunun məna aləminin, ondakı obrazların funksiya və semantikasının öy-

rənilməsi ilkin su stixiyası ilə bağlı inanların tədqiqini zərurətə çevirir. Azərbaycan folklorunu su ilə bağlı inanclardan kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Su stixiyası, onun mifoloji obrazının folklorda öz əksini tapan şəkilləri və inamlar folklorumuzda özünə geniş və zəngin yer tutur. Folklorumuzun mifoloji köklərinin və obrazlar sisteminin geniş və hərtərəfli tədqiq olunması su stixiyası ilə bağlı inanların öyrənilməsinə zərurətə çevirir.

Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inamlar bir problem kimi mövzusunun obyektini son dərəcə geniş olub, əslində, Azərbaycan folklorunu bütövlükdə əhatə edir. Folklorumuzun bütün janrlarında su inanları və həmin inanları təmsil edən obrazlara bu və ya başqa dərəcədə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, folklorun epik, dramatik və lirik növlərinin hamısında su inam və obrazlarının izlərini bərpa etmək olar. Bu cəhətdən işin obyektini folklorumuzun, demək olar ki, bütün növləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan folklorunda su stixiyasının ilkin mifoloji semantikasının və həmin stixiya ilə bağlı inamlar və onlardakı obrazların folklordakı məna aləminin (semantik xüsusiyyətlərinin) tədqiqi təşkil edir.

Araşdırmanın qarşısında duran əsas məqsəd Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı inanların tədqiq edilməsidir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

İlkin yaradılışın (mifoloji kosmoqoniyanın) əsasını təşkil edən su stixiyasının dünya və türk mifologiyasındakı tədqiqi təcrübəsinin öyrənilməsi və bunun əsasında dissertasiya probleminin tədqiq istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inanların (miflərin), sınımaların, atalar sözlərinin tədqiqi nəticəsində su stixiyasının ilkin kosmoqonik (mifoloji) məna aləminin tədqiqi;

Bayatılarda, xalq mahnılarında su ilə bağlı inam və obrazların tədqiqi;

Epik folklor mətnlərində su inamları və onları təmsil edən obrazların tədqiqi;

Xalq mərasimlərində su inam və obrazlarının tədqiqi və s.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasında tarixi-müqayisəli metod dayanır. Su stixiyası ilə bağlı inamların ilkin düşüncədə (mifologiyada) əsas yer tutması, daha sonra folklorun müxtəlif növ və janrlarında geniş və zəngin obrazlar sistemi yaratması problemə tarixi və müqayisəli aspektlərdə yanaşmanı tələb edir.

Problemin tarixi aspekti su stixiyası və onunla bağlı inamların mifoloji düşüncədən başlamaqla folklorumuzun bütün tarixi boyunca özünə geniş yer tutması ilə müəyyənləşir. Su stixiyası ilə bağlı inamlar ilkin başlanğıcdan müasir dövrümüzdə kimi daim dəyişmə və inkişafda olmuşdur. Bu da problemin öyrənilməsində tarixi aspekti ciddi istiqamət kimi nəzərə almağı tələb edir.

Problemin müqayisəli aspektdə öyrənilmə zərurəti su stixiyası ilə bağlı inamların folklorumuzda geniş obrazlar cərgəsi yaratması ilə bağlıdır. Su obrazının müxtəlif şəkillərinin yaranması, su inamlarının fərqli şəkillərdə transformasiya olunması problemin tədqiqində müqayisə üsulunun rolunu qabartmış olur.

Ümumiyyətlə, folklorumuzda su obrazı, su ilə bağlı inamlar zaman-zaman tədqiqatçılarımızın diqqətində olmuşdur. Bu baxımdan, M.Seyidov, İ.Abbaslı, A.Nəbiyev, M.Həkimov, B.Abdulla, M.Cəfərli, F.Bayat, C.Bəydili, R.Əliyev, R.Qafarlı və başqa alimlərin əsərlərində su inamları müxtəlif cəhətlərdən tədqiq olunmuşdur. Həmin araşdırmalar bu gün su stixiyası ilə bağlı inamların geniş elmi

əsaslar üzərində, monoqrafik şəkildə tədqiqi üçün dəyərli nəzəri-metodoloji baza yaradır.

Tədqiqatda su stixiyası ilə bağlı inamlar Azərbaycan folklor nümunələri əsasında geniş şəkildə təhlil olunmuş və bir çox elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Onlardan əsas olanları aşağıdakılardır:

Su stixiyasının mifologiyada dünyanın yaradılmasının ilkin əsası kimi yeri və rolu öyrənilmişdir.

Türk mifologiyasında su stixiyası ilə bağlı obrazlar içərisində kosmoqonik başlanğıc su obrazının mifoloji düşüncə üçün ən əsas olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Folklor mətnlərinin cəlb olunması yolu ilə «Abi-Həyat»//«Dirilik suyu» obrazının əsas xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir.

Azərbaycan mətnləri əsasında su əyəsi//su anası obrazının xarakterik mifoloji cizgiləri müəyyənləşdirilmişdir.

Su stixiyası ilə bağlı mifoloji inamlar öyrənilmiş və onların əsas xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmişdir.

Əfsanələr üçün xarakterik olan su inam və obrazlarının başlıca xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Nağıllarda su stixiyasının çox zəngin olması üzə çıxarılmış və əsas məqamlar aşkar edilərək ümumiləşdirilmişdir.

Dastanlarda su kultu üçün səciyyəvi olan mənə xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

Bayatılardakı xan Araz obrazının su stixiyası ilə bağlılığı aşkarlanmışdır.

Xalq mahnılarında Sara obrazının su kultu ilə əlaqədar olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Su kultu ilə bağlı yağmur mərasimlərinin əsas xətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Novruz bayramında su inam və ayinlərinin ümumi elmi mənzərəsi yaradılmışdır və s.

I FƏSİL

MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏDƏ SU STİXİYASI VƏ ONUNLA BAĞLI OBRAZLAR

Təkcə Azərbaycan folklorunda deyil, dünyanın bütün xalqlarının folklorunda su ilə bağlı inanc və obrazlar vardır. Su ünsürünün bu qədər geniş obrazlarla təmsil olunması onun insanlığın ilkin düşüncəsi, yəni mifoloji düşüncəsi ilə bağlılığından doğur. Əlbəttə, mifologiya mürəkkəb anlayışdır. Ən sadə mənası «ilkin (mifoloji) düşüncə», «mifoloji düşüncə ilə bağlı hər cür mətnlərin (əsatirlər, əfsanələr, rəvayətlər və s. cəmi, toplusu» demək olsa da, ümumiyyətlə, mifologiyanın tarixi kökləri, ilkin başlanğıcı, haradan və necə yaranması, demək olar ki, məlum deyil. Bu barədə dünyanın görkəmli mütəxəssislərinin çoxlu fikirləri olsa da, mifologiyanın bir çox əsas məsələləri ilə bağlı suallara bugünədək nöqtə qoyulmamış, hamını qane edən, razı salan, hər bir alimin qeyd-şərtsiz qəbul etdiyi cavablar ortada yoxdur. Bax elə buna görə də görkəmli qərb alimi M.Eliade bəyan edir: «Mifin elə bir tərifini tapmaq mümkün deyildir ki, həm bütün alimlər tərəfindən qəbul edilsin, həm də mütəxəssis olmayanlar üçün də anlaşılıq olsun. Bununla bərabər, bütün arxaik və ənənəvi cəmiyyətlərdəki bütün mifləri və onların bütün funksiyalarını əhatə edən universal tərifini tapmaq mümkündürmü? Mif mədəniyyətin fəvqəladə dərəcədə mürəkkəb gerçəklərindən biridir. Onu ən çoxsaylı və bir-birini tamamlayan aspektlərdə öyrənmək və şərh etmək olar. Mənə elə gəlir ki, aşağıdakı tərif daha yatımlı olacaqdır. Ona görə ki, o, bizi maraqlandıran məsələni geniş şəkildə əhatə edir: mif müqəddəs tarixi bəyan edir, «bü-

tün başlanğıcların başlanğıcı olan» yaddaşaşqədərki zaman-
da baş vermiş hadisələr haqqında danışır. Mif nəql edir ki,
reallıq hər şeyi bütünlükdə ehtiva edən dünya, kosmos şək-
lində, yaxud tək-cə onun fraqmentləri (adaların, bitki alə-
minin, insan davranışı, yaxud dövlət qurulması) şəklində
olmasından asılı olmayaraq, fəvqəladə varlıqların igidlikləri
sayəsində öz təcəssümünü, gerçəkləşməsini necə tapmışdır.
Bu, həmişə hansısa «yaradılış» haqqındakı hekayədir. Bizə
xəbər verilir ki, nə necə baş verib və biz mifdə bu «nə isə-
nin» mövcudluğunun qaynaqlarına yaxın oluruq. Mif baş
verənlər haqqında həmişə həqiqəti danışır...» (184, 33-34).

M.Eliadenin bu fikrində mövzumuzu açmaq baxımın-
dan mifologiyanın «bütün başlanğıcların başlanğıcı», «yad-
daşaşqədərki zamanda baş vermiş hadisələr»dən bəhs edən
bir düşüncə sahəsi kimi səciyyələndirilməsi çox vacib məsə-
lədir. Çünki mifoloji düşüncənin bu şəkildə ilkinliyi su
stixiyası haqqında düşüncənin ilkinliyindən xəbər verir. Axı
heç bir mifologiyayı su ünsürü, onun müxtəlif obrazları
olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. İstənilən xalqın
mifoloji mətnlərinə nəzər saldıqda, orada su ünsürünü müt-
ləq görəcəyik. Özü də su ünsürü həmin mətnlərdə təsadüfən
rast gələn obraz olmayacaq. Əksinə, dünyanın yaradılışı
su ilə bağlı olacaq. Su hər hansı şəkildə varlıq aləminin ya-
radılmasında iştirak edəcək. Demək, Azərbaycan folklorun-
da su ilə bağlı obrazların zənginliyi suyun mifoloji düşüncə-
dəki ilkinliyi ilə əlaqədardır. Əgər su stixiyası, M.Eliadenin
ifadəsi ilə desək, «bütün başlanğıcların başlanğıcı» olan mi-
fologiyada əsas ünsürlərdən olmasaydı, yəqin ki, folklor
da bu qədər kök ata bilməzdi, rişələnə, qol-budaq verib zən-
gin folklor obrazları yaratmağa müvəffəq olmazdı. Suyun
insan düşüncəsindəki bu mənə dünyası mövzumuzun isti-

qamətini mifologiyaya yönəldir. Çünki Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı hər bir inanc öz ana qaynağı, ilkin mənbəyi etibarilə mifologiyaya doğru istiqamət götürür. Demək, folklordakı su inancları, onunla bağlı obrazlar da elə mifologiya ilə izah olunmalıdır.

1.1. Su stixiyası mifologiyada dünyanın yaradılmasının ilkin əsası kimi

Mövzunun tədqiqi birinci növbədə «stixiya» sözünün məna dünyası ilə bağlıdır. Çünki bu sözün özündə suyun elmi mənada dərk edilə bilməyən imkanları gizlədir. Su həyatın ayrılmaz parçası və dünyada, bəlkə də, hər şeydən çox olan maddədir. Bədənimizin çox hissəsi sudan ibarətdir və su olmasa, heç bir canlı yaşaya bilməz. Yer kürəsində dənizlərin, çayların, okeanların quruya olan nisbəti daha böyükdür. Demək, su təbiət maddəsi, yaşayış ünsürü kimi uşaqdan böyüyə hamıya məlum olan maddədir. Lakin o bir «stixiya» kimi elmi düşüncəyə, mifoloji, fəlsəfi düşüncəyə aid olan anlayışdır. Bax elə ona görə də, su maddəsinin ilkin düşüncədəki rolünün aydınlaşdırılması üçün birinci növbədə «stixiya» sözünün öz məna dünyasına nəzər salmaq gərəkdir. Axı elmdə «stixiya» deyildikdə tək su nəzərdə tutulmur: müxtəlif mifoloji, fəlsəfi düşüncələrdə od, torpaq, hava, metal və s. su ilə bərabər stixiya hesab olunur. Bu halda «stixiya» nədir?

«Stixiya» sözünün lüğətlərdəki mənasına nəzər salıb, onun dünyanın ilkin əsasları ilə, yəni dünyanın yaradılması haqqındakı ilkin təsəvvürlərlə bağlı söz olduğunu görürük. Məsələn, «stixiya» sözünün «Rusca-azərbaycanca lüğət»dəki dörd mənasının hamısı ilkin əsas, ilkin təbiət, ilkin yaradılışla bağlıdır:

1. ünsür (qədim yunan fəlsəfəsində: bütün təbii hadisələrin əsasını təşkil edən dörd ünsürdən (su, od, torpaq, hava) biri);

2. təbii hadisələr, təbiət qüvvəsi: afət;

3. qeyri-mütəşəkkil qüvvə (məcazi mənada);

4. mühit, şərait (məcazi mənada), (120, 268).

Göründüyü kimi, burada «stixiya» sözünün mənası təbiətlə, onun ilkin əsasları ilə, təbiətin qlobal qüvvələri ilə bağlıdır. Buradan yəqin olan əsas məna «stixiya» sözünün təbiətin əsaslarını, onu təşkil edən, yaradan əsas qüvvəni bildirməsidir. Elə buna görə də «stixiya» təbiətin əsasını təşkil edən qüvvə, yaxud maddə növü kimi Azərbaycan dilinə «başlanğıc element» mənasında olan «ünsür» sözü ilə tərcümə olunur.

«Ünsür» sözü Azərbaycan dilinin lüğət tərkində alınma sözdür, ərəb mənşəlidir və onun «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndəki dörd mənasından birincisi təbiətin əsasını təşkil etməsi ilə bağlıdır: «Qədim materialist fəlsəfədə: təbiətin, bütün şeylərin, hadisələrin bünövrəsini təşkil edən əsas tərkib hissələrindən biri (od, su, torpaq, hava)» (17, 428).

Beləliklə, «su stixiyası» ifadəsi dünyanın – kainatın ilkin yaradılışının əsasında duran «su ünsürü» mənasındadır.

Su stixiyası Azərbaycan mifoloji, fəlsəfi düşüncəsində çox qədimlərdən bəri varlığın əsasını təşkil edən dörd ünsürdən biri hesab olunmuşdur. Ümumiyyətlə, dörd ünsür qədim Azərbaycan fəlsəfi düşüncəsi, dini-mifoloji görüşlərində çox məşhurdur və folklorda da geniş yayılmışdır. Məsələn, «Ab-atəş-xak-bad» məsələsinə aşıq poeziyasında çox rast gəlinir. Burada ab – su, atəş – od, xak – torpaq, bad – hava (külək) deməkdir.

Xaltanlı Tağının (1796-1899) bir vücudnaməsində insanın yaradılışı dörd ünsürdən başlayır:

Abi-atəş, xak badan-cəm oldu,
Adəm dəryasından sorağa gəldim.
Şərin biətindən, dinin şərtindən,
Ana vucudundan yaprağa gəldim (83, 139).

Göyçəli Aşıq Nəcəf (1900-1968) «Pərvərdigar» adlı divanisinin birinci bəndində göstərir ki, Allah insanı dörd ünsürdən yaradıb və bunlardan birincisi sudur:

Altı gündə xəlq elədi
Dünyanı pərvərdigar;
Abu ataş, xaku baddan
İnsanı pərvərdigar.
«Kaf» «kun» ilə qərar tutub
İnsü cinnü kainat;
«Fə» «kun» ilə qopardacaq
Tufanı pərvərdigar (72, 173).

Bu şeirdə «Kaf»ın «kun» ilə qərar tutması «kon» sözü mənasında, «Fə»nin «kun» ilə tufan qopartması «fəkun» sözü mənasındadır. İndi bunların mənalарına diqqət edək. Allah dünyanı yaratmaq istədikdə «kon», yəni «ol» sözünü demiş, dünya da «olmuş», yəni yaranmışdır. Qiyamətin – dünyanın sonunun gəlməsi də Allahın «fəkun» sözü ilə olacaq. Demək, varlıq aləmi «kon» sözündən başlanıb, «fəkun» sözü ilə tamamlanır. «Kun-fəkun»dan ibarət olan dünyanı isə Allah «ab-atəş-xak-bad»dan («su-od-torpaq-hava»dan) yaratmışdır.

Su folklorda həyat mənbəyidir. Bu, ölüləri dirildən «abi-həyat», yəni dirilik suyudur. Azərbaycan folklorunda, o cümlədən ədəbiyyatında İsgəndər-Zülqərneynin dirilik su-

yunu tapmaq üçün zülmət dünyasına getməsi, bu suyu içməyin ona qismət olmaması haqqında rəvayət çox məşhurdur. Bu motivlə bağlı «abi-həyat» obrazı aşıq yaradıcılığında da geniş yayılmışdır. Məsələn, XX əsr Göyçəli el şairi Növrəs İman (1903-?) özünün 12 bəndlik «Durur» adlı divanisinin dördüncü bəndində deyir:

İskəndər Zülqərneynin
Danışır büsatı;
Bu cahanda şadlıq edib,
Yoxdu indi isbatı;
Dəryalardan xərac alıb,
Axır gəzib zülmatı;
Qismət olub, həzz tapıb,
İçsin Abi-həyatı;
Ona xaliq verməyibmiş,
Qalıb dildə heyhatı;
Adı qalıb kitablarda,
Nitq ilə zəban durur (111, 129)

Şeirdə ilk növbədə İsgəndərin məşhur hökmdar olması göstərilmişdir. Belə bir var-dövlətli, hətta dəryalardan bax-xərac alan insandan indi yalnız onun Abi-həyat suyunu tapıb içmək üçün Zülmətə getməsi və arzusuna çatmaması haqqında əfsanə qalmışdır.

Dahi Nizaminin «Xəmsə»sində dünyanın əsasını təşkil edən dörd ünsür, o cümlədən su stixiyası ilə bağlı maraqlı bədii-fəlsəfi faktlar vardır. Diqqət çəkən motivlərdən biri də sənətkarın sonuncu poeması olan «İsgəndərnamə»nin ikinci hissəsi olan «İqbalnamə»də İsgəndərin dünyanın mənşəyi və quruluşu mövzusunda yeddi filosofla söhbətidir. İsgən-

dər bu filosoflardan dünyanın necə əmələ gəlməsi haqqında onların fikirlərini soruşur. Hərəsi bir fikir söyləyir.

Ərəstun belə hesab edir ki, ilk əvvəl yeganə bir hərəkət olub.

Bolinas belə hesab edir ki, ilkin yaranan tilsim yer idi və tərkibi ondan düzəldiblər.

Sokrat belə hesab edir ki, Allahdan başqa heç bir şey olmayıb.

Forfuriyus belə hesab edir ki, bu dünya yaranmamışdan əvvəl dünyanı yaradan bir cövhər yaranıb.

Hörmüz belə hesab edir ki, əsas olan saf və pak işıqdır.

Əflatun belə hesab edir ki, ilk öncə varlıq naçiz («naçiz» fars sözüdür, hərfi mənada «şeysiz», yəni maddəsiz, qeyri-maddi deməkdir – A.B.) olmuşdur» (71, 505-513).

Yeddi filosofun içərisində yalnız Vales belə hesab edir ki, yaradılışın əsasını su təşkil edir:

Doğrusu, elm mənə belə deyir ki,
Əvvəlcə sudan başqa cövhər olmamışdır.
Onun hərəkət etməsindən iş o yerə çatmışdı
Ki, parçalanma zamanı ondan od yaranmışdı.
İldırım odu buxardan ayırdıqda,
Ondan sulu nəm (hava) peyda olub.
Sakitlik üzündən su birikib,
Bu birikmədən yer yaranıb.
Elə ki, hər xüsusi cövhər öz yerini tutub
Cahan təbiətdən yaranıb.
Bunun hamısının ən yaxşısının lütfündən
Dünya yaranıb və hərəkətə gəlib.
Dinləyici əgər bunu eşitmək istəməsə ki,
Sudan bu cür cisim meydana gəlmişdir.

Nütfənin varlığı doğru adamların nəzərində
Bu dastanın qəti dəlilidir (71, 509).

Beləliklə, Valesə görə, hər şeydən əvvəl su olmuş, suyun hərəkətindən (parçalanmasından) od yaranmış, ildırım həmin odu buxardan ayırmış və nəticədə bundan rütubətli hava yaranmışdır. Su getdikcə qatılmış, ondan yer yaranmışdır. Beləliklə, dünya əmələ gəlmişdir. Vales əlavə edir ki, kim buna inanmırsa, insanın (bir neçə damcı) nütfədən (kişinin qadını mayalandırmasından) yarandığını yada salsın.

Nizaminin adını çəkdiyi bu filosof Vales bizim eradan əvvəl, təqribən, 624-547-ci illər arasında yaşamış yunan müdriki – filosofu Miletli Falesdir. Öz əsərində bu məsələdən bəhs açan filosof C.Mustafayev yazır ki, Nizaminin Falesin suyu bütün varlığın ilk əsası hesab etməsi haqqında yazdıqları doğrudur. Məlumdur ki, tarixi şəxsiyyət olan Fales kainatın vahid maddi başlanğıcı kimi suyu qəbul etmişdir (170, 99).

Türk alimi B.Ögel yazır ki, İran və Ön Asiya mifologiyasında kəlgək, atəş, su və torpaq insanın yaradılışında çox əhəmiyyətli rol oynayırdı. Altay və Sibir türk mifologiyasında isə bu dörd ünsürə çox rast gəlirik. Bu, ilk dəfə uyğurların zamanında görünür (149, 487).

Qədim türk mifologiyasında dörd ünsür yox, beş ünsür görürük. Prof. F.Bayatın türk mifologiyası haqqındakı tədqiqatından məlum olur ki, haqlarında məlumatları «yalnız müştərək mifoloji motivləri ehtiva edən Çin qaynaqlarından əldə etməyin mümkün» olduğu bu beş ünsür bunlardır: torpaq, ağac, atəş, dəmir, su (139, 45-46).

Göründüyü kimi, dörd ünsürdəki üç element (ab/su, atəş/od və xak/torpaq) beş ünsürdə də var. Dörd ünsürdə fərqli ünsür bad/hava, beş ünsürdə isə ağac və dəmir ünsür-

ləridir. Suyun hər iki sistemdə olması yenə də onun dünyanın yaradılmasının əsas ünsürlərindən biri olmasına dəlalət edir.

İlk stixiyalar mifologiyanın çox mühüm anlayışlarından. Ümumiyyətlə, mifologiyayı ilkin ünsürlər anlayışı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çünki hər bir mifologiya dünya haqqında ilkin təsəvvürlər sistemi sayılır: kainatın, bütün varlıq aləminin necə yaranmasından, hansı ünsürlər əsasında qurulmasından, ilk insanın, ilk cəmiyyətin, ilk əşyaların və s. necə meydana gəlməsindən bəhs edir. Elə «mifologiya» sözünə verilmiş izahlar da bu məsələni aşkar şəkildə təsdiq edir.

A.K.Bayburin yazır ki, «mifologiya» sözü elmdə üç mənada işlənir:

1. Bir mədəni-tarixi ənənəyə məxsus olan miflərin (hekayələrin) cəmi;
2. Dünyanı qavrayışın xüsusi forması;
3. Mifləri və mifoloji sistemləri öyrənən elm sahəsi (153, 80).

İzahlar məlum edir ki, «mifologiya» anlayışı elmdə dünyanı qavramanın, dərk edib anlamının ilkin şəkli kimi qəbul olunur. Bütün bu qavrayışlar mif mətnlərində ifadə olunur. Həmin miflər isə birlikdə «mifologiya» adlanır.

Prof. A.Nəbiyev mif anlayışını üç cəhətdən – düşüncə, zaman və məkan atributları baxımından səciyyələndirərək yazır: «Mif erkən etnosun dünya, insan və insanın dünya hadisələri barədəki bədii düşüncəsidir. Bu düşüncənin zaman hüdudu qeyri-müəyyəndir. Məkanı isə hər bir etnosun nisbi mənada dünya kimi qəbul etdiyi yaşayış məskəni, coğrafiyası, regionudur» (108, 129).

Mifologiya ilkin insanın dünya haqqındakı mifoloji təsəvvürlərini əks etdirir. Həmin mifoloji təsəvvürlər ilkin

insanın düşüncə sisteminin əsasında durur. Prof. K.Abdulla yazır: «Mifoloji təsəvvür təkcə bizim eşitdiyimiz nağıl və əfsanələri bəzəyən, onların məzmununu «müşayiət» edən ornamental detallar məcmuu deyil. Mifoloji təsəvvür qədim insanın dünyagörüşünün əsasını formalaşdıran, onun hərəkətlərinin normativ sistemini müəyyənləşdirən, onun təbiətlə münasibətlərini tənzimləyən və cilalayan bütöv bir yaşayış üsuludur. Fəlsəfi-etik, hüquqi-normativ sistemdir. Hər halda, qədim bir dövr üçün mifoloji təsəvvür belə bir səciyyədə özünü göstərir (11, 24).

İnsanın ilkin düşüncəsini təşkil edən miflər təkcə dünya – varlıq haqqında ilkin təsəvvürlər sistemi olmaqla qallmayıb, həm də ilk mədəniyyətin əsasını təşkil etmişdir. Bəşər mədəniyyəti öz başlanğıcını mifologiyadan götürmüşdür. A.Şükürov və G.Abdullazadə yazırlar ki, miflər bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin ən qədim forması olub, özündə ilk bilik ünsürlərini, dini etiqadları, siyasi baxışları, incəsənətin müxtəlif növlərini və fəlsəfəni birləşdirir. Yalnız sonralar bu ünsürlər müstəqil inkişaf və həyat vəsiqəsi əldə etmişlər. Deməli, mif şüurun vahid, bölünməz (sinkretik), universal formasıdır. O yarandığı dövrün nəyi varsa hamısını əks etdirmişdir. Mifoloji şüurda müxtəlif xalqların poetik zənginliyi və müdriqliyi öz əksini tapmışdır. Dastanlar, nağıllar, əfsanələr, tarixi əsatirlər, mifoloji obrazlar, süjetlər müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinə – ədəbiyyata, rəsamlığa, musiqiyə, heykəltaraşlığa daxil olmuşdur. Dünya dinləri – buddizm, xristianlıq, islam və milli dinlər miflərlə zəngindir. Mifologiya (çox sonralar, yəni mifoloji şüurdan sonrakı tarixi şüur mərhələsində – A.B.) özünün əvvəlki rolunu itirsə belə, mifoloji təfəkkürün bir sıra xüsusiyyətləri öz varlığını uzun müddət qoruyub saxlayır. Mifologiya uzun əsrlər boyu dünyanın

yarınması, cəmiyyətin və insanların meydana gəlməsi, məişət problemləri, evlənmə və qohumluq qaydaları, dövlət, bayram, yasaqlar, ilin fəsilləri, günlər, aylar, soyuq, şaxta, isti, külək və s. suallara cavab verməyə çalışmışdır (130, 25-26).

Prof. A.Şükürov ayrı bir kitabında mifologiyanın bəşər şüurunun inkişafındakı roluna, o cümlədən mifin bir vacib problem kimi düşüncənin bütün tarixi dövrləri üçün daim aktual məsələ olmasını qabardaraq yazır ki, mif yaradıcılığı bəşəriyyətin mədəni tarixinin vacib hissəsi kimi min illər boyu onun mənəvi həyatı üzərində hökmranlıq etmişdir. Mif problemi alimlərin neçə-neçə nəslini düşündürür. Hələ Protoqor və Efgemer tərəfindən mif haqqında ilk nəzəriyyələr yarandıqdan sonra bu mövzu dəfələrlə müzakirələrin əsas mübahisə obyektinə olmuş, indi də mübahisə obyektinə olaraq qalmaqdadır. Bütövlükdə, qədim mədəniyyətin, yaxud ayrı-ayrı etnik-mədəni sistemlərin bərpası üçün, eləcə də xalqların mədəniyyət, din və fəlsəfə tarixini öyrənmək üçün hər şeydən öncə mifologiyayı dərinləndirib öyrənmək lazımdır. Mifologiyanın araşdırılması milli mifologiyanın bərpasını, konkret etnik-mədəni sistemin bərpasını təmin edir. Mif – qədim insanın hiss etdiyi, düşündüyü, inandığı, başa düşdüyü nə varsa, onun idrakının şifahi izi hesab olunmalıdır (131, 5-6).

Prof. A.Hacılı mifologiyanın bəşər mədəniyyətinin dünyəvi və bugünü ilə ayrılmaz vəhdət təşkil etməsi haqqında söhbət açaraq yazır ki, əsətir (mif – A.B.) həm də bütün dövrlər üçün aktual olan universal təfəkkür tərzini, insanın mühiti və özünü dərk etmə üsülüdür. Universal qavrayış növü olan əsətirdə real zaman, obyektiv tarixi hərəkət ya mövcud olmur, ya da nəzərə alınmır. Əsətir nəyinsə məzmunu və ya əksi (inikası, təsviri, ifadəsi – A.B.) yox, nəyisə insanla vəhdətdə qavramağa, insanın batini və zahiri ara-

sında ahəng yaratmağa yönəldən xüsusi idrak növü kimi aşkarlanır. Bu cəhd əsatinin insan psixikasının dərin qatlarında gizlənən əbədi zəmin, bəşər mədəniyyətinin dəyişməz sinxronik özəyi olduğunu təsdiq edir (75, 55).

Mifologiyada əsas yeri varlıq aləminin (dünyanın, insanların) necə meydana gəlməsi təşkil edir. Bu mövzuda olan miflər yaradılış mifləri adlanır. Y.M.Meletinski yazır ki, yaradılış mifləri – dünyanı təşkil edən bütün obyektlərin necə yaranması haqqında olan miflərdir (168, 195).

O miflər (əsatirlər) ki, dünyanın yaranmasından bəhs edir, onları elmdə «kosmoqonik miflər» adlandırıblar. «Kosmoqonik» sözü «kosmoqoniya» sözündən düzəlmiş sifətdir. «Kosmoqoniya» sözünün öz mənası isə «kosmosun», yəni dünyanın, varlıq aləminin yaradılışı deməkdir. Mütəxəssislər kosmoqonik miflərin bütün qalan miflər içərisində əsas yer tutduğunu göstərirlər.

Məsələn, A.Acalov yazır: «Demək olar ki, bütün xalqların mifologiyası tipoloji baxımdan eyni silsilələrin mövcudluğu ilə səciyyələnir:

1. Kosmoqonik (kosmoloji) miflər;
2. Etnoqonik (geneoloji) miflər;
3. Təqvim mifləri.

Hər hansı bir mifoloji sistemə daxil olan bütün süjetlər, inanışlar, tapınışlar (kult), ayinlər, mərasimlər və b. bu üç silsilədən kənara çıxmır. Bir çox araşdırmalarda və mif məcmuələrində elmi təsnifatın daha çox (10-15) maddələrə xırdalanması... yalnız şərti xarakter daşıyır: bir tərəfdən araşdırıcının, digər tərəfdən isə oxucunun işini asanlaşdırmaq məqsədini güdür» (13, 14).

A.Acalov daha sonra yazır ki, «kosmoqonik miflər» hər bir mifoloji sistemin özəyini təşkil edir. Bu miflərin məz-

munu... dünyanın (kosmosun) yaranması, təbii obyektlərin formalaşması və bu kimi hadisələrdən ibarətdir (13, 16).

Görkəmli rus mifoloqu V.N.Toporov kosmoqonik miflər haqqında dünya mifologiyasında olan zəngin məlumatları sistemləşdirərək yazır ki, kosmoqonik miflər və kosmoqonik təsəvvürlər kainatın məkan-zaman ölçülərini, başqa sözlə, insanın yaşayışının mövcud olduğu, mifopoetik yaradıcılığın obyektini təşkil edən şeylərin var olduğu şəraiti təsvir etdiyi üçün mifopoetik dünya baxışının başqa formaları içərisində əsas yeri tutur (175, 6).

Demək olur ki, dünya mifologiyalarının hamısında su dünyanın yaradılışının ilkin əsaslarından birini təşkil edir. O səbəbdən irəli gəlməklə su kosmoqonik mifin əsas ünsürü sayılır. Bu cəhətinə görə su stixiyası dünyanın mifoloji modelinin ilkin əsaslarından biri, bəlkə də, birincisidir. Çünki bir sıra mifologiyalarda su varlığın başlanğıcı olan ilkin xaosla eyniləşdirilmişdir. F.e.d. C.Bəydili yazır ki, bütün etnik-mədəni sistemlərdə etnosların yaratdıqları kosmoqonik miflərdə ilkin başlanğıc kimi Xaos götürülmüşdür. Bir etnos üçün həmin başlanğıc boşluq olmuş, digər biri üçün qaranlıq zülmət, bir başqa ənənə üçün isə strukturyaradıcı başlanğıc sayılan Su olmuşdur. Çünki xaosla ilkin Su eyniləşdirilirdi. Mifoloji ənənələrdə biçimsiz (formasız, şəkilsiz – A.B.) su mühitindən – «dəryayi-mühit»dən yerin yaradılması dünyanın sahmana salınması yolunda ən mühüm akt kimi kosmoqonik miflərdə təsvirini tapır (53, 199).

Suyun ilkin xaosla bağlılığı, onunla eyniləşdirilməsi mövzunun istiqamətini «xaos» anlayışına doğru yönəldir. C.Bəydili xaos haqqında yazır: «Kosmosun parçası olub, onu sakral edənələr xaricində, yəni kosmosdan qıraqda nə

varsa xaosdur, qarışıqlıqlar aləmi və təsadüflərdən ibarət bir dünyadır» (53, 201).

Sitatdan məlum olur ki, «xaos» nizamsız dünyanı bildirir. Ancaq «xaos» adlanan nizamsız dünya ilə bərabər, «kosmos» adlanan nizamlı dünya da vardır və bunlar həmişə birgə – qoşa olur. Yəni xaosla kosmos varlıq aləminin biri-birindən ayrılmaz olan iki hissəsidir. F.e.n. S.Rzasoy yazır: «Kosmos və xaos hər bir mifoloji dünya modelinin məkan-zaman strukturunu təşkil edir. Dünya mifologiyalarının hamısında dünya öz quruluşu etibarilə iki hissəyə bölünür: kosmos və xaos. Kosmos nizamlı dünyanı, xaos onun əksi olan nizamsız dünyanı bildirir. Onlar arasında olan əkslik xaosu – «antikosmos», kosmosu – «anti-xaos» adlandırmağa imkan verir» (123, 141).

Beləliklə, məlum olur ki, həm də su ilə eyniləşdirilən, yaxud su şəklində təsəvvür edilən ilkin xaos nizamsız dünyanı, kosmos isə nizamlı dünyanı bildirir. Varlığın bu iki hissəsi biri-birinin əksi, ziddi, yaxud qarşı duran qütbləridir. Görkəmli rus alimi A.F.Losev xaos anlayışının bəşər mədəniyyəti tarixindəki yeri, rolu və mahiyyəti ilə bağlı əsas fikirləri ümumiləşdirərək göstərir ki, «xaos», əsasən, «boş yer» (boş məkan, boşluq – A.B.) mənasındadır. (166, 579). Müəllif yazır: «Xaos kosmik vəhdətin əzəmətli və tragik obrazı kimi təsəvvür olunur. Bütün varlıq aləmi bu obrazda ərimişdir; varlıq aləmi xaosdan törəyir və xaosdaca məhv olur. Ona görə də xaos bütöv və fasiləsiz, sonsuz və hüdudsuz təşəkkülün universal prinsipidir» (166, 581).

V.N.Toporov isə xaos haqqında ilkin, yəni mifoloji təsəvvürləri və bu barədə mövcud elmi fikirləri ümumiləşdirərək göstərir ki, xaos haqqında mifopoetik konsepsiya nisbətən sonrakı dövrlərin, yəni varlığın kökləri və səbəbləri haqqında

düşüncənin inkişafını nəzərdə tutan müəyyən səviyyənin məhsuludur. Belə ki, daha arxaik mədəniyyətlər (məsələn, avstraliya yerliləri) kaos anlayışının nə olduğunu praktiki olaraq bilmirlər. Əksinə, qədim yunan ənənəsində mifopoetik və erkən elmi dövrlərin qovuşduğu çağda kaos ideyası xüsusilə kamil, geniş və uğurla işlənib hazırlanmışdı (177, 581).

Öyrəndiyimiz mövzu baxımından əsas olan budur ki, mifoloji kaos ilk növbədə su ilə bağlıdır. V.N.Toporov göstərir ki, kaosun ən fərqli ənənələrdə ardıcıl şəkildə təkrar olunan səciyyələri bunlardır: su stixiyası ilə bağlılıq, məkan və zamanda sonsuzluq, boşluğa qədər gedib çıxan məsafəlilik, yaxud əksinə, bütün elementlərin qovuşuqluğu (materianın tək cə əşyaviliyini (cisim olmağı – A.B.) deyil, həm də stixiyaların və dünyanı aydın şəkildə bildirən əsas ölçülərin mövcudluğunu istisna edən amorf vəziyyəti), nizamsızlıq... (177, 581)

V.N.Toporov mifoloji kaosun əsas mahiyyəti haqqında yazır ki, onun ən əhəmiyyətli cizgisi dünya üçün bünövrə (zəmin) rolunu oynamasında və kaosda yaranışı şərtləndirən hansısa enerjinin olmasındadır (177, 581).

İstinad edilmiş fikirlər göstərir ki, kaos ilkin başlanğıcdır. Bu ilkin başlanğıc isə dünya mifologiyalarında, əsasən, su ilə bağlıdır və kosmos – nizamlı dünya kaosdan törəyir. Demək, su ünsürü kosmosun yaradılışının əsasında duran əsas stixiyalardandır. Bu yerdə bir sual da törəyir: bəs ilk ünsürlərdən, əsasən, ilk ünsür sudan yaranan «kosmos» nədir?

V.N.Toporov bu anlayış haqqında göstərir ki, «kosmos» yunan sözüdür və «nizam», «sahman», «quruluş», «dövlət quruluşu», «hüquqi quruluş», «lazım olan ölçü», «dünya sahmanı», «kainat», «dünya», «zinət», «bəzək» anlamlarındadır. Bu söz mifoloji ənənədə və mifolojişdirilmiş erkən fəlsəfi ənənədə bütöv olan, sahmana salınmış, ka-

inatın müəyyən qanunlarına (prinsiplərinə) uyğunlaşdırılmış dünyanı bildirir... Bütün dünya mifologiyalarında kosmosu müəyyənləşdirən ümumi cizgilər toplusunun olması səciyyəvi haldır. O, xaosa qarşı durur. Kosmos istər zaman baxımından, istərsə də onu təşkil edən elementlərin tərkibinə görə xaosa nisbətən ikincidir. Kosmos həm zaman baxımından və həm də bir çox hallarda xaosdan, yaxud xaosla kosmos arasındakı aralıq elementlərindən törəyir... Kosmos və xaosun münasibətləri həm zaman, həm də məkan daxilində həyata keçir. Bu halda kosmos əksərən onu çöldən əhatə edən xaosun içinə aid olan bir şey kimi təsəvvür olunur. Genişlənən və özünü təşkil edən kosmos xaosu periferiyaya (mərkəzdən qırağa, kənara – A.B.) sıxışdırır, onu bu dünyadan qovur, lakin aradan qaldıra (yox edə – A.B.) bilmir. Xaosla, ilkin okeanla, dünya hüdudsuzluğu ilə əhatələnmiş kosmosun sferik (təbəqəli – A.B.) sxemi şaquli və üfüqi variantlarla əvəzlənə bilər. Bu variantlarda xaos kosmosdan aşağıda, yuxud onun ən ucqar yerlərində (şimalda, yaxud qərbdə, kosmosdan kənarda) yerləşir (178, 9-10).

Prof. F.Bayat kosmosla xaosun biri-birinə nisbəti haqqında yazır ki, nəzəri olaraq kainat kosmik təsəvvürlərdə hər nə qədər böyük olursa-olsun, xaosun hüdudları daxilindədir. Onsuz da şeylər biri-birindən ayrı deyildir; yəni insan dünyanın, dünya kainatın içində mövcud olduğu kimi, kainat da xaos kimi təsvir olunan başlanğıc maddənin daxilindədir. «O halda xaos nəyin içindədir?» sualına mifologiya «O, ilk başlanğıcı doğuran heçlikdir» cavabını verir. Üç ölçülü məkan anlayışı sonsuzluğu sübut etdiyi kimi, əslində, xaosun hüdudları ilə bağlı sualı da absurd (mənasız – A.B.) məsələdir. Bu, eynilə dünyanın kürə şəklində olması ilə bir mənədadır. Kainatın sirrini öyrənmək, ilk başlanğıc

elementini tapmaq və dünya modelini təşkil etmək bütün insanlıq tarixi üçün səciyyəvi məsələ olmuşdur. Mifoloji dünya modeli gerçəkliklə və yaşanılan təcrübələrlə uyğun gəlsə də, kosmik bilgilərin, konkret olaraq türk təfəkkürünün nəticəsidir» (139, 97).

Beləliklə, su ünsürü dünyanın – varlıq aləminin yaradılışında iştirak edən ən mühüm stixiyalardandır. Varlıq aləminin yaradılması ilkin xaosdan kosmosun törəməsi şəklində baş verir. Heç bir şey olmamışdan qabaq xaos olur. Xaos hər bir şeyin əvvəli, başlanğıc halı olduğu üçün çox vaxt «ilkin» sözü ilə birləşə («ilkin xaos» şəklində) işlənir.

Xaos nizamsız dünyadır. Yəni bizim dünyada gördüyümüz bütün obyektlər və onların arasındakı münasibətlər xaosda formasız, şəkilsiz, nizamsız, əlaqəsiz şəkildə təsəvvür olunur. Burada mövzu baxımından əsas olan, əhəmiyyət kəsb edən budur ki, ilkin xaos bir çox hallarda su şəklində təsəvvür olunmuşdur. Unutmuruq ki, xaosun boşluq, qararlıq zülmət, uçurum, hüdüdsuzluq (sonsuzluq) kimi formaları da vardır. Lakin bunların içərisində su daha çox yayılmış obrazdır. İlkin xaos çox vaxt xaosla eyniləşdirildiyi üçün kosmosun xaosdan yaranması sudan yaranma şəklində təsəvvür olunmuşdur. Kosmos – nizamlı dünyadır. Kosmos su şəklində təsəvvür edilən xaosdan yarandığı üçün su dünyanın yaranmasının ilkin əsaslarından biri, ilk başlanğıc sayılır. Bu da məntiqi olaraq araşdırdığımız məsələnin əsas anlayışlarından olan «mifoloji dünya modeli» məsələsinə diqqət verməyi tələb edir.

Mifoloji dünya modeli haqqında elmdə bir çox fikirlər söylənmiş, bu anlayışa təriflər verilmiş, şərhlər yazılmışdır. «Dünya modeli» sadə, anlaşılıq, hərfi mənada dünyanın şekli, dünyanın obrazı, dünya haqqında təsəvvürlərin siste-

midir. Bu halda mifoloji dünya modeli dünyanın, gerçəkliyin mifoloji şüurda mövcud olan obrazı, şəklidir. Mifoloji şüur tarixi şüurdan məkana və zamana münasibətdə fərqləndiyi üçün tarixi şüurda, yəni bizim şüurumuzda mövcud olan dünya modeli ilə mifoloji şüurda mövcud olmuş dünya modeli biri-birindən çox fərqlidir. Bu fərq mifoloji və tarixi şüurlar arasında olan fərqlərin nəticəsi olduğu üçün dünya modeli anlayışına nəzər salmazdan əvvəl, qısa şəkildə mifoloji və tarixi şüur anlayışlarına da toxunmaq zərurəti yaranır.

Elmdə artıq çoxdan ümumiləşmiş ənənəyə görə, insan şüurunun, düşüncəsinin ən ilkin çağlarından başlamış bugünümüzə qədər olan tarixi iki böyük mərhələyə bölünür:

Birinci, mifoloji şüur mərhələsi;

İkinci, tarixi şüur mərhələsi.

Bu iki mərhələnin hər birisi öz növbəsində daxili mərhələlərə bölünə bilsə də, bəşəriyyətin düşüncəsinin inkişaf tarixində aralarında kəskin sərhəd olan iki mərhələ məhz mifoloji və tarixi şüur mərhələləridir.

Burada bir haşiyə olaraq qeyd etmək yerinə düşür ki, psixoloji ədəbiyyatlarda «şüur», «düşüncə», «təfəkkür» kimi anlayışların dəqiq və aydın sərhədləri olsa da, folklorşünaslıqda, mifologiyada «mifoloji (yaxud tarixi) şüur», «mifoloji (yaxud tarixi) təfəkkür», «mifoloji (yaxud tarixi) düşüncə» anlayışları sinonim kimi, biri digərinin əvəzində işlənə bilər.

Mifoloji düşüncənin məntiqi tarixi düşüncənin məntiqindən kəskin şəkildə fərqlənir və buna görə də məşhur fransız alimi L.Levi-Brül mifoloji düşüncəni «məntiqəqədərki» düşüncə tipi adlandırmışdır. O, «məntiqəqədərki» deməklə mifoloji şüurun bizim hal-hazırda malik olduğumuz tarixi şüurun məntiqindən tamamilə fərqli olduğunu nəzərdə tutmuşdur. L.Levi-Brül mifoloji şüurun «məntiqə-

qədərki» xarakterini bu düşüncənin bizim aqlımız tərəfindən heç bir halda qəbul olunmayan əksliklərə qarşı tamamilə etinasız olması (onları nəzərə almaması – A.B.) şəklində səciyyələndirmişdir (165, 8). «Məntiqəqədərki» düşüncə mistikdir (yəni gerçəkliyə «sirli-sehrli» münasibət bəsləyir – A.B.) və bu cəhətinə görə bizim malik olduğumuz düşüncədən (tarixi şüurdan – A.B.) seçilir. O, əşyaların obyektiv xassələrinə münasibətdə, əsasən, biganədir və əksinə olaraq əşyaların sirli xüsusiyyətlərinə maraq verir (165, 161).

V.N.Toporov özünün bir çox əsərlərində mifoloji dövrün düşüncə tərzini haqqında «kosmoloji», yaxud «mifopoetik» şüur adları altında bəhs etmişdir (174, 114-115; 181, 9-15).

Mifoloji və tarixi şüur tiplərində zaman və məkan tamamilə fərqli təsəvvür olunur. Mifdə məkan və zaman qapalıdır və daim təkrarlanır. Ona görə də mif qəhrəmanları (məkan obrazları) daim ölüb-dirilirlər (məkanın zamanda təkrarlanması). Bir dəfə yaranan bir şey qapalı dövrə üzrə daim təkrarlanır. Heç nə ölüb yox olmur, yenidən doğulub qayıdır. Kulturoloq A.Y.Qureviç yazır ki, ibtidai insanın dünyagörüşünü təcəssüm etdirən təsəvvürlərin əsasında məhz daim təkrar olunan zaman durur (157, 47). Bu fikrə əsaslanan S.Rzasoy göstərir ki, zaman öz başlanğıcından – ilk zamandan qopur, ritmik olaraq təkrar-təkrar ona qayıdır. Etnos (etnik məkan – A.B.) öz mövcudluğunu məkan-zamanın belə silsiləvi təkrarı kimi qavrayır... (121, 25).

Mifoloji təsəvvürlərdə hər şeyin təkrarlanmasının izlərinə (təzahürlərinə) mövsüm mərasimlərində daha sıx rast gəlmək olur. S.Rzasoy başqa bir tədqiqatında yazır ki, Novruz mərasimlərində insanlar qışın obrazı olan kuklanı yandırır (öldürürlər). Növbəti il onlar bunu yenidən təkrar edirlər. Və insanlar heç də onun fərqiində deyillər ki, bu

kuklanı (qışı) onlar keçən Novruzda (artıq – A.B.) öldürmüşdülər. Ona görə ki, öldürdükleri kukla (qış) yenidən dirilir (qış qayıdır). Və onu təzədən öldürmək lazım gəlir. Təbiətin ritmi mifik strukturun ritmini bütün səviyyələrdə (bütün məkan və zamanda – A.B.) təşkil edir. Burada ən mühüm məqam bu ritmin qapalı səciyyə daşmasıdır. Novruz bayramında insanları neçənci ilin gəlməsi düşündürür. Çünki kosmoloji (mifoloji – A.B.) şüurdan gəlmə ənənəyə görə, illər biri-birinin ardınca düzülür (düzxətli deyil), əskinə, qapalı, təkrarlanan dövrəni təşkil edir. Kosmoloji şüur Bütöv Kosmosu (bütün varlıq aləmini – bütün məkan-zaman sistemini – A.B.) məhz bu qapalı və təkrarlanan ritmdən qavrayır (123, 132-133).

Tarixi düşüncənin mifoloji düşüncədən əsas fərqi ondaır ki, o, məkanı və zamanı mifoloji şüurdan fərqli olaraq, qapalı, təkrarlanan yox, düzxətli təsəvvür edir. Yəni mifdə zaman qapalı dövrə üzrə təkrarlanır. Başa çatın il ölür və təzədən dirilərək qayıdır. Tarixi şüurda isə illər ölüb-dirilmir, biri-birinin ardı ilə düzülür. Ona görə də mifdə «neçənci il» anlayışı yoxdur; il bir dənədir, ölüb dirilir (gedir-qayıdır). Bunun əksinə olaraq, tarixi şüurda illər sıra ilə düzülür və buna uyğun olaraq sayılır. Bu xassələr eyni ilə məkana da aiddir. Mifoloji şüurda məkana aid olan nə varsa (təbiət obrazları, insan obrazları, əşyalar) hər şey təkrarlanır, qapalı xətt üzrə dövrə vurur (ölüb-dirilir). Tarixi şüurda isə bu qapalılıq dağılır, ölüb-dirilmə aradan qalxır: məkan və zaman elementləri ardıcıl (düzxətli) sıra ilə düzülür.

Bütün bu deyilənlər mifoloji şüurda – dünya haqqında mifoloji təsəvvürlər sistemində (dünya modelində) əsas ünsürlərdən olan su stixiyasına da aiddir. Mifoloji dünya modeli xaosla kosmosun bir bütövü kimi təsəvvür olunur.

Xaosdan kosmosun yaranması həm də xaotik su dünyasından (xaosdan) kosmik su dünyasının (kosmosun) yaranması deməkdir. Bu, o deməkdir ki, su ünsürü xaosu və kosmosu özündə birləşdirən mifoloji dünya modelinin əsaslarından biridir. Bu halda su stixiyasının mifoloji təsəvvürlər sistemində (dünya modelində) yerini aşkara çıxarmaq üçün mövzumuzun əsas anlayışlarından olan mifoloji dünya modeli anlayışına toxunmağın məqamı gəlib çıxır.

Ümumiyyətlə, mifoloji dünya modeli mifologiyanın ən əsas anlayışı, bünövrəsi, əsasıdır. Belə demək mümkündürsə, dünya modeli mifoloji düşüncənin (mifologiyanın) bir sistem olaraq əsasını, canını, mahiyyətini təşkil edir. A.Acalovun göstərdiyi kimi, çağdaş elmi-nəzəri düşüncədə «mifologiya» anlayışı altında elə «mifoloji düşüncə sistemi» – mifoloji «dünya modeli» başa düşülür (14, 1).

Prof. A. Hacılı da yazır ki, əsətir (mif – A.B.) dünya haqqında təsəvvürlər sistemi, müasir mədəniyyətin genetik kodu tək aşkarlanır. Əsətiri sistemin hər bir ünsürü ümumdünya modelinin tərkib hissəsi kimi əhəmiyyət qazanır (75, 55).

Yəni mifologiya anlayışı, bir növ, mifoloji dünya modeli anlayışının sinonimidir. Mifologiyadan bəhs etmək elə mifoloji dünya modelindən bəhs etmək deməkdir. Çünki hər bir mifologiya dünya haqqında mifoloji təsəvvürlər sistemi, yəni mifoloji dünya modelidir.

«Dünya modeli», o cümlədən mifoloji dünya modeli tədqiqatçıların yanaşmalarında müxtəlif cəhətlərdən səciyələndirilmişdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salınması, belə hesab edirik ki, su ünsürünün dünyanın mifoloji modelinin əsası olması məsələsinə də nəzəri aydınlıq gətirəcəkdir.

V.N.Toporov mifoloji dünya modeli haqqında elmdə mövcud olan ən dəyərli fikirləri ümumiləşdirərək yazır ki,

dünya modeli ən ümumi şəkildə konkret bir ənənə kontekstində dünya haqqındakı bütün dəyərlərin müxtəşərləşdirilmiş (ixtisar olunmuş – A.B.) və sadələşdirilmiş təsviri kimi müəyyən olunur... Dünya modeli empirik səviyyəli anlayışlar sırasına aiddir (hər hansı ənənə daşıyıcıları malik olduqları dünya modelini bütün təfərrüatı ilə dərk etməyə bilərlər)... Modeli təsvir olunan «dünya» anlayışının özünü insan və onun mövcud olduğu mühitin qarşılıqlı münasibətləri kimi başa düşmək məqsədəuyğundur (179, 161).

Görkəmli almin verdiyi şərhədən bəlli olur ki, dünya modeli varlıq aləminin, dünyanın insanın təsəvvürlərində mövcud olan kiçildilmiş təsviri – şəkildir. Yəni insanın yaşadığı dünya onun düşüncəsində sadə, konkret bir şəkildə modelə – kiçildilmiş təsvirə çevrilir. V.N.Toporovun mifoloji düşüncə ilə yaşayan insanın öz şüurundakı dünya modelinin fərqiində olmaması haqqındakı fikri o deməkdir ki, doğrudan da, mifopoetik çağ insanı öz şüurunda mövcud olan dünya modelini heç vaxt elmi şəkildə dərk edə bilməz. Mifoloji dünya modeli insanın dünyaya münasibətinin əsasında durur: insan ətraf aləmlə bütün münasibətini bu model vasitəsi ilə həyata keçirir, lakin onu elmi şəkildə dərk etmir. Çünki onun düşüncəsi sadə və primitivdir, qətiyyəən elmi deyil.

V.N.Toporov mifoloji dünya modelində təsvir olunan dünyanın «insan və onun mövcud olduğu mühitin qarşılıqlı münasibətləri»ndən ibarət olması haqqındakı fikri isə o deməkdir ki, mifoloji dünya modelində iki əsas tərəf var: birincisi insan, ikincisi onun dünyası. Bu cəhətdən mifoloji dünya modelinin məzmununu insanla onun dünyası arasındakı münasibətlər təşkil edir.

Prof. F.Bayat qeyd edir ki, «dünya modeli makro-kosmosla (kainatla) mikro-kosmos (insan) arasındakı əlaqəni

yaradıb təşkil edir. Dünya modeli qapalı bir sistem olduğundan zaman, məkan və mənəvi münasibətləri görüntüyə çevirərək təqdim edir. Bu halda deyilə bilər ki, dünya modeli həm cəmiyyətdəki fərdlər, həm də cəmiyyət üçün davranış proqramıdır. Miflərin kollektiv funksiyası da bununla bağlıdır. Digər tərəfdən, dünya modeli təsiredici hadisələrin cəmi, faydalanma, səbəb və nəticə qaydalarıdır. Dünya modeli bütün mifoloji sistemlərin ana mövzudur. Əslində, belə demək mümkündür ki, mifologiya elə son nəticədə dünya modelini ortaya qoymaq üçündür» (139, 28-29).

F.e.d. C.Bəydili bu anlayış barəsində yazır ki, mifopoetik dünya modeli özlüyündə dünyanın obrazı kimi bir işarələr sistemidir. Ənənə daşıyıcısı (mifoloji ənənə düşüncəsi ilə yaşayan insan – A.B.) antropoloqlardan belə geri qalmayacaq qədər mənsub olduğu etnik dünya mənzərəsinin məntiqi izahını vermək gücünə sahibdirsə də, müəyyən əsasları bünövrədən yaddaşlarda yer almış olan həmin işarələr sisteminin fərqinə bəzən bütünlüyü ilə varmaya da bilir... Mifoloji dünya modelinin özülündə ikili qarşıdurmalar (binar oppozisiyalar) sistemi dayanır ki, kifayət qədər sayda olan həmin qarşıdurmalar da əsas etibarilə məkan və zamanla bağlıdır (57, 28).

Bu cəhətdən, mifoloji dünya modeli dünyanın mifoloji şüurdakı obrazı – surəti, şəkli. Bu model işarələr sistemidir. Yəni dünyada – gerçək aləmdə olan əşyalar, hadisələr bu dünya modelində işarələr şəklində mövcuddur. İnsanın dünya ilə münasibətləri bu model vasitəsi ilə nizamlanır. İnsanın ətraf aləmə reaksiyasının əsasında mifoloji dünya modeli durur. Mifoloji dünya modeli binar, yəni ikili qarşılıq qoşaları əsasında qurulur, Buraya həyat-ölüm, yaxşı-pis, şirin-acı, yuxarı-aşağı, doğma-özgə və s. kimi ilkin ikili anlayış qoşaları aiddir.

S.Rzasoy dünya modeli haqqında elmdə ümumiləşmiş təsəvvürlərə söykənərək yazır ki, «hər hansı ənənəvi etnik-mədəni sistem dünyanı şüurunun imkan verdiyi səviyyədə onun ən müxtəlif qatlarından mənimsəyir. Bu qavramanın verdiyi dünya qatlarının obrazları insan şüurunda mifoloji-kosmoqonik məntiqlə düzülür. Beləliklə, dünyanın kosmos, etnos və zaman kimi iri obrazlarının insan şüurunda düzül-məsindən dünya modeli alınır. Bu model insanın dünya haqqında əldə etdiyi bilgilərin, təsəvvürlərin toplusudur. İnsan çevrə (ətraf aləm, insanı əhatə edən gerçəklik təbiət, cəmiyyət dünyası – A.B.) ilə bütün münasibətlərini bu model əsasında həyata keçirir. Bu baxımdan, dünya modeli hazır təsəvvürlər toplusudur. Burada ilkin insanı çevrələyən dünyanın «bütün» hadisələri üçün hazır cavab reaksiyaları, davranış stereotipləri var» (122, 14)

Beləliklə, mifoloji dünya modeli haqqında istinad etdiyimiz təsəvvürləri ümumiləşdirsək, məlum olar ki, dünya modeli mifoloji təsəvvürlərin hakim olduğu dövrdə yaşayan insanın dünya haqqında onun şüurunda mövcud olan təsəvvürlər sistemidir. İnsanın dünya, insanın özü və digər əşyaların necə əmələ gəlməsi bütün təsəvvürləri bu modeldə əks olunmuşdur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, su stixiyası dünyanın əksər xalqlarının mifologiyalarında dünyanın yaranmasının əsas ünsürü sayıldığı üçün onun mifoloji dünya modelində xüsusi yeri vardır.

Araşdırdığımız mövzu baxımından ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, su stixiyasının mifoloji və tarixi şüur dünya modellərindəki yeri, mənası tamamilə fərqlidir. Bizim malik olduğumuz tarixi şüurda su varlıq aləminin ilkin maddələrindən biridir. Yer üzünün dördüdə üçü sudan, dördüdə biri isə qurudan ibarətdir.

İnsan orqanizminin əsas hissəsini – çox böyük faizini su təşkil edir. Heç bir canlı orqanizm su olmadan nə yarana, nə də mövcud ola bilər. Beləliklə, tarixi şüura görə, su həyatın, mövcudluğun ən əsas ünsürlərindən biridir.

Mifoloji dünya modelində də su dünyanın əsası, ən əsas ünsürlərdəndir. Lakin suyun mifoloji dünya modelindəki obrazı ilə tarixi şüurdakı obrazı biri-birindən tam şəkildə fərqlənir. Tarixi şüurda su maddə şəklində qavranılır. Mifoloji dünya modelində isə su insan kimi canlıdır: surəti, şəkli (başı, əli, ayağı) var. Bu cəhət təkə suya aid yox, mifoloji dünya modelində olan bütün elementlərə eyni dərəcədə aiddir. Yəni mifoloji dünya modelində hər şey, o cümlədən su ünsürü canlıdır və öz şəklinə – obrazına malikdir. Bunu başa düşmək üçün mifoloji dünya modelinin obrazlaşdırma üsuluna diqqət vermək zərurəti yaranır.

Mifoloji dünya modelində hər bir element canlı, yəni ruhu, canı olan varlıq kimi düşünülmüşdür. Prof. İ.Abbaslının yazdığı kimi, ulu babalar göy, Günəş, Ay, ulduz, fırtına, göy gurultusu, ildırım, habelə ağaclar, daşlar, dənizlər sular, təbiətdəki bu kimi başqa varlıqlarda və heyvanlarda ruh olduğuna inanmış, onlara tanrı kimi tapınmışlar (1, 7).

Göründüyü kimi, mifik obrazlaşdırmanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mifdə canlı-cansız nə varsa, hamısı insan kimi düşünülmüş, danışmışdır. Yəni mifoloji dövr insanı təbiəti də özü kimi canlı təsəvvür etmişdir. Y.M.Meletinski yazır: «Mifoloji düşüncənin bir sıra özəllikləri ondan doğurdu ki, «ibtidai» insan onu çevrələyən təbiət aləmindən özünü ayırmağı bacarmır və özünə məxsus olan keyfiyyətləri təbiət obyektlərinin üzərinə köçürürdü. Bu, insanın təbiətlə olan vəhdətinin özü tərəfindən instinktiv şəkildə başa düşülməsinin, yəni stixial olaraq (fəhmlə, fitrətən – A.B.)

anlamasının deyil, məhz təbiəti keyfiyyət baxımından özündən ayırmağı bacarmamasının nəticəsi idi (168, 164).

Tədqiqatlardan bəlli olur ki, dünya mifoloji şüurda, əsasən, zoomorfik obrazda (heyvan şəklində) təsəvvür olunmuşdur. V.V.Yevsyukov göstərir ki, dünya xalqlarının mifologiyalarında yer ən qədim və ən sadə miflərdə heyvan obrazında təsvir olunmuşdur (158, 71).

Ən qədim miflər məzmun və forma baxımından inkişaf etdikcə dünya modeli haqqında təsəvvürlər də inkişaf etmiş və yer – dünya daha çox insan şəklində təsəvvür olunmağa başlamışdır. V.V.Yevsyukov elə bunu nəzərdə tutaraq yazır ki, kainatın insan bədəni ilə eyniləşdirilməsi (insan şəklində – obrazında təsəvvür edilməsi – A.B.) dünyanın zoomodelindən (heyvan şəklində təsəvvür edilməsindən – A.B.) daha sonrakı təsəvvürlərdir (158, 79).

Maraqlıdır ki, mifoloji dünya modelində kainat ilk insanın, yəni ilk əcdadın, ulu babanın bədəni kimi təsəvvür olunmuşdur. V.V.Yevsyukov bu barədə dünya mifologiyalarından çoxsaylı nümunələr vermişdir. Onun tədqiqatından aydın olur ki, hind mifologiyasında ilk insan (əcdad) Puruşanın, İran mifologiyasında Hörmüzdün, skandinav mifologiyasında İmirin, yunan mifologiyasında Zevsin, Çin mifologiyasında Pan-qunun, Tibet mifologiyasında Klumonun bədəni dünyanın modelidir. Dünya bu ilk əcdadlarından bədəni kimi təsəvvür olunur (158, 79-88).

İlk əcdadın öz bədəni ilə dünya modelini təşkil etməsi, yəni dünyanın mifoloji şüurda ilk insanın bədəni şəklində (insan görkəmində) təsəvvür olunması təsadüfi olmayıb, demək olar ki, bütün dünya mifologiyaları üçün xarakterik hadisədir. Y.M.Meletinski çox zəngin müqayisəli material əsasında belə bir qənaətə gəlmişdir ki, ilk əcdadların bədəni

mənsub olduğu dünyanı, etnosu modelləşdirir. O yazır: «İlkin əcdadlar, adətən, qəbilə və tayfanın ulu valideynləri kimi başa düşülür: onlar icmanı başqa icma və təbiət qüvvələrinə qarşı dayanan sosial qrup kimi modelləşdirirlər» (167, 638).

Qanunauyğundur ki, aparılmış tədqiqatlar oğuzların ulu babası, ilk əcdadı olan Oğuz xanın da belə bir modelləşdirmə funksiyasını təsdiqləmişdir. S.Rzasoy göstərir ki, oğuz türkünün mənimsədiyi bütün kosmik dəyərlər (dünya dəyərləri – A.B.) onun «Oğuz» adlanan kosmoobrazına, «Oğuz xan» dünya modelinə konsentrasiya olunur. Oğuz dünya modeli «oğuz dünyasının şəkli», «oğuz dünyasının zoobrazı» olub, mövcud oğuznamə mətnlərində, əsasən, öküz, at və s. obrazlar şəklində təsəvvür olunmuşdur (123, 33).

Deyilənlər bəlli edir ki, mifoloji şüurda hər bir şey canlı şəklində təsəvvür olunmuşdur. Belə olduğu halda dünya haqqındakı təsəvvürlərin əsas ünsürlərindən olan su stixiyası da müxtəlif mifologiyalarda, təbii ki, öz obrazına malik idi və bu ünsürün dünyanın əsası olması suyun mifoloji obrazının miflərin əsas obrazlarından olduğunu göstərir. Türk mifologiyasındakı Yer-Sub (Su), Su anası, Su yiyəsi kimi obrazlar, onlarla bağlı inanclar bunun ifadəsidir.

Rus alimi S.S.Averinçev su stixiyası haqqında yazır ki, su dünyanın ən fundamental stixiyalarından biridir. O, ən müxtəlif mifologiyalarda ilk başlanğıc, bütün varlığın ilkin vəziyyəti, ilkin xaosun ekvivalentidir (ona bərabər əvəzedicisidir – A.B.). Suyu əksər mifologiyalarda dünyanın ilkin okeanın dibindən qaldırılmasını təsvir edən motivdə rast gəlinir. Su əjdahası həm demiurqların çarpışmasında yarıdıcı tanrının tərəfdaşı kimi, həm də eyni zamanda dünyanın qurulmasının materialı kimi çıxış edir. Su bəşəri mayalanmanın (rüşeymlənmənin – A.B.) və yaranışın mühiti, mad-

dəsi və prinsipidir. Lakin mayalanma həm kişi, həm də qadın başlanğıclarını tələb edir. Buna görə də su mifologeminin iki aspekti vardır. Su qadın başlanğıcı rolunda ana ağışu və bətninin, həmçinin mayalanan dünya yumurtasının analoqu kimi çıxış edir... Su qadın başlanğıcının digər təcəssümlərindən biri kimi yer ilə eyniləşdirilə bilər... Göyün kişi başlanğıcı kimi yerlə, yaxud su ilə kəbin kəsdirməsi geniş yayılmış motivdir... Lakin su eyni zamanda yeri «doğmağa» məcbur edən mayalandırıcı kişi toxumudur (151, 240).

İstinad edilmiş fikirlərdən görünür ki, su stixiyasının obrazlarından biri dünya okeanı, dərya, ümmandır. V.N.Toporov bu obrazla bağlı mifoloji ənənədə olan faktları və bu bərdəki elmi fikirləri ümumiləşdirərək göstərir ki, dünya okeanı mifopoetik ənənədə yerin, daha geniş halda bütün kosmosun (dünyanın – A.B.) əmələ gəldiyi ilkin sulardır. Bu okean stixiya və onunla doldurulan (təşkil olunan – A.B.) məkan, həmçinin okeanın təcəssümünün müxtəlif formalarında (ilahi personajlar, xaosla bağlı əjdahalar şəklində) mücərrəd mühakimə prinsipi (yəni ilkin mifik fəlsəfədə dünyanın yaranmasını əqli cəhətdən əsaslandırın hökm – A.B.) kimi çıxış edir. Çox əski mifoloji konsepsiyalara görə, okean xaosun əsas təcəssümlərindən biri, hətta xaosun özüdür... Bir çox qədim kosmoqonik versiyalarda okean və xaos biri birindən ayrılmaz, biri birinə bərabərdir (180, 249).

Əlbəttə, su stixiyasının müxtəlif mifologiyalardakı obrazları çoxdur və onların hamısı suyun dünyanın yaradılışının əsas ünsürlərindən biri olduğunu göstərir. Bu cəhətdən su stixiyası türk mifologiyası üçün də yaradıcı başlanğıc sayılmışdır.

Görkəmli Azərbaycan mifoloqu M.Seyidov özünün çoxsaylı araşdırmalarında su ünsürünün türk mifologiya-

sında oynadığı rola da xüsusi diqqət yetirmiş, məşhur Yer-Sub obrazını araşdırmaqla (bax: 173, 63-69) bərabər, Öləng ilahisinin də su, yaşıllıqla bağlı mifoloji obraz olduğunu aşkarlamışdır (bax: 126, 84-93). Alim yazır ki, Azərbaycan və bir çox türkdilli xalqların... animist («animizm» hər bir varlığın ruha malik olması haqqında mifoloji təsəvvürlər sistemidir – A.B.) baxışlarına görə, dağlar, göllər, çaylar insan kimi sevib-sevilir, duyurlar, göllər, sular müqəddəslər. Əski türkdilli insan göllərə də tapınırdı (127, 45).

Alim başqa bir tədqiqatında türk xalqlarının mifik görüşlərində su stixiyasının dünyanın əsası olması haqqında yazır ki, çay-su ilk başlanğıc, həyat verənlərin ilkinindən sayılmışdır (128, 46).

Qeyd etməliyik ki, M.Seyidovun Yer-Sub mifoloji obrazına həsr olunmuş məqaləsində göstərmişdir ki, yeri və suyu özündə birləşdirən (obrazlaşdıran) «Yer-Sub» qədim türk xalqlarında müqəddəs sayılmışdır» (173, 63). Alim yazır ki, türk xalqlarında su və yer hələ qədimlərdən ilahiləşdirilmişdir (173, 69).

Mifoloji su stixiyası haqqında özünün müxtəlif tədqiqatlarında – türk mifologiyasına həsr olunmuş ensiklopedik lüğətində (bax: 53), su mifologemində həsr olunmuş ayrıca məqaləsində (bax: 54) və türk mifoloji obrazlarına həsr olunmuş monoqrafiyasında (bax: 57) bəhs etmiş f.e.d. C.Bəydili yazır ki, su türk mifoloji dünya modelində əbədi başlanğıc olan xaosu bildirən və eləcə də yaradılış aktında iştirak edən strukturyaradıcı bir mifologemdir. Yaradılışın başlıca ünsürü kimi su ən müxtəlif mifoloji sistemlərdə ilk başlanğıqla bağlıdır və ilkin xaosu səciyyələndirir, onun ekvivalenti yerində çıxış edir. Yəni xaosun özünü də səciyyələndirən başlıca cəhətlərdən biri yenə onun məhz su stixiyası ilə bağlılığıdır. İl təhvil olanda

suyun durması, bir anlığa dayanıb dəyişməsi inancı suyun ilkin xaosu özündə təcəssüm etdirməsindən irəli gəlir (53, 325).

Alim su stixiyasının türk mifoloji düşüncəsindəki əsas obrazlarına toxunaraq yazır: «Çay, ümumiyyətlə, əski mədəniyyətlərdə elə zamanın da metaforasıdır. İlkin kaos olan suyun isə yaradıcı başlanğıc kimi dirilik vermə, əbədi yaşatma, ölümsüz bəxş etmək əlaməti Dirilik suyunda saxlanmışdır. Təsadüfi deyil ki, əfsanələrdə dirilik suyu xaosu bildirən qaranlıq aləmdə, zülmətdə göstərilir (53, 325).

C.Bəydili su ünsürünün öz əsas atributu olan dünyanın, yaradılışın başlanğıcı olmaq xassəsini mədəniyyətin sonrakı səviyyələrində daha da inkişaf etdirməsi barədə yazır ki, dünyanın yaranması ilə bağlı kosmoqonik miflərdə Tanrının birinci olaraq dəryanı, suları yaratdığı söylənilir. Təsəvvüf ədəbiyyatında «vəhdət» və ya «əzəli mənə dənizi» deyilən də həmin ilkin sular aləmidir. Bu aləmə mühit adını verən Seyid Nəsimi onun varlıq aləmi meydana gələn zaman yaradılış çağında coşub dalğalanması haqqında:

«Dəryayi-mühit cuşə gəldi,
Kövnü-məkan xüruşa gəldi...»,

– deyirdi.

«Yer yox ikən, gög yox ikən ta əzəldən var idim,
Gövhərin yekdanəsindən iləri pərgan idim»

– deyən Şah Xətəinin isə: «Gövhəri ab eylədim, tutdu cahanı sərbəsərp...» – sözləri ilə yenə də yer üzünün sulardan ibarət olduğu o ilkin çağa – məhz həmin yaradılış çağına işarə edilir (53, 326).

C.Bəydili həmçinin sufilikdəki (o cümlədən sufiliyin haqq aşiqliyi ideyasını təcəssüm etdirən Azərbaycan məhəb-

bət dastanlarındakı) eşq badəsinin ilkin yaradıcı su ilə bağlı olduğunu aşkarlamışdır. O yazır ki, ilkin suyun belə bir simvolikası sufilikdəki «ilahi mey»də də var. Həmin mey ki, insan oğlu yaranmazdan – hələ ruhlar məclisində arif olanlara içilmiş, o badədən içənlərin bütün varlığı isə ilahi eşqlə dolduğundan dünyaya da əbədi məst gəlmişlər (53, 326).

C.Bəydili əfsanələrdə Dədə Qorqudun ölümdən qaçması motivinin ilkin su stixiyası ilə bağlı olduğunu irəli sürərək bunu belə sübut etmişdir: «Struktursuz ilkin su stixiyasının lil elənilib sonra ondan torpaq parçasının yaradılması miflərdə xaosun kosmosa çevrilməsinin ən gərəqli aktı kimi çıxış edir. Mif dünyasının qəhrəmanlarından Qorqud Atanın «suya əcəl gəlməz» – deyib ölümsüz bir yer axtararkən suların üstünü seçməsinin mifopoetik düşüncədə öz yozumu var və o, yenə də suyun həm də kosmoqoniya (yaradılış – A.B.) aktı ilə bağlılığı baxımından mənalıdır. Yaradıcı başlanğıc ilkin xaosun özündə var və dünyanın hər an yenilənməsi, təzələnməsi də elə onun gücüylə olur. Buna görə də Qorqud ölümdən qaçmağın mümkünlüyünə inanaraq ölümsüzlüyün ifadəsi bildiyi su üzünə sığınır. Çünki bura həm də dünyanın sakral güc mərkəzidir. Sakral enerjinin ən çox toplandığı yer isə dünyanın tən ortasında, su üzərində olan yerdir ki, mifoloji inama görə, o yerə əcəl gəlməz» (53, 326).

Müəllif suyun türk dünya modelində kaos və kosmos dünyalarının sərhədi olmaq funksiyasını daşdığını da göstərmişdir. C.Bəydili yazır: «Su bir sərhəddir. Su sərhədinin o biri üzü yer altındakı, insan yaşamayan bir məkan – xtonik dünyadır (xaosdur – A.B.). Nizamlı dünyanı (kosmosu – A.B.) həmin xtonik zonadan ayıran sərhəd sudur. Bu yeraltı sular səltənətində məskun olan demonik varlıqlar dönəlgə («dönəlgə»//«dönərgə») funksiyalı obrazlar başqa bir

varlığa çevrilə bilir, öz cildini, simasını dəyişmək qabiliyyətinə malik olur – A.B.) təbiətlidirlər... Orada hər şey bu dünyada olanların tərsinədir. Çünki su ayna kimi özündə görünən dünyanı əks edir və deməli, o biri dünyada olan nə varsa, bu dünyadakının da tam əksi olmalıdır. Əski türk inanışlarında da yeraltı ölümlər dünyası bir sular səltənəti olaraq düşünülmüşdür. Erlik başdan-başa sulardan ibarət olan ölümlər səltənətinin sahibidir» (53, 326-327).

C.Bəydili su ünsürünün ilkin kosmoqonik başlanğıc kimi eyni zamanda həm xaosa, həm də kosmosa məxsus əlamətləri birləşdirdiyini göstərərək qeyd edir: «Lakin bir sıra mifoloji sistemlərdə olduğu kimi, türk mifologiyasında da su ilkin xaosla yanaşı eyni zamanda yaradıcı başlanğıcı özündə birləşdirir və bu baxımdan bəzən yerlə eyniləşdirilən həmin su mifologemi yaradılışın özülündə dayanan ən başlıca ünsürlərdəndir. Mifopoetik düşüncədə su ana bətni ilə eyniləşdirilir. Çünki uşaq dünyaya gəlməzdən əvvəlki embrional – rüşeym inkişafı dövründə su ilə əhatə olunmuş kimidir. Bū, əski düşüncədə içilən sudan oğul-uşağın ola biləcəyi inancının əsasında dayanmışdır» (53, 327).

Öz məqalələrində mifoloji Ulu Ana kompleksindən bəhs edən C.Bəydili (bax: 55; 56) suyun bu obraz-komplekslə sıx bağlı olduğunu aşkar etmişdir. Müəllif yazır: «Su stixiyası mifoloji Ulu Ananı eynilə təmsil etmişdir. Məhz bu səbəbdən su ölüm motivi ilə yanaşı doğum, artım və həmin semantik cərgələnmə içərisində yer alan ölümsüzlük mifologemini də özündə birləşdirir» (53, 327).

Tədqiqatçı R.Əlizadə əvvəlcə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda suya pərəstişin izlərini araşdıran məqaləsində (bax: 68), daha sonra isə Azərbaycan folklorunda təbiət kultları ilə bağlı inamlara həsr olunmuş monoqrafiyasında

(bax: 69) suyun dünyanın yaradılması haqqında mifoloji təsəvvürlərdəki rolu, o cümlədən bu kosmoqoniya (yaradılış) ilə bağlı mifoloji obrazlar, onların necə transformasiya olunması məsələlərini öyrənərək (69, 62-74), bu ünsürün ilkin mifoloji stixiya kimi rolu və mahiyyəti haqqında elminəzəri qənaətlər əldə etmişdir (69, 138-139).

R.Əlizadə aydınlaşdırmışdır ki, su Azərbaycan folklorunda çox geniş obrazlar silsiləsi yaratmışdır. Tədqiqatçının qənaətinə, bu, suyun ilkin mifoloji sakrallığı, müqəddəs dəyərlər sisteminə bağlı olmasından irəli gəlmişdir. R.Əlizadə yazır ki, suyun həyat, ölümsüzlük, gənclik bəxş etməsi ilə bağlı inamlar Azərbaycan miflərində, nağıl və dastanlarında rəngarəng şəkillərdə əksini tapmışdır. Azərbaycan türklərinin inamlarında suyun kultlaşması onun ata, əcdad olması, övlad verməsi, and yerinə çevrilməsi və digər faktlarda gerçəkləşmişdir. Su kultu bir çox türk mənşəli xalqların folklorunda sakral dəyər qazanmış tapınaqdır. Suyun bərəkət və qüvvət qaynağı kimi, həm də hifzedici, yaxud cəza verən Tanrı timsalında türk mifoloji inamlarında mövcudluğu müəyyənləşmişdir. Kosmosun yaradılmasında ilkin başlanğıc olan su insan nəslinin artımından sonra göl, çay, dəniz, bu laq və s. şəkillərdə inamlar sisteminə daxil olmuş və türk xalqlarının yaşadıkları məkanlarda həyatı, yaşamı şərtləndirən mühüm amil statusunu almışdır. Türk xalqlarının təsəvvürlərində Su Tanrısı obrazının formalaşması isə suya tapınmanın izlərini geniş müstəviyə çıxarmışdır (69, 138-139).

Tədqiqatçı belə hesab edir ki, su stixiyası haqqında folklorlarda qorunub qalmış inamlar sistemi onun kosmoqonik (yaradıcı) funksiyası ilə bağlıdır. Alim yazır: «Su türk mifoloji kosmoqoniyasının digər əsas ünsürləri kimi əcdad rolunu da yerinə yetirir. Suyun övlad verməsi motivinin də

yer aldığı Azərbaycan nağıllarında onun kultlaşmasına dair zəngin faktlar vardır. Su kultu «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda da özünü qorumuşdur» (69, 139).

R.Əlizadə su stixiyasının ilkin xaosla bağlılığı haqqında belə bir qənaətə gəlmişdir: «Araşdırma nəticəsində aydın olmuşdur ki, su kultunun qədim türklərin inamlar sistemindeki yeri onun ilkin xaosu və yaradıcı başlanğıcı özündə təcəssüm etdirməsi ilə izah olunur. Bu baxımdan, suyun ilkin stixiya kimi dastan mətnlərinə, eləcə də «Dədə Qorqud» eposuna transformasiyası, xaos-kosmos qarşıdurmasında törədici funksiya daşması və nəhayət, sakral obraza çevrilməsi diqqəti cəlb edən mühüm hadisədir. Digər tərəfdən, əski mifoloji sistemlərə nəzər saldıığımız zaman məlum olmuşdur ki, su dünyanı, həyatı yaradan ilkin mənbə olaraq, həm də ölüm gətirən, kosmik kataklizmlər bəxş edən mürəkkəb ünsürdür. Suyun Azərbaycan folklorunda kult semantikasının ilk növbədə mifoloji kosmoqoniyanın əsas ünsürlərindən olması ilə bağlıdır» (69, 139).

Tədqiqatçı su stixiyasının hər bir mifologiyada universal xarakterə malik olduğunu xüsusi vurğulayaraq yazır: «Ümumiyyətlə, təkcə türk mifologiyasında deyil, dünya mifologiyasında su əsas həyati başlanğıclardandır. Su təkcə ilkin kosmosun materialını yox, eyni zamanda kosmosdanəvvəlki mərhələnin – xaosun da materialını təşkil etmişdir. Bütün bunlar suyun mifoloji görüşlərdə mühüm yer tutmasını göstərməklə onun kultlaşmasını da təmin etmişdir. Su kultu ulu babalarımızın həyatında geniş yer tutmuşdur. Suyu tapınan, onu canlı varlıq, ulu hamı hesab edən babalarımız öz yaddaşlarında su kultu ilə bağlı çoxlu inamlar gəzdirmiş, onu günümüzədək yaşatmışlar. Həmin inamlar təkcə ritual-mifoloji davranış formulları olaraq qalmamış, folklorumuza daxil olaraq

şifahi söz yaddaşımızın məzmun və forma cəhətdən zənginləşməsində böyük rol oynamışdır» (69, 139).

Göründüyü kimi, su stixiyası dünya mifologiyalarında varlıq aləminin yaradılışının ilkin əsaslarından birini təşkil edir. Mifdə dünyanın yaradılışı xaosdan kosmosun əmələ gəlməsi, yaxud xaosun kosmosa çevrilməsi şəklində baş verir. Mifologiyada kaos – nizamsız dünya, kosmos – nizamlı dünya kimi başa düşülmüşdür. Bu halda kaos nizamlı dünyanın (kosmosun) başlanğıcı ilkin halıdır. Diqqətçəkicidir ki, dünya mifologiyalarının əksəriyyətində ilk başlanğıc – varlığın ilkin halı olan kaos, adətən, su şəklində təsəvvür olunmuşdur. Bu halda kosmosun xaosdan (xaosun əsasında) yaranması sxemi dünyanın ilkin sudan yaranması şəklində təsəvvür olunmuşdur (gerçəkləşmişdir). Səciyyəvidir ki, su elementi dünyanın yaradılışı haqqında qədim türk mifologiyasında da ilkin stixiya kimi çıxış etmişdir. Suyun ilkin kosmonoqiya (yaradılış) ilə bağlılığı Azərbaycan folklorunun zəngin süjet və obrazlarında öz izlərini saxlamışdır. Problemin bu tərəfi folklorumuzun su stixiyası ilə bağlı inanclar kontekstində öyrənilməsini qaçılmaz reallığa çevirir.

1.2. Türk mifologiyasında su stixiyası ilə bağlı obrazlar

Türk mifologiyasında su stixiyası ilə bağlı inancları təmsil edən maraqlı obrazlar vardır. Bu obrazlar müxtəlif şəkillərdə türk xalqlarının inanclarında hətta bu gün belə yaşamaqdadır. Türk mifologiyasında su ünsürünün rolunu araşdırmış K.V.Nərimanoğlu (Vəliyev) bir çox səciyyəvi inanc və obrazları ümumiləşdirərək yazır: «Altay mifologiyasına görə, hər şeydən əvvəl talay deyilən su yaranmışdır. Onlarda xüsusi Suiyəsi adlı ruh da vardır. Yakutlar su ruhuna Qaran deyirlər.

Tukyular və altaylılarda yer-su adlı ruhların mövcud olduğu məlumdur. Guya həmin ruhlar insanlarla birgə yaşayırlar. İnama görə isti sular cəhənnəmdən, şirin sular cənnətdən gəlmişdir. Çayların bir çoxu da müqəddəs sayılırdı. Altaylıların fikrincə, tanrılar Xatun çayının mənəbində yaşayırlar. Qıpçaqlar İrtışı, yeniseylilər Tom və Kam çaylarını müqəddəs hesab edirdilər. Göllərdən ən uğurlusu İssık-göldür. Qırğızlar hər il bu gölə qurbanlar verirdilər. İssık-gölə çinlilər isti dəniz, monqollar isə dəmirli göl deyirdilər. Dağ zirvələrindəki vulkanik göllərə isə Göy göl adı verilmişdir. Onlar da müqəddəs sayılırdı. Qurban kimi bu gölə at və dəvə atırdılar. Təbii ki, sulardan ən müqəddəsi abi-həyatdır» (134, 29).

Suyun türk xalqlarının kosmoqonik (yaradılış) təsəvvürlərindəki roluna toxunan prof. F.Bayat qeyd edir ki, «suyun ilk varlıq və ya ilk varlıqların özəyi rolunda olması türk kosmoqoniyasının başqa bir özəlidir. Sibir xalqlarında – kətlərdə, mansilərdə, nqanasanlarda və s. ancaq suyun mövcud olduğu və hər şeyin də sudan çıxdığı vurğulanır. Başqa mifoloji sistemlərdə, məsələn, şumer, Misir, hind mifologiyalarında ilk ünsür sudur. «Tövrət»də (yəhudilərin dini kitabı – A.B.) Müqəddəs Ruhun suyun üzərində asılı qaldığı söylənilir. Kosmos sudan çıxan və ya doğan şeylərdən – tərə, embrion (rüşeym – A.B.) təşəkkül tapır. Bu da su ünsürünün universal yaradılış obyektini olduğunu sübut edən haldır. İlk ünsürlərin: torpağın, göyün, göy cisimlərinin, bitkilərin, heyvanların və nəhayət, insanların başlanğıc olaraq sudan doğması islami elmlərdə və ezoterik (gizli, batini – A.B.) bilgilərdə ilk həyatın sudan çıxması fərziyyəsini təsdiq edir. Əslində, su ezoterik bilgilərdə xaos kimi qəbul edilmir. Türk mifologiyasında hər şeydən öncə suyun var olması Mütləq Varlığın (Tanrının – A.B.) nizamı

təşkil etmə fəaliyyətini bildirməklə, başlanğıcın artıq hərəkətə gəldiyini göstərir» (139, 88).

Türk mifoloji təsəvvürlərindəki su ilə bağlı obrazlar araşdırıldığında məlum olur ki, türk xalqlarının rəngarəng su inanc və obrazları su stixiyası ilə bağlı ilkin mifoloji görüşlərlə bağlıdır. Yəni su inanc və obrazları qərinələr və minilliklər ərzində məzmundan-məzmunə, şəkildən-şəklə düşüb dəyişsə də, onların hamısı bir qaynağa – mifoloji su stixiyasına gedib çıxır.

1.2.1. Kosmoqonik su. Türk mifoloji görüşlərini özündə yaşadan rəngarəng mətnlərə – əsatir və əfsanələrə, dastanlara və s. nəzər saldıqda görürük ki, su stixiyası ilə bağlı türk inancları içərisində diqqəti ən əvvəl cəlb edən suyun ilkin yaradılışın əsası olması haqqındakı inandır. Suyun yaradılışda oynadığı rol onun ən əsas və ən ilkin, eyni zamanda ən həlledici roludur. Çünki hər bir mifologiyada ilkin yaradılışda – mifoloji kosmoqoniyada iştirak edən element əsas və müqəddəs sayılır. Bu, onun mifoloji dünya modelindəki yerini şərtləndirir. Türk mifologiyasında su ilkin yaradılışda iştirak etdiyi üçün yaradıcı başlanğıc kimi müqəddəs sayılır. Suyun türklərin şüurunda müqəddəsliyi, ona hörmət olunması məhz bununla bağlıdır.

Prof. F.Bayat qeyd edir ki, «türk kosmoqoniyası kainatın kosmosdan əvvəlki nizamsız xaos materialından – sudan və torpaqdan – yaradılmasının bir nümunəsidir. Su həyatın, diriliyin gerçək elementidir. Canlı olan hər şey yalnız suyun sayəsində mövcuddur. Həqiqətən, çağdaş elm suyun olmadığı yerdə həyatın ola bilməsini qəbul etmir. Yaxud bu və ya başqa planetdə nə vaxtsa suyun olması gümanının nəzərə alaraq, orada həyatın mövcud olub, sonradan sona çat-

ması fərziyyəsini irəli sürür. Kosmik bilgilərə görə, su bütün canlı varlığın mövcud nüvəsini özündə saxlayan ünsürdür. Türk mifologiyasının yaşamlı tam bağlı olan bu fəlsəfi qaynağı onu məlum başqa mifoloji sistemlərdən, hətta mono-teist dinlərdən fərqləndirir» (139, 89).

İnsanın yaradılması haqqında Altay əfsanəsində deyilir: «Əvvəlcə yalnız Qara xan və sular vardı. O, təklidən darıxdı, bir insan yaratdı. İnsana qanad verdi ki, suda üzsün. İnsan uçmaq istədi. Qara xan onun uçmaq qüdrətini və qanadlarını aldı. İnsanın yaşaya bilməsi üçün torpaq lazım idi. Qara xan bir ovuc ulduz qoparıb suya səpdi, yer yarandı. Ada şəklində olan bu torpaq üzərində 9 budaqlı şam ağacı, hər budağın altında bir adam yaratdı. Bu Adamlara yol göstərmək üçün Yayıkı da yaratdı» (134, 11).

Burada çox maraqlı olan məsələ suyun ilkin yaradıcı Qara xanla bir yerdə lap «əvvəlcə»dən mövcud olmasıdır. Bu su stixiyasının ilkinliyinə işarədir. Çünki əfsanədə yaradıcı Qara xanın suyu yaratmasından söhbət getmir. Su elə Qara xanla birlikdə əvvəlcədən var imiş.

Qara xanın sonrakı yaradıcı fəaliyyəti də susuz ötüşmür. O, insanı yaradır və ilk insan suda yaşayır: Qara xan ona qanad verir ki, suda üzə bilsin. Qara xan insanın yaşaya bilməsi üçün lazım olan torpağı da ada şəklində suda yaradır. Beləliklə, su stixiyası ilkin yaradılış haqqındakı bu Altay əfsanəsində Qara xanın yaradıcı fəaliyyətində əsas yer tutur.

Belə düşünmək olar ki, bu altay əfsanəsi türk mifologiyasında yaradılış haqqında əsas miflərdən olmuşdur. Əgər belə olmasaydı, Azərbaycandan çox-çox uzaqda yaşayan qardaş Altay türklərinin bu əfsanəsi ilə yaradılış haqqında müasir Azərbaycan əfsanəsi bu qədər oxşar olmazdı. «Azərbaycan mifoloji mətnləri»ndə «kosmoqonik mif» adı altında verilmiş

ilk mətndən oxuyuruq: «Lap qabaxlar Allahdan başqa heç kim yoxumuş. Yer üzü də başdan-ayağa suyumuş. Allah bı suyu lil eliyir. Sonra bı lili qurudup torpax eliyir. Sonra torpaxdan bitkiləri cücərdir. Ondan sora da torpaxdan palçix qəyirip insannarı yaradır, onnara uruh verir» (51, 35).

Göründüyü kimi, Azərbaycan mifoloji mətnində ilk əvvəl Allah və su var. Allah bütün qalan şeyləri sudan istifadə etməklə yaradır. Torpağı yaratmaq üçün suyu lilə çevirir. Bitkiləri də torpaqdan su vasitəsi ilə cücərdir. İnsanı torpaqdan yaradır. Lakin əvvəlcə torpağa su qatıb, ondan palçıq düzəldir. Beləliklə, Allahın hər şeyi yaratmağı sudan başlayır.

Ümumiyyətlə, türk mifologiyasında su yaradılışın əsas ünsürü sayıldığı üçün kosmoqonik miflərdə su ünsürü çox iştirak edir. Prof. A.Şükürov Altay mifləri əsasında yazır: «Miflərin əksər versiyalarında fəaliyyət göstərən birinci şəxs Ülğendir. Ülgen isə məlum olduğu kimi, Altay türklərinin baş allahıdır. Əgər şaman poeziyasına inansaq, Ülgen səmada məskunlaşmışdır. Hələ o zamanlar insan yox imiş. Ülgen dənizin üzərində üzən yeri (torpağı) və onun üzərində insan gövdəsinə oxşar gili gördü. Ülgen həmin gil təbəqəsini götürdü və ondan insanın yaranmasını arzuladı. Belə də oldu. O, özünün yaratdığını Erlik adlandırdı. Suda üzən torpağın qalan hissəsi nəhəng balığa – Ala balığa çevrildi. Erlik axtarıb Ülgeni tapır, ona yoldaş və kiçik qardaş olur... O, bəzən özünü Ülgenlə bərabərləşdirmək istəyir, hətta onun paxıllığını çəkirdi» (132, 110).

Əvvəlcə Ülgen və Erlik obrazlarının kim olduğuna və münasibətlərinə diqqət vermək lazımdır. Ülgen Erliyi yaratsa da, onlar qardaş olurlar. İki qardaş, iki bacı-qardaş haqqında olan miflər elmdə «əkizlər mifi» adlanır. Ülgen və Erlik haqqındakı mifi də əkizlər mifi hesab etmək olar. Çünki əkiz ob-

razlar arasında olan münasibətlər bunlar üçün xarakterikdir. Prof. F.Bayat Erlik və Ülgen arasındakı «əkizlik» münasibətinin daha dərin qatlarına vararaq yazır: «Erlik və ya Erklik müxtəlif variantlarda ölüm ruhu və ya bəzi araşdırmaçıların dediyi kimi, ölüm mələyi şamanlığın inanc sisteminə qəbul edilmiş və əkizlər mifi ilə nə qədər bağlı olsa da, ümumi mənası etibarilə Ülgenin ziddi halına gətirilmişdir (139, 326).

«Əkizlər mifini» əkizlər şəklində təqdim olunan və daha çox tayfanın ilkin əcdadı, yaxud mədəni qəhrəmanlar keyfiyyətində çıxış edən möcüzəli varlıqlar haqqında miflər kimi səciyyələndirən V.V.İvanov onları aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Əkiz qardaşlar (rəqiblər, yaxud sonralar müttəfiqlər) haqqında miflər;

2. Əkiz bacı-qardaşlar haqqında miflər;

3. Əkiz androginlər (androgin varlıqlar ikicinsli varlıqlar, yəni özlərində həm kişi, həm də qadın başlanğıclarını eyni zamanda təcəssüm etdirən varlıqlardır – A.B.) haqqında miflər;

4. Zoomorf (heyvan – A.B.) əkizlər haqqında miflər (159, 174).

Müəllif daha sonra yazır: «Dualist («dualizm – ikilik» – A.B.) mifologiyalar üçün xarakterik olan əkiz qardaşlar haqqındakı miflərdə... qardaşlardan biri bütün yaxşı, yaxud faydalı şeylərlə, o birisi isə bütün pis, yaxud pis düzəldilmiş şeylərlə əlaqələndirilir... Əkiz qardaşlar arasında onlar anadan olandan rəqabət başlayır... (159, 174).

Eyni mənzərəni Ülgenlə Erlik arasında görmək olar. Onların qardaş olmasında, digər variantlarda əkiz sayılmasında yaradılışla bağlı mənalılar gizlənilir. Hər iki obraz su stixiyası ilə müxtəlif şəkillərdə bağlıdır. Yuxarıdakı mifdən

məlum olur ki, hələ insan olmayanda Ülgen və dəniz (su) var imiş. Həmçinin Erlik obrazı da su ilə bağlıdır.

S.Y.Neklyudov yazır ki, Ülgen altaylıların və şorların mifologiyasında baş tanrı, demiurq (yaradıcı varlıq – A.B.), ildirimsaçan, göyü və kainatı məskunlaşdıran parlaq təmiz ruhların başçısıdır... Erlik Ülgenə həm tabedir, həm də ona qarşı çıxır. Bəzən Ülgen Erliyin (böyük, ya da kiçik) qardaşı, bəzən onun yaradıcısıdır... (171, 546). Maraqlıdır ki, monqol xalqları və sayan-altay türklərinin mifologiyasında yerin altında yaşadığı təsəvvür olunan Erlik su ilə birlikdə təsvir olunmuşdur: «Erlik nəhəng boylu, dizinə qədər iki yerə ayrılmış saqqallı, pırtlaşıq saçlı, bıqları qulaqlarının arxasında burulu, qara qaş-gözlü əzəmətli qoca kimi təsəvvür olunur. O, qara-qaşqa öküzdə, qara yorğa atda, avarsız qara qayıqda gəzir, qamçı əvəzinə qara ilan və qunduz dərisindən yorğanı var. Onun qara torpaqdan, yaxud qara dəmirdən olan sarayı yeraltı dəniz Bay-Tenqisin sahilində, yaxud doqquz çayın qovşağındadır. İnsanların göz yaşı ilə axan bu çayın üstündə at tükündən geri dönməyin heç kəsə qismət olmadığı körpü salınmışdır» (172, 668).

Ülgen də, Erlik də ilk varlıqlardır və onların həyatı ilk növbədə su ilə bağlıdır. Onlar haqqındakı mifin prof. A.Şükürovun müraciət etdiyi başqa variantında su ilə bağlılıq daha qabarıqdır: «Ülgen səmanın və yerin olmadığı bir zamanda suya düşür. O fikirləşir ki, dünyanı necə yaratsın. Həmin vaxt ona bir adam yaxınlaşır... İnsan suyun dərinliyinə baş vurur, orada dağı tapır, ondan bir parça qopaRaraq ağzına doldurur. Sudan çıxdıqdan sonra o, ağzındakı torpağı Ülgenin ovcuna tökür. Ülgen də öz növbəsində torpağı atır və Yer yaranır» (132, 111).

Bu mifdə suyun ilkinliyini görməmək olmur. Yəni Ülgen yeri və göyü, digər şeyləri yaradır. Ancaq suyu yaratmır. Su elə əvvəldən var imiş. Bundan başqa, yaradılan digər şeylər də suyun içindədir. Torpaq – Yer suyun dərinliyindəki dağdan götürülmüş bir ovuc gildən yaradılır. Beləliklə, su bütün yaradılışın materialı və mənbəyidir. Lakin bu niyə belədir: ulu babalarımızın suyu ilkin hesab etmələri nə ilə bağlıdır?

Prof. A.Şükürov mifdəki bu məsələni ciddi problem kimi görərək yazır: «Torpaq yalnız dənizin dibindən əldə edilir. Lakin nə üçün ilkin torpaq ancaq suda olmalıdır? Nəyə görə insan ona baş vurur və ağzında torpağı gətirir? Dəniz obrazı (okean, çay, sadəcə olaraq, su) yaranmaqda olan dünyanın xaotikliyi, formasızlığını göstərir. Su – xaosun az-çox həcmli simvoludur. Yunan miflərində deyilir ki, «əvvəl-axır yalnız əbədi, qaranlıq Xaos vardı. Həyatın mənbəyi Xaos idi. Bütün dünya və ölməz tanrılar sonsuz Xaosdan törədilər» Mifopoetik təfəkkürdə xaos nizamsızlıq, qaydasızlıq, boşluq, qaranlıq kimi təsəvvür olunur. Xaosun səciyyəvi cəhətlərindən biri də onun bilavasitə su stixiyası ilə bağlı olmasıdır. Buna görə də təsadüfi deyil ki, bir sıra xalqların mifoloji sistemində dünyanın yaranması birbaşa ulu daşqınla, su ilə bağlıdır» (132, 112).

Bizə məlumdur ki, dünyanın yaradılışının ilkin əsasında təsəvvür olunan əsas stixiyalardan biri sudur. Su hətta ən əsas stixiyadır. O, müxtəlif xalqların mifologiyalarında çox geniş yayılıb. Suyun ilkin xaosun əsas obrazlarından olması elmdə hakim fikirdir. Ancaq bu məsələnin çox sadə izahı da mümkündür. Ehtimal etmək olar ki, məsələnin kökü ilkinliklə, ibtidailiklə bağlıdır.

Miflər ilk düşüncə hesab olunur. Onları primitiv, ibtidai düşüncə ilə yaşayan insanlar yaratmışlar. İlkin insanın dü-

şüncəsi, təbii ki, onun çox zəif və məhdud biliklərini əks etdirirdi. Məsələn, hər hansı gölün sahilində yaşayan ibtidai insanlar üçün o göl, o su sonsuz idi. Çünki həmin gölün (dənizin, okeanın) o biri sahilinə keçmək imkanı olmayan insanın onun hansı böyüklükdə olması, yaxud hara qədər uzanması haqqında heç bir təsəvvürü yox idi. O, suya baxır və onu sonsuz qədər böyük və nəhəng hesab edirdi. İnsanlar hələ çox sonralar qayıqlar, gəmilər yaradacaq, dənizləri üzüb keçəcək, sular haqqında biliklər toplayacaq və bu biliklər əsasında reallığa əsaslanan coğrafi təsəvvürlər formalaşacaqdı. Ancaq ibtidai insan bütün bu vasitələrin hamısından məhrum idi. Ona görə də su ona sonsuz dərəcədə böyük gəlirdi. Mifoloji düşüncədə böyük olan güclü və qüdrətli, hakim, hər şeyin əsası kimi təsəvvür olunurdu. Odur ki, su dünyanın əksər xalqlarında ilkin güc, qüdrət, ilkin varlıq kimi təsəvvür olunmuşdur. İnsanların su barəsində ilkin mifoloji təsəvvürlərinin inkişafında sellərin və daşqınların çox böyük rolu olmuşdur. V.N.Toporov real təbiətdəki sel və daşqınların insanların mifoloji düşüncəsində oynadığı bu rola əsaslanıb yazır ki, daşqın haqqında mif, əfsanə, rəvayətlər geniş yayılmışdır... Daşqın mövzusunun çox əlvan variantları real daşqınlar haqqındakı məlumatlarla sırf mifoloji məntiqin gücü sayəsində yaranmış daha sonrakı süjetlərin qarışmasının mürəkkəb mənzərəsini nümayiş etdirir» (176, 324).

M.Məmmədov qeyd edir ki, «kosmik qəza ilə bağlı ümumi sxem qədim türk, Avesta və İslam ilə bağlı mifoloji mətnlərdə də öz əksini tapmışdır. Tufan ilə bağlı miflərdən biri Erlik və Ülgen ilə bağlıdırsa, altayların tufan ilə bağlı başqa bir əfsanəsinin əsasını müsəlman və xristian qaynaqlarından gələn «Nuh» tufanı rəvayətindəki ünsürlər təşkil edir. ...Zərdüştiliyin müqəddəs kitabı olan «Avesta»da

ümumdünya daşqınına oxşar mif də mövcuddur. Ahura Məzdanın məsləhəti və əmri ilə dörd divardan ibarət hündür bir bağ («vara» – «qala» mənasında) tikməli olan Yima oraya məhsul yetirən bitkiləri, iri və kiçik dördayaqlı heyvanları, quşlar və insanların sağlam cütlərini toplayaraq, bəşəriyyəti xilas edən qüvvə kimi çıxış edir» (106, 20).

Sellər, daşqınlar haqqında mifoloji əfsanələr dünyanın bütün ibtidai xalqlarının mifoloji düşüncəsində var. Bu miflər «Nuhun tufanı» adı ilə məşhurdur. İngilis etnoqrafı və din tarixçisi C.C.Frezerin «Əhdi-Ətiqdə folklor» kitabında «Bibliya»nın («İncil»in) qədim variantı «Əhdi-Ətiq»də («Köhnə əhd»də) olan Nuhun tufanı haqqındakı məlumatın dünyanın əksər xalqlarında müxtəlif adlar altında olduğu göstərilmişdir. Kitabda «Böyük tufan» (yaxud «Böyük sel», «Böyük daşqın») adı altında qədim babililərin, yəhudilərin, qədim yunların, qədim hindlərin, Şərqi Asiyalıların, Malay arxipelaqı adaları sakinlərinin, Avstraliya aborigenlərinin, Yeni Qvineya və Melaneziya yerlilərinin, Polineziya və Mikroneziya xalqlarının, Cənubi Afrika aborigenlərinin, Mərkəzi Amerika və Meksika xalqlarının, Şimali Afrika xalqlarının oxşar əfsanələri ayrı-ayrılıqda tədqiqə cəlb edilmişdir (182, 63-147).

Nuhun tufanı haqqındakı əfsanə Azərbaycan xalqı arasında da məşhurdur. Bunun əsas mənbəyi müqəddəs «Qurani-Kərim»dir. M.Məmmədov yazır ki, «Azərbaycan mifologiyası üçün zəngin mənbə olan İslam mifologiyasında da ümumdünya daşqınına mühüm yer verilir (Hud surəsi, 26-49-cu ayələr). Ümumiyyətlə, Azərbaycan mifologiyasında Kosmik qəza, Tufan, Ümumdünya daşqını ilə bağlı miflər İslam dininin təsiri altında formalaşmışdır. Türk xalqlarının mifologiyasında bu mövzuda miflərin Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlanması qədim tarixi ənənədir» (106, 20).

Müqəddəs «Qurani-Kərim»in bir çox surələrində dəfələrlə Nuh peyğəmbərdən bəhs olunur. O, Allah tərəfindən seçilmiş peyğəmbər olaraq öz qövmünü Allahın birliyinə iman gətirməyə dəvət edir. Lakin insanların çoxu iman gətirmir. Kafirlik yer üzünü basır və Allah Nuhun gəmisinə minmiş möminlərdən başqa, bütün kafirləri selə qərq edir. «Quran»ın 28 ayədən ibarət «Nuh» adlanan 71-ci surəsində bu məsələ açıq-aydın bildirilmişdir.

Surənin birinci ayəsində Allahın dilindən deyilir: «Həqiqətən, Biz Nuhu: «Qövmünə şiddətli bir əzab gəlməmişdən əvvəl onları (Allahın əzabı ilə) qorxut!» – deyə öz tayfasına peyğəmbər göndərdik» (103, 592).

Lakin qövmü (xalqı) Nuhu eşitmir, o da Allaha onları cəzalandırmaqdan ötrü dua edir. 21-ci ayə: «Nuh dedi: «Ey Rəbbim! Onlar mənə qarşı çıxdılar və mal-dövləti, oğul-uşağı özlərinə ziyandan başqa bir şey artırmayan kimsələrə (öz kafir başçılarına) tabe oldular» (103, 594).

Allah bütün kafirləri selə qərq edir. 25-ci ayə: «Onlar öz günahlarından dolayı suda boğulub Cəhənnəmə daxil edildilər və özlərinə onları Allahın əzabından qurtaracaq köməkçilər də tapa bilmədilər!» (103, 594).

Əlbəttə, «Quran» Allah tərəfindən yer üzünə göndərilmiş sonuncu səmavi kitabdır. Bu kitab özündən əvvəlki bütün səmavi kitabları, o cümlədən «İncil»i də təsdiq edir. Ona görə də, Nuhun tufanı haqqında məlumat «Quran»dan əvvəlki müqəddəs kitablarda da var. Lakin maraqlı olan budur ki, dini kitablarda Nuhun tufanındakı sel-su yaradıcı ünsür, yaradıcı stixiya kimi göstərilmir. Ancaq xalq arasında Nuhun tufanı haqqındakı əfsanələrdə su yaradılışla bağlıdır.

Naxçıvandan toplanmış «Nuhun tufanı» adlanan əfsanədə Nuhun gəmisini bir yerə toxunur. Nuh onun adını «Ağ-

rıdağ» qoyur. Daha sonra «İlandağ»ın, «Kəmki» dağının, Gəmiqaya»nın adı qoyulur (23, 66-69).

Naxçıvan folklorunda Nuhla bağlı əfanələr çoxdur. Yuxarıdakı əfsanə də daxil olmaqla onları təhlil edən prof. M.Cəfərli göstərir ki, Nuh dini obraz olmaqla bir peyğəmbər kimi insanların, o cümlədən sözü gedən mətn daşıyıcılarının düşüncəsində müqəddəsliyə malikdir. Mətn daşıyıcısı bu obrazı heç də uydurma, bədii təxəyyül məhsulu hesab etmir. Nuh peyğəmbər onun dünya haqqında təsəvvürlərində mühüm yer tutan varlıqdır. Bu peyğəmbərin adı dünya daşqını ilə bağlıdır» (60, 29). «Nuhun tufanı» Naxçıvan folklorunda yer-yurd, dağ adlarının yaranması ilə o qədər bağlıdır ki, M.Cəfərli bu yaradılışı «Nuhdan və mifdən başlanan Naxçıvan» adlandırmışdır (60, 3).

Naxçıvan əfsanələrindən aydın olur ki, burada məşhur dağların adını Nuh peyğəmbər daşqın zamanı qoymuşdur. Onun gəmisini suyun altındaki hansı dağa toxunmuşdursa, o, həmin dağa ad vermişdir. Bu isə su ünsürünün iştirakı ilə baş verən yaradılışdır. Çünki mifologiyada yaradılış – kosmoponiya həm də advermə ilə olur. Əfsanələrdə Nuhun dağlara ad verməsi də yaradılışdır. Nuh ad qoymaqla həmin dağları, əslində yaradır. Yəni Nuha qədər adı olmayan bir torpağa Nuh ad qoymaqla onu əvvəl yaradılmışların sırasına daxil edir. Elə bil ki, həmin dağ torpaq şəklində var idi (yaradılmışdı), lakin heç kəs onu bir dağ kimi tanımırdı; heç nə ilə fərqləndirilmirdi, yəni yox kimi idi. Elə ki, Nuh ona ad qoyur, insanlar onu dağ olaraq tanımağa başlayırlar. Beləliklə, Nuh Allahın yaratdığı torpaq parçalarına ad qoymaqla, onları sanki yenidən yaradır. Bu yaratma advermə şəklində olur. Mifologiyada yaranmayan bir şeyə ad qoymazlar. Bir şeyə ad qoyulması onun yaradılmasını göstərir.

Mifoloji düşüncənin bu xassəsi haqqında C.Bəydili yazır: «Mifoloji görüşlərə əsasən, bir kimsənin və ya nəsnənin adının olması onun mövcudluğunun başlıca nişanıydı» (53, 13).

Bu fikrə əsaslanaraq, dağların adları onların mövcudluğunun işarəsidir. Dağın nə qədər ki, adı yox idi, o mövcud (var) olan sayılmırdı. Ad alandan sonra mövcudlar (varlıqlar), yaradılmışlar sırasına keçir. Nuh peyğəmbər də sudaki hündürlüklərə ad qoyaraq onları yenidən dağ kimi yaratmış olur. Bu prosesin suda baş verməsi suyu ilkin yaradılışa aid ünsür kimi bir daha təsdiq edir.

Məlum həqiqətdir ki, dinlərdə, o cümlədən islam dinində yaradıcı yalnız Allahdır. Ona görə də Nuh peyğəmbər dini təsəvvürlərdə heç nə yaratmır. Lakin əfsanələrdə onun yaradıcılığı advermə şəklində qorunmuşdur. Burada suyun iştirakı Nuh peyğəmbərin əfsanə obrazını qədim mifoloji obraz hesab etməyə əsas verir. Beləliklə, mifoloji düşüncə ilə dini düşüncənin biri-birinə qarışmasının şahidi oluruq.

A.Acalov ilkin su stixiyası ilə bağlı mətnlərdə mifoloji və dini görüşlərin qarışıq-qovuşması haqqında yazır: «Bu anlayışla («ilkin su» – A.B.), demək olar ki, bütün mifoloji sistemlərdə qarşılaşırıq. Əksər xalqların inanışına görə, kainat ilkin sudan (lil, chaos) yaranmışdır... Bu akt həmişə fəvqəltəbii bir qüvvə – ilkin yaradıcı tərəfindən yerinə yetirilir. Buradakı mətndə (Allahın sudan lili, lildən torpağı, torpaqdan insanı yaratması, bitkiləri cücərtməsi haqqındakı mifoloji mətndə – A.B.) onu Allah əvəz edir. Şübhəsiz ki, belə bir arxaik mətndə Allah adı çəkilə bilməzdi və onun meydana çıxması sonrakı islam təsiri kimi anlaşıla bilər» (51, 178).

Dini və mifoloji görüşlərdən verilmiş nümunələr və istinad olunmuş tədqiqatçı fikirləri məlum edir ki, su ilkin yaradılışla sıx şəkildə bağlıdır. Burada mifoloji və dini görüş-

lər biri-biri ilə oxşardır. Düşünürük ki, onları biri-birindən ayırmaq olmaz. Elmi fikrə görə, dinlər mifologiyalardan yaranmışdır. Mifoloji təsəvvürlər sonralar dini təsəvvürlərə çevrilmişdir. Ancaq burada başqa cür də düşünmək olar. Yəni baxıb görürük ki, xalqın düşüncəsində mifoloji təsəvvürlərlə dini təsəvvürlər biri-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Xalq əski mifoloji düşüncəsi ilə sonrakı dini düşüncəsi arasında həmahənglik yaratmağa, onları biri-biri ilə uzlaşdırmağa, qovuşdurmağa çalışmış və çox vaxt buna nail olmuşdur. Ona görə də, xalqın düşüncəsinə əsaslanmaq, onun düşüncəsinin məhsulu olan mifləri, əfsanələri həmin düşüncənin ənənələri əsasında təhlil etmək düzgün çıxar.

Beləliklə, su türk mifologiyasında əsas etibarilə kosmoqonik başlanğıcla bağlı olmuş, dünyanın yaradılmasının əsas ünsürü sayılmışdır. Su ilə bağlı mifoloji inanc və obrazlar müxtəlif dövrlərdə nə qədər çoxsaylı transformasiyalara məruz qalsa da, suyun ilkin stixiya kimi kosmoqonik-yaradıcı funksiyası semantik əsas kimi daim qorunub qalmışdır.

1.2.2. «Abi-Həyat»//«Dirilik suyu». Türk mifologiyası və folklorunda su stixiyası ilə bağlı ən məşhur obrazlardan biri «Abi-Həyat», yəni «Dirilik suyu» obrazıdır. Mifoloji əfsanə və rəvayətlərdə, xüsusilə nağıllarda geniş yayılmış dirilik suyu həyatverici keyfiyyətə malikdir. Onu içən ölümsüzlük – əbədi həyat əldə edir.

«Abi-həyat» sözü dilimizdə hərfən «həyat suyu» kimi səslənir. Ancaq bu su Azərbaycan folklorunda «dirilik suyu» adlanır ki, bu da elə eyni mənədadır. B.Ögel yazır ki, «həyat suyu bütün dünya mifologiyalarında önəmli motivdir. Ölən insanların hər hansı bir surətdə dirilməsi və ya hər kəsin özü üçün bir ölümsüzlük əldə etməsi bütün insanlığın

həsrətidir. Altay və Anadolu nağılları əvvəl ölüb sonra müqəddəs və sehrli bir gücün sayəsində yenidən dirilənlərlə doludur» (149, 106-107). Türk alimi A.Y.Ocak da qeyd edir ki, islam-türk qaynaqları və ədəbi məhsullarında «Aynül-Həyat», «Nəhrül-Həyat», «Abi-Heyvan», «Abi-Cavidani», «Abi-Zindəgi», «Həyat Suyu», «Həyat Qaynağı», «Həyat Çeşməsi», «Bəngi Su» və «Dirilik Suyu», bəzən də Xızır və İskəndərə aid edilən «Abi-Xızır», yaxud «Abi-İskəndər» və b. adlarla xatırlanan bu əfsanəvi suyun, əslində, bütün dünyaya mifologiyalarında mövcud bir anlayış olduğunu söyləmək yanlış olmaz» (148, 120).

Dirilik suyu obrazının əsas xüsusiyyəti olan həyatvericilik mifoloji su stixiyasının kosmoqonik, yəni yaradıcılıq xassəsi ilə bağlıdır. Su ilkin başlanğıcda kosmosun – dünyanın yaradılmasında iştirak edən əsas ünsürdür. Dirilik suyu da həmin başlanğıc suyun obrazıdır: onunla bağlıdır. Mətnlər məlum edir ki, bütün sular dirilik suyu deyildir. Dirilik suyu adı sulardan fərqlənir: o, həyatverici funksiyaya malikdir və onu hər yerdə əldə etmək olmur. Dirilik suyu adı insanların əlinin çatmadığı yerlərdə, adətən, zülmətdə yerləşir. Onu əldə etmək hər adama qismət olmur. Ona görə də dirilik suyu, adətən, peyğəmbərlər, möcüzəli qəhrəmanlar və s. ilə bağlı olur.

Azərbaycan mifoloji mətnlərindən birində deyilir: «Allah insannarı yaradannan sonra peyğəmbərin biri gedir dirilik suyunu doldurur bardağa ki, gətirsin insannara. Qayıdanbaş yolda yatır ki, dincini alsın, bardax aşıb tökülür. İki qarğa bardağın suyunnan içir. Ona görə də qarğalar 300 il yaşayıllar» (51, 48).

Bu mifoloji mətn dirilik suyu haqqında bir çox məsələləri öyrənməyə yardım edir. Mətn məlum edir ki, dirilik suyunu hər adam əldə bilməz. Burada onu əldə edən peyğəm-

bərdir. Peyğəmbər isə Allahın peyğəmbəri olur, yəni onu Allah özünə peyğəmbər seçir. O, adi adam yox, seçilmiş adamdır. Allahın əmrlərini insanlara çatdırır, onları Allahın buyurduğu yola dəvət edir. Allahın peyğəmbəri olduğu üçün dirilik suyunun yerini bilir. Ya da başqa cür fikirləşsək, hər adam dirilik suyunun olduğu yerə gedib çıxıb bilər. Yol-yolağı Allahın peyğəmbəri bilir.

O, dirilik suyunu insanlara verib onları ölümsüz etmək istəyir. Lakin bu, peyğəmbərə qismət olmur. Suyu qarğalar içir və onlar insana nisbətən, demək olar ki, ölümsüz olurlar. 300 il yaşamaq insanın nəzərində elə ölümsüzlük kimi bir şey idi.

Dirilik suyu ilə bağlı süjetlərdə tez-tez rast gəlinən cəhət ondan ibarətdir ki, çox vaxt bu suyu içmək onu tapana qismət olmur. Buna həmişə bir şey mane olur. Bu, başqa bir Azərbaycan əfsanəsində belə əks olunub: «İskəndər axtara-axtara gəlib dirilik suyunu Şirvan torpağında tapır. O, qızıl piyaləsini bulaqdan doldurub içmək istəyəndə bir quş qanad çalıb suyu yerə tökür. İskəndər qəzəblənir. Yay-oxunu çıxarıb quşu vurmaq istəyir. Bu zaman İskəndər qayıbdən bir səs eşidir:

– Ey İskəndər, o quşu öldürmə, o sənənin xilaskarıdır. Onu mən göndərdim, sənə yazığı gəldi.

Bu səs sərt bir qayanın arxasından gəlirdi. İskəndər ona tərəf yeridi, səsə yaxından qulaq asmağa başladı:

– Ey İskəndər, bir vaxt mən də bu dirilik çeşməsindən içib ölməzlik qazandım. Adım oldu: «Diri baba». Dünya durduqca mən durdum. Qərinələr keçdi. Yol-yoldaşım, nəvəm, nəticəm, kötücəm, mənəcəm, iticəm, yadım, elim-günüm dünyadan köçdü. Tək qaldım. Vaxt vardı, mən də insan kimi yaşayırdım. Ürəyim duyurdu, sevirdi, aqlım yaradıb-qururdu, əllərim tikirdi. Bir adamın hayına çatır, bir elin

dərdinə şerik çıxırdım. Düşünürdüm ki, həyat gözəldi, yaşamaq ondan da gözəldi. İndi nə gözlərim görür, nə beynim düşünür, nə ürəyim məhəbbət oduna isinir, nə də əllərim birinin əlindən yapışır. Özün söylə, belə bir dirilik kimə lazımdı? Odur ki, sənə yazığım gəldi. O quşu göndərdim ki, mənim günümə düşməyəsən» (117, 48-49).

Bu Şirvan əfsanəsi çox ibrətəməz məzmununa malikdir. Əfsanədə iki həyat həqiqəti qarşı-qarşıya qoyulmuşdur:

Birincisi insanın ölümsüzlük əldə etmək, əbədi yaşamaq, heç vaxt bu gözəl dünyadan köçməmək arzusu.

İkincisi insanın ölümsüzlüyün, əslində, mənasız, əzablı həyat olması ilə bağlı həqiqəti dərk etməsi haqqında sadə həyat fəlsəfəsi.

İnsanın əbədi yaşamaq arzusu təbiidir və hər bir insanın qəlbində bu arzu var. İnsanlar ölümdən qorxurlar: heç kəs ölmək istəmir. Ona görə də insanlar əbədi yaşamaq, heç vaxt ölməmək haqqında həmişə düşünmüşlər. «Dirilik suyu» insanların bu arzusunun obrazıdır. Bu arzu Millətindən asılı olmayaraq hər bir insanın qəlbində var. Lakin insanlar nə edirlərsə etsinlər, heç vaxt ölümsüzlüyə çata bilməmişlər. Bu, yalnız əfsanələrdə, nağıllarda, bir sözlə, xəyalatın məhsullarında mümkün olmuşdur. Yuxarıdakı əfsanədə bu həqiqətlər öz əksini tapmışdır.

Əfsanədə üç əsas obraz var:

1. Dirilik suyu;
2. Onu əldə etmək istəyən İskəndər;
3. Bu suyu içib ölümsüzlük əldə etməklə əbədi yaşamağın əzablarına düçar olmuş Diri baba.

Bu mətn bir Şirvan əfsanəsidir. Prof. S.P.Pirsultanlı onu həmin regiondan toplamışdır. Əfsanənin məzmunundan da aydın olur ki, bu dirilik bulağı Şirvandır. Diri ba-

banın adı həmin bulaqla bağlıdır. Şirvanda Diri baba ziyarətگاهی var. O, övliya, şeyx olmuş, öləndən sonra qəbri ziyarətgaha çevrilmişdir. Diri babanın ölməzlik bulağından su içməsi dirilik suyu haqqındakı əfsanələr üçün xarakterik məsələdir. Çünki dirilik suyu, adətən, peyğəmbərlər, möcüzəli qəhrəmanlar və s. ilə bağlı olur. Hər iki qəhrəman – Diri baba və İskəndər adi adamlar deyildir. Biri islam övliyası, o birisi məşhur qəhrəman İskəndər Zülqərneyndir.

Bu, həmin Makedoniyalı İskəndərdir. Onun haqqında həm Şərqdə, həm də Azərbaycanda çoxlu folklor nümunələri vardır. Maraqlıdır ki, İskəndərlə haqqındakı Azərbaycan əfsanələri daha çox Şirvanla bağlıdır. Prof. P.Əfəndiyev bu əfsanələr və onların toplayıcılarından bəhs etmişdir. O yazır: «Bir neçə əfsanəni də A.P.Fituni toplamışdır. Bu əfsanələr öz məzmunu, ideya və forma zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. A.P.Fituni yazır ki. İskəndər haqqında Şirvanda çoxlu əfsanələr dolaşır» (64, 169).

Prof. A.Nəbiyev İskəndərlə bağlı əfsanələri üç qrupa bölür. Bunlardan birincisində «İskəndərin Azərbaycana gəlməsi, Şirvanın qadın hökmdarları ilə qarşılaşması, döyüşdə məğlub olması, işğal etdiyi ərazilərdən topladığı varidatı və xəracı Şamaxının Güllüxan və Beşbarmaq dağının ətrafındakı kəndlərin ərazisində basdırmasından bəhs olunur. İskəndərlə bağlı ikinci qrup əfsanələr onun buynuzlu olması, Dərbənd qalasını, Şirvan darvazasını tikdirməsi, dirilik suyunun arxasınca getməsi və bu suyu səhv saldıqdan sonra səfərlərinin birində öz qılıncının altında ölməsi ilə əlaqədardır. Əfsanələrin üçüncü qrupu İskəndərin ölümündən sonra onun haqqında Azərbaycanda yayılanlardır» (109, 289-290)

Göründüyü kimi, prof. A.Nəbiyevin dirilik suyu ilə bağlı ikinci qrupa aid etdiyi əfsanələrdə də İsgəndərə bu

suyu içmək qismət olmur. O, suyu səhv salır və ölümsüzlüyə çata bilmir.

Tədqiqatçıların yazdıqları məlum edir ki, İskəndər obrazının xalq yaradıcılığında belə məşhur olmasının bir səbəbi onun qədim dünya tarixinin çox məşhur sərkərdəsi olmasıdırsa, digər səbəbi bu şəxsiyyətin bədii obrazını yaratmış dahi şair Nizami Gəncəvidir.

Məlumdur ki, Nizaminin sonuncu poeması «İskəndərnamə» adlanır. Şair bu poemada tarixi İskəndərin bədii obrazını yaratmış və Makedoniyalı İskəndər (Aleksandar) xalq yaddaşında daha çox bu bədii obrazla qalmışdır. Ə. Abbasov yazır: «Nizami Gəncəvi Şərqdə ilk dəfə olaraq İskəndər haqqında olan əfsanəni geniş surətdə işləmişdir. İskəndər haqqında materiallar həm şifahi, həm də yazılı mənbələri əhatə edir... Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poeması da öz növbəsində İskəndər rəvayətinin Şərqdə geniş yayılmasına kömək etmişdir. Nizamiyə qədər (Firdovsi müstəsna olmaqla) Şərq bədii ədəbiyyatında İskəndər obrazının geniş təsvirini verən olmamışdı» (5, 19). Prof. X. Yusifov göstərir ki, Nizami İskəndər haqqında əsər yazmağa başlayarkən qarşısına böyük sələfi Firdovsidən fərqli məqsədlər qoymuş, kainat, insan, insanın həyatda vəzifəsi, elm və insan cəmiyyəti, ədalətli və ədalətsiz müharibələr, həqiqi və uydurma möcüzələr, insanlığın dünəni, bugünü, sabahı və s. haqqında düşüncələrini vermək üçün belə bir mövzuya girişmişdir» (136, 168).

Nizaminin «İskəndərnamə» əsərində baş qəhrəmanla bağlı əhvalatlar, həmçinin onun dirilik suyunu axtarmaq üçün Zülmət dünyasına getməsi haqqında hekayət sonralar xalqın folklor yaddaşında yaşamağa başlamışdır. Prof. T. Xalisbəylinin fikrincə, bunun əsas səbəbi həm də o idi ki, bu əfsanələr hələ Nizamiyə qədər xalqın yaddaşında olmuş, Nizami öz əsə-

rində onlardan istifadə etmişdir. Tədqiqatçı yazır ki, İskəndər haqqında «Azərbaycanda yaranmış və yayılmış zəngin folklor nümunələri Nizami Gəncəviyə köklü şəkildə təsir etmişdir» (80, 19). «Nizami mövzuları ilə səsleşən folklor örnəklərinin sonralar yarandığını qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək də doğru sayıla bilərmi?! Halbuki inkar edilməz faktıdır ki, ümmanı xatırladan xalq yaradıcılığı bütün yazılı ədəbiyyat və onun yaradıcıları üçün ilkin qaynaqlardır» (81, 189).

Bu məsələdə mərhum alimlə razılaşımaq olar. Çünki Nizamidə mövcud olan bir çox əfsanələr, o cümlədən dirilik suyu haqqında əfsanənin mənbəyi, əlbəttə ki, folklordur. Lakin xalq yaradıcılığında istifadə edilən Nizami onları bədi cəhətdən cilalamış, məzmunca zənginləşdirmiş və folklor nümunələrinə elə bədi gözəllik vermişdir ki, onlar xalqın yaddaşına daha dərinə, silinməz izlərlə həkk olunmuşdur. «Nizami və folklor» mövzusu üzrə çoxlu tədqiqatların müəllifi prof. S.P.Pirsultanlı (S.Paşayev) bu məsələ haqqında öz araşdırmalarında bu nəticəni çıxarmışdır: «Ümumiyyətlə, folklorla qüvvətli şəkildə bağlı olan Nizami əfsanələrindən daha çox istifadə etmiş, ecazkar sənətini xalq əfsanələrindən aldığı kiçik süjetlərlə bəzəmiş, ümumiləşdirmiş, xalqa yaxınlaşdırmışdır» (112, 4).

Tədqiqatçı «İskəndərnamə» poeməsindəki dirilik suyu, onun Azərbaycanla bağlılığı və s. haqqında yazır: «Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi dirilik çeşməsinə zülmətdə təsvir edir. İskəndəri Şimal qütbünə aparır. S.Vurğun isə dirilik çeşməsinin («Bulaq əfsanəsi» poeməsində – A.B.) Şirvanda olduğunu söyləyir., İskəndəri doğma torpağımıza gətirir. Bizcə, S.Vurğunun «dirilik çeşməsi»ni məhz Şirvanda, «Ölməzlər şəhəri»ni Şirvan torpağında axtarması haqqında, Fit dağı ilə bağlı xalq arasında əfsanələr mövcuddur. Bundan əlavə, Şirvan torpa-

ğında Diri baba haqqında əfsanələr yaşamaqdadır. Diri baba da Xıdır-Xızır İlyas kimi ölümsüzlüyü Şirvan torpağındakı dirilik çeşməsi sayəsində qazanmışdır» (112, 111-112).

«İskəndərnamə»nin «Şərəfnamə» adlanan birinci hissəsində üç hekayə dirilik suyu və onun yerləşdiyi zülmət haqqındadır: «İskəndərin dirilik suyu axtarması», «İskəndərin zülmətə getməsi» və «İskəndərin zülmətdən çıxması» (71, 361-377). Filosof şair olan Nizami əsərdə dirilik suyu və zülmət obrazları haqqında bir nağıl, əfsanə kimi bəhs etməmiş, onlara dərin fəlsəfi məna və məzmun vermişdir. Bu hissələri nəzərdən keçirməklə dirilik suyunun kosmoqonik – həyatyaradıcı başlanğıc kimi orta əsrlərdəki fəlsəfi mənalarını öyrənmək olar.

Bir gün İskəndərin məclisində hərə bir maraqlı şey haqqında danışır. Bir yaşlı qoca da öz növbəsində ona zülmət ölkəsi və dirilik suyu haqqında nəql edir:

Mən deyən zülmət ölkə hamısından yaxşıdır,
Çünki orada çeşmə var ki, dirilik verər...
...Əgər istəyirsən ki, uzun ömür tapasan,
Sən həyat çeşməsinə baş vur! (71, 362).

İskəndər zülmətdə dirilik bulağının olmasına şübhə edir. Qoca ona bildirir ki, bulaq qaranlıq şimaldadır. İskəndər şimala – zülmət diyarına yola düşür. Xızır peyğəmbər qabaqda gedərək ona bələdçilik edir. Xızır «abi-həyat» – dirilik suyunu tapır:

Xızır həyat suyunu tanıyan zaman
Çeşmədən gözləri nura gəldi.
Atdan enərək dərhal soyundu,

Başını, bədənini o çeşmədə yudu.
Çeşmənin suyundan doyunca içdi,
Bununla da əbədi həyat tapdı (71, 369).

Xızır peyğəmbər abi-həyatdan içdikdən sonra tez atına minir ki, gedib İskəndəri də buraya gətirsin. Ancaq birdən çeşmə yoxa olur, Xızır başa düşür ki, İskəndərə bu suyu içmək qismət deyil. Bulağın qeyb olması ilə Xəzər peyğəmbər də öz-özünə qeyb olur.

Bundan sonra Nizami dirilik suyu ilə bağlı İlyas peyğəmbərlə Xızır peyğəmbərin məşhur əhvalatlarını da verir. İlyasla Xızır yolda bir çeşmə başında dayanırlar. Yeməyə quru, duzlu balıqları var imiş. Balıq əllərindən bulağa düşür və dirilir. Hər iki peyğəmbər sudan içib ölümsüz olurlar. Biri dəryaya, biri isə səhralara gedir.

Göründüyü kimi, mifoloji və dini ənənələrdə istər Xızırın, istərsə də İlyasın ölməzliyi dirilik suyu ilə əlaqələndirilir. Bu cəhət suyun kosmoqonik-həyatyaradıcı başlanğıc olması ilə bağlıdır. Su ilk yaradılışda iştirak edir. Həmin kosmoqonik-başlanğıc su ilə bağlı olan obrazlar da ilk yaradılmış insanlar sırasına aid olur. M.V.Piotrovski də Xızırdan bəhs edərkən onu «müsəlman rəvayətlərinin personajı, ilk insanlardan biri, əbədi həyat bəxş olunmuş insan» adlandıraraq söyləyir ki, o, «dörd ölümsüz»dən biridir. Adalarda yaşayır, havada uçur, həmişə yer üzündə səfərdədir, dənizdə üzənlərin hamisidir. Onu dua ilə köməyə çağırmaq olar, müxtəlif bədbəxtliklərin qarşısını alır. Rəngi yaşıldır, suyun bitkilərə verdiyi həyatı təcəssüm etdirir (162,262). Prof. M.Seyidov göstərir ki, vaxtilə Xızır//Xızır göy-göyərtili, yaşillıq məbudu, İlyas isə su məbudu olmuşdur (127, 58). «İslam və türk inanclarında Xızır, yaxud Xızır-İlyas kultu» adlı kitabın müəllifi A.Y.Ocak isə qeyd edir

ki, İlyas vəzifə bölgüsünə görə Xızırın yanında yer alsada, Xızırın hər iki tərəfdə, yəni həm quruda, həm də dənizdə əsas rollarla yükləndiyi ortadadır. Xızırın həm quruda, həm də dənizdə etdiklərindən bəhs edən daha çox əfsanə tapmağın müqabilində İlyasdan danışan əfsanələrə çox seyrək rast gəlinir» (148, 123).

Bu sitatlar məlum edir ki, Nizami İskəndərinin Xızırda rast gəlməsi təsadüfi deyil. Şair bu məsələdə mövcud ənənədən çıxış etmişdir. Zülmətdən qayıdan İskəndərin qulağına qeybdən bir səs gəlir:

Bir hatif güşədən onu səslədi:
Hər kəsin qisməti xətlə yazılıbdır.
İskəndər axtardı, dirilik suyu tapmadı,
Xızır axtarmadan həyat çeşməsi tapdı (71, 371).

Buradan aydın olur ki, İskəndər ölümlü yaradılmışdır, dirilik suyunu o kəs içə bilər ki, o, dünyanın başlanğıcı (əvvəli) – kosmoqonik yaradılışla bağlıdır. Xızır ilahi başlanğıcda əlaqədar ilk insanlardan biri olduğu üçün, əslində, bu su onun taleyi, haqqı, qismətidir. Yəni o, həmin başlanğıc su ilə birlikdə yaradıldığı üçün ondan içə bilər.

Oğuz kağan haqqındakı «Oğuznamə» dastanında da Oğuzun Qara Xulun adlanan qaranlıq ölkəsinə səfəri ilə İskəndərin zülmətə səfəri dirilik suyunu istisna etməklə, demək olar ki, eynidir. Hətta A.Acalov İskəndər Zülqərneyn obrazının şərq mənşəli olduğunu əsas götürərək İskəndər, şumer dastanındakı Gilqameş və Oğuz kağan obrazlarını onların əsas epik-mifoloji cizgiləri (buynuzun olması, ilahilik, qaranlıq dünyaya səfər, ölməzlik axtarışı, müdrik köməkçi, Tanrı iradəsinin daşıyıcısı, uzun ömür) baxımından

müqayisə etmiş və bu nəticəni çıxarmışdır: «Sadələdiyimiz personajların öyrənilməsi göstərir ki, öz əsas göstəricilərinə görə Oğuz kağan daha qədimdir. Gilqameş bir sıra önəmli mifoloji cizgilərini saxlamasına baxmayaraq, bütövlükdə götürdükdə, sırf epik obrazdır. İskəndər obrazında isə nağıl-fantaziya cizgiləri üstünlük təşkil edir. Bu, hər şeydən öncə ondan irəli gəlir ki, o, müstəqil deyildir, ilk iki obrazın çarpazlaşması yolu ilə yaranmışdır. Şübhəsiz ki, bu zaman üstün rolu Oğuz kağan obrazı oynamışdır» (152, 225-226).

F.Rəşiddədinin «Oğuznamə» əsərində «Oğuzun qaranlıq ölkəsinə səfəri və o yerin durumu» adlanan qısa bir hekayə var. Hər şey burada «İskəndərnamə»də olduğu kimidir. Fərq ondadır ki, Nizamidə «Oğuznamə»də olanlarla bərabər fərqli süjet təfərrüatları və obrazlar (Xızır, mələk və s.) var. Əsas fərq isə ondan ibarətdir ki, İskəndər zülmətə dirilik suyunun arxasınca, Oğuz isə sanki səbəbsiz, marağ xatirinə gedir (119, 26-27).

İskəndərlə Oğuzun zülmətə səfərlərinin bu qədər oxşaması ehtimal etməyə əsas verir ki, Oğuz kağan da zülmətə dirilik suyu – ölümsüzlük tapmaq məqsədi ilə gedibmiş. Onun haqqında çox şeyin unudulduğu və yazılı oğuznamələrə düşmədiyi kimi, görünür, dirilik suyu motivi də unudulmuşdur. Dirilik suyu axtarışı motivinin türk xalqları folklorunda, həmçinin dastanlarında geniş yayılması bu ehtimalı gücləndirir. Bunun ən məşhur nümunəsi başqırd dastanı «Ural batır»dır. Bu dastan su kultu ilə sıx bağlıdır və su ilə bağlı əksər motivlər burada vardır.

Dastanın tərtibçilərinin verdiyi qısa məzmunə əsasən, Yenbirzə ata ilə Yenbikə ana dörd tərəfi dənizlə qapalı olan və başqa heç kimin olmadığı bir ölkədə yaşayırlar. Onların Şülgen və Ural adında biri pis, o birisi yaxşı xasiyyətli iki

övladı var. Şülgen yasaqları pozur. Ata və oğullar üzü-üzə gəlib, əbədi həyat mövzusunda mübahisə edirlər. Ata «ölümsüzlüyü verən şeyin Qatil padşahın yurdundakı həyat suyu olduğunu söyləyir». Çoxlu döyüşlərdən və hadisələrdən sonra Ural həyat suyunu tapır. Onu içmək istəyir. «Lakin bir qoca gəlib dünya nizamının belə qurulduğunu, canlı olan hər şeyin ölməli olduğunu və bu səbəbdən onun həyat suyunu içməməli olduğunu söyləyir» (142, 10-11).

Qoca eyni ilə İskəndərlə Diri baba haqqındakı Şirvan əfsanəsində olduğu kimi, əgər suyu içərsə, Ural Batırın ölümsüzlükdən əzab çəkəcəyini, əbədi həyatın isə dünyanı gözəlləşdirən yaxşılıq olduğunu söyləyir:

Ebedi kalayım demeyiniz,
Hayat pınarından içmeyiniz.
Dünyada ebedi kalacak iş, –
Dünyayı güzelleştiren,
Bağı, ebedi süsleyen –
O da olsa iyiliktir (137, 317).

Beləliklə, bu dastanı tədqiq etmiş f.e.n. N.Hüseynovanın yazdığı kimi, «əbədi həyat axtarışı» süjetli dastan və nağılların hamısı eyni ideya ilə nəticələnir: «Cismani ölüm labüddür. Əbədi yaşamaq iksiri yaxşı əməllərdir. Sağlığında xeyir əməl sahibi olan əbədiyyət qazanır» (79, 15).

Bu əxlaqi-fəlsəfi həyat həqiqəti dirilik suyu ilə bağlı mətnlərin hamısı üçün səciyyəvidir. Bu, çox bəşəri-humanist ideyadır. İnsanlara həyat, dünya sevgisi, onun müqəddəs dəyərlərinə hörmət, təbiətin qədrini bilmək hissləri aşılıyır. Bu bəşəri sevgi ideyasının əsasında, ilkin qaynağında mifoloji su stixiyası durur. Su stixiyası çox obrazlarla bağlıdır.

Dirilik suyu obrazı lap başlanğıcdan fəlsəfi məzmun daşıyır. Bu, mifoloji fəlsəfə, ilkin fəlsəfə olsa da, onda həyatın ən böyük həqiqətləri ifadə olunmuşdur. Türk mifoloji fəlsəfəsi ölümsüzlüyü kosmoqonik başlanğıcla bağlı müqəddəs varlıqlara aid etmiş, adi insanları öz ömürlərinin qədrini bilməyə çağırmışdır. Türk mifologiyası və folklorunda Ural Batırda olduğu kimi, ölümsüzlüyün, əslində, insanın etdiyi yaxşı əməllərdə ifadə olunması dünyanın ən böyük, əbədi və bu gün belə insanlara lazım olan fəlsəfi həqiqətidir. Türk insanı dünyacı olmamış, dünyadan dördəlli yapışmamış, öz ömrü çərçivəsində dünyanı gözəlləşdirməyə çalışmışdır. Onun bu dünyayaradıcı fəaliyyətinin əsasında isə özündə əbədi həyat, ölümsüzlük, əbədiyyət kimi yüksək bəşəri-mənəvi ideyaları qovuşduran mifoloji su stixiyası durur.

1.2.3. Su əyəsi//Su anası. Su stixiyası ilə bağlı türk mifoloji düşüncəsində, o cümlədən Azərbaycan mifoloji mətnlərində geniş yayılmış obraz su yiyəsidir. C.Bəydili «qədim türk yazılı abidələrində «idi» şəklində «sahib» mənasında rast gəlinən» və Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərində «yiyə», «əyə» variantları olan bu sözün çağdaş türk ləhcələrindən «ezi», «ie», «ee», «ie», «i», «iye», «eye», «iya», «ee», «eqa», «eqə», «iqe», «ize», «is», «issi», «iyqa», «ikə», «iççi» şəkillərində işləndiyini göstərir (57, 174).

Su əyəsi//su anası bir obraz kimi «əyə» haqqında inanclarla bağlıdır. V.Basilov yazır ki, hərfi mənada «sahib» anlamında olan «ee», «iya», «iyə», «iə», «eya» Volqaboyu, Orta Asiya, Şimali Qafqaz, Qərbi Sibir, Altay və sayan türk xalqlarının mifologiyasında həmişə hər hansı bir yerlə bağlı ruhların adıdır. İyə inamı qədim türk mifologiyasına gedib çıxır. Onların funksiyaları haqqındakı təsəvvürlər müxtəlif

xalqlarda eyni deyildir. İyə Kazan və Qərbi Sibir tatarları və başqırdlarının mifologiyalarında təbiətin müəyyən elementləri, yaşayış yerləri ilə bağlı olub, bu üsulla ruhların su (su iyəsi), qulyabanı (orman iyəsi), damdabaca (ev iyəsi, yurd iyəsi) kimi xüsusi kateqoriyalarını yaradırlar (156, 659).

Göründüyü kimi, əyələr müxtəlif yerlərlə bağlı ruhlardır. Su əyələri bunlardan biridir. V.N.Basilov su iyələri haqqında göstərir ki, bunlar «ee» ruhlarının bir növü olub, Kazan və Qərbi Sibir tatarları, qazaxlar və başqırdların mifologiyasında antropomorf şəkildə, yəni insan görkəmində təsəvvür olunan ruhlar – su sahibləridir. Kazan və Qərbi Sibir tatarlarında kişi su iyələri ilə (su babası) qadın su iyələri (su anası) fərqləndirilmişdir. Bəzən də su iyəsi su anası, yaxud su babasının başqa adı kimi başa düşülmüşdür. Başqırdların təsəvvürlərinə görə, su iyələri suda ailələr şəklində yaşayır və onlar çox varlıdırlar. Onların imarətinin girişi suyun dibində, daşın altındadır. Onlar insana heç bir zərər vermirlər (155, 474).

V.N.Basilov su anası haqqında türk xalqlarında olan təsəvvürləri ümumiləşdirərək deyir ki, o, Kazan, Qərbi Sibir tatarları, tatar-mışarlar, qumıqlar, qaraçayların mifologiyasında su ruhudur. Su anası tatarlarda insan görkəmində təsəvvür olunan su iyəsi ruhlarının bir növüdür. Su anasının su babası adlanan əri və uşaqları var. Həmin uşaqları da bəzən su iyəsi adlandırırlar. Su anası gecə yarısı suyun üstündəki körpüyə çıxıb uşaqlarını yuyundurur. Adamlar su anasını o, çayın sahilində oturub albastı kimi öz saçlarını şana ilə darayanda görürlər. Belə hesab edilirdi ki, su anası quraqlıq, xəstəlik yollaya bilər, insanı suda boğa bilər. Ona görə də ər evindəki təzəgəlin ilk dəfə su üstünə gedəndə su anasına hədiyyə olaraq qəpik atır. Su anası Tobol tatarlarında insanın ayağından tutub suya dartan şər ruhlar – su pərilərinin

başçısı sayılmışdır. Tobol tatarları onu uzun, ağ, pırtlaşlıq saçları olan qarı görkəmində təsəvvür edirdilər. Bu qarının adi atributları qızıl vedrə, yaxud qızıl şanadır (154, 471).

Su əyəsi obrazının variantları var. Bu variantlar adları və funksiyaları cəhətindən müəyyən fərqlərə malik olsa da, öz aralarında bir obrazda – bir ortaq variantda birləşirlər. Məs., Naxçıvan folklor antologiyasının birinci cildində su ilə bağlı üç obraza izah verilib:

«Çay qarısı – adamı düz yoldan çıxarıb, pis yola salır. Onlar imansız, dinsizdir.

Çay anası – bu, adamı pis yoldan qaytarır, yaxşı yola salır.

Su pərisi – mələkdir, baş tərəfi adam, ayağı balıqdır» (22, 32)

C.Bəydiliyə görə su əyəsi// su anası, Albastı, Sarı qız kimi obrazların hamısı su stixiyası ilə bağlı olub, biri-biri ilə əlaqədardır: «Tatarların «su anası» (başqurdlarda «hiu inə-he»), qazaxların «su pərisi», türkmənlərin «suv adamı» dedikləri də, özbəklərdə «su alvastisi» adını daşıyan da həmin varlıqdır. Dağıstan tərəkəmələrində isə ümumən albastı və suv anası obrazları haqda təsəvvürlər bir-birinə qarışdırılır; hən halda bir başlanğıcdan gəldiyinə eyni funksiya zaman-zaman gah birinə, gah da digərinə aid olunur» (57, 171). «Albastı elə Sarı qız qədər su stixiyasına bağlı olduğu kimi yeraltı dünyasına da bağlanmışdır» (57, 171).

Prof. F.Bayat türk xalqlarında əyə obrazlarının bir-biri ilə əlaqələrinin dərinliklərinə gedir və bunun zəminində ovçuluq peşəsi ilə bağlı miflərin durduğunu göstərir: «Bəzi ovçuluq miflərində su hamisi gözəl və çıpaq qadın şəklində təsəvvür edilir. Bu inanc dağ ruhu olan Sarı qız haqqında da söylənilir. Bu isə zaman keçdikcə bəzi əyə kateqoriyala-

rının biri-birinə qarışmış funksiyalarından və ümumiyyətlə, dağ, meşə, ağac, su, heyvan qoruyucu əyələrin iqtisadiyyatı ovçuluğa söykənən türk cəmiyyətlərində daha yaygın olmasından soraq verir» (140, 255).

Tədqiqatçı İ.Xalipaeva da qumıq türklərinin mifoloji mətnlərindən danışarkən Albaslı, Yeranası, Suvanası, Kantuluk («Qan tuluğu», qanıçən – A.B.), Sullax, Basdırık kimi obrazların biri-biri ilə əlaqədar olduqlarını göstərir və Suvanası haqqında yazır ki, o, gözqamaşdıran parlaq bədəni uzun yaşıl (yaxud qırmızı) saçları ilə örtülmüş qadındır. Ovçuya, yaxud kəndliyə rast gələndə onu aldadıb meşənin dərinliklərinə aparır, saçlarını kürəyinə atıb, bədəninin işığı ilə kor edir və insan huşunu itirir. Suvanası insana magik gücü ilə uğur gətirən bir şey hədiyyə verir. Lakin hədiyyəni alan yasaqlara əməl etməlidir. Qadağanın pozulması ovçunun daha çox ölümü ilə nəticələnir (183, 76).

Azərbaycan xalqınının mifoloji yaddaşında əyələr haqqında çoxlu maraqlı mətnlər vardır. Həmin mətnlərdən əyə, o cümlədən su əyəsi obrazının xarakterik cizgilərini öyrənmək mümkündür. Naxçıvan bölgəsindən toplanmış inancılara görə əyələr təmsil etdiyi, sahibi olduğu yerdən asılı olaraq müxtəlif olur. Su əyəsi də bunlardan biridir: «Yer üzündə bir qəriş yer əyəsiz deyil. Hər şeyin öz əyəsi var. Suyun da, əvin də, bəğin də, dağ-dərənin də, ta gözümüzünən nə görürüksə, hamısının əyəsi var. Bı əyələr insana görsəmməz. Gərəh bılara səlam verəsən» (23, 46).

Əyələr gözəgörünməz olur və onlarla münasibətin xüsusi yolu var. Bu, bir qaydadır, ona əməl etmək lazımdır. Əks halda insan zərər çəkə bilər: «Hə bir evin əyəsi var. Əv əyəsi gözə görsənməz. Ona görə əvə girəndə gərəh bı evin

əyəsində salam verəsən. Yoxsa sənə də, əvə də sədəmə toxundur» (23, 46).

Lakin inanclara görə əyələr bəd ruhlar deyillər. Onlar təbiətə xeyirxahdır. Hər şey insanın əyələrlə necə rəftar etməyindən asılıdır: «Əncax əyələr çox xeyirxahdı. Əyər bınarın yanına gələndə salam versən, gedəndə «səlamət qal» desən, sənənən xoşu gələcəh, həmişə sənə köməh eliyəcəx. Məsələtün, dedihlərimi eləsən, əv əyəsi əvivi abad eliyəcəx, həmmişə əvində şaddıx olacax. Yol əyəsi yoluvu uğurru eliyəcəx. Bağ əyəsi məhsuluvu bol eliyəcəx, səni varandıracax. Qalannarı da bınnar kimi» (23, 47).

Göyçə folklor yaddaşında qorunub qalmış inanc mətni əyələrlə bağlı xarakterik xüsusiyyətləri təsdiq edir: «Evlərin hamısında hər şeyə qadir olan hami ruhlar yaşayır. İnsan öz xoşbəxtliyini qorumax üçün mütləq onnara sığınmalı, onnara heş vaxt biganə olmamalıdı. Əgər bir evdə hami ruha – ev yiyəsinə hörmətsizdik olarsa, oraya mütləq bədbəxtlik gələjək, Evin bin-bərəkəti bajadan göyə çəkiləjək...» (25, 82).

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba mahalına aid mifoloji mətnlərdə ağac əyəsi, dəyirman əyəsi, su əyəsi ilə bağlı inanclar vardır. Sonuncu ilə bağlı mətnə deyilir: «Bir dəfə iki nəfər şər qarışan vaxtı balıx tuturmuş. Birdən tilova bir balıx düşür. Əmə balıx elə betər səs çıxardır ki, elə haray salır ki, balıxçı onu tez suya atır. Di gəl ki, az keçmir, hər iki balıxçının gözdəri tutulur. Sən demə, tilova düşən su yiyəsi, yəni su əyəsiymiş» (30, 61).

Göründüyü kimi, su əyəsi burada balıq şəklindədir və ona tutan balıqçılara qəzəbləndiyi üçün hər ikisinin gözlərini kor edir. Burada su əyəsi bəd ruh kimi çıxış edir. Maraqlıdır ki, həmişə dəyirməndə yaşayan, xüsusilə aylı gecələrdə dəyirmanın ətrafında gözə görünən və dingəli gəlin

paltarında olan dəyirman əyəsi də bəd ruhdur. Adamları adı ilə çağırır. Ondan qorxan adam dəli olur, qorxmayan adama isə dəyirman əyəsi heç nə edə bilmir (30, 61-62).

Ağaç əyəsi ilə bağlı Ağbaba mətni əyələrin digər adlar altında (albastı//hal anası, cin, damdabaca, qarçuxa və s.) təqdim olunan ruhlarla, xüsusilə sarıqızla bağlılığını təsdiq edir: «Palıd, şam ağaclarının əyələri var, yəni yiyələri, sahibləri var. Əyə həmişə gözə sarı qız donunda görünər. Palıd, şama balta vurmaq, kəsmək xatalıdır. Çünki ağacı kəsən və ya yaralayan adam özü zədə alır. Özü də qəfildən. Yəni ağac əyəsi ağac kəsən adamı vurur. Bu vurulan adam ya ölür, ya zəlil, şikəst olar. Odur ki, palıd, şam ağaclarını kəsmək olmaz, çünki sarı qız ağac kəsəndən qisas alır. Belə deyirlər ki, guya sarı qızın anası qədimlərdə ağac olub. Odur ki, Sarı qız ağacı qoruyur» (30,54).

Sarı qızın ağacı qoruması o demək deyildir ki, insanlar ağaclarından istifadə edə bilməzlər. Bunun üçün əyədən – qoruyucu ruhdan icazə almaq, əyələrlə bağlı qaydalara əməl etmək lazımdır. Dərbənddən toplanmış bir inanc mətnində deyilir: «Həftənin birinci günü ağac kəsmək günahdı, deyillər ki, həmə gün ağacların ruhu ziyarətə gedər. Kim o gün ağac kəssə, ağacın ziyarətdən qayıdan ruhu hansısa bir gündəsə (yəni həftənin hər hansı günündə – A.B.) ona sədəmə toxunduracaq» (36, 23).

Zəngəzur folklor mətnlərində əyələr həm də məleykə adı altında təqdim olunur. O, hər yerdə olur. Məsələn: «Qaraçuxa evliyadı. Qaraçuxa evin astanasında durar, amma gözə görünməz. Evin astanasına çatdın gərək salam verəsən qaraçuxaya. Çünki evin içində məleykələr var» (34, 100).

Məleykə elə əyə ilə eyni varlıqdır. Hər şeyin əyə//məleykəsi var. Məsələn: «Ocaxda məleykə var. Odu ki, ocağa su tökməzdər» (34, 100).

Su məleykəsi də elə su əyəsinin özüdür: «Dar vaxtı suyun üstə getməzdər. Suyun içində məleykələr var, adama toxunallar, (adamın – A.B.) ağzı əyilir, qolu quruyur. Vırğın vırif deyillər belə adamlara» (34, 100).

Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu mahalına dair mifoloji mətnlər su əyəsi ilə bağlı inancları bütöv halda təqdim edir. Bu mətnlər təsdiq edir ki, hər yerin və hər şeyin öz hami ruhu var və su əyəsi də onlardan biridir: «Yer üzərində olan bütün canını və cansızların hər birinin öz əyələri var. Suyun da öz əyəsi var. Gərəh bunnarın hamısına salam verəsən» (29, 9).

İnsan su əyəsi ilə bağlı qaydaya əməl etməlidir. Əks halda su əyəsi ona qarğış edər: «Suya salam verməsən, su sənə qarğış eliyər. Səhər-səhər axar çayın üzərinə gedif salam verməlisən, yoxsa su sənə xətər toxuyar» (29, 9).

Su əyəsi hər bir suda – çayda da, bulaqda da olur. Əgər qaydalara əməl edilsə, su əyəsi insana xeyir verər: «Bulax başına gedərkən bulağa səcdə etməli, suyunu içməmişdən əvvəl bir ovuc götürüf üzünə səpməli və salavat çevirməlisən. Belə edəndə işin uğuru olar» (29, 9).

Su əyəsi ilə bağlı qadınlara aid ayrıca xəbərdarlıq var: «Su gətirməyə gedən hər bir qadın suya çatan kimi salam verməli, dua etməli. Səhəngini dolduruf gələndə yenə də razılığını bildirməli, «salamat qal» deməlidir (29, 9).

Suyun üstündən keçməyin də öz qaydası var: «İnsan sudan addayanda salam verməli, yoxsa su ondan inciyər, qarğıyar» (29, 9).

Əyələr haqqında mifoloji mətnlərin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, onlar Azərbaycan xalqının inanclar siste-

mində geniş yayılmışdır. Əyələrin xarakterik xüsusiyyətləri bunlardır:

1. İnanclara görə hər bir canlı, cansız obyektin əyəsi –hami ruhu var. Azərbaycan mifoloji mətnlərində adları konkret çəkilən əyələr bunlardır: su əyəsi, ev əyəsi, dəyirman əyəsi, bağ əyəsi, ağac əyəsi, dağ-dərə əyəsi, yol əyəsi.

2. Əyələr müxtəlif görkəmdə olur. Məsələn, Ağbaba folklor mətnlərində dəyirman əyəsi «dingəli gəlin paltarında», ağac əyəsi «sarı qız donunda», su əyəsi balıq görkəmində təqdim olunur.

3. Əyələr mətnlərdə təbiəti etibarilə bəd ruhlar kimi yox, xeyirxah varlıqlar şəklində təqdim olunur. Lakin bəd əyələr də vardır. Məsələn, dəyirman əyələri ona rast gələnə dəli etməyə çalışırlar.

4. Əyələrin insana münasibəti daha çox insanın ona necə münasibət bəsləməsindən asılıdır. Onlarla münasibətin xüsusi üsulu vardır. İnsan hara gedirsə, bilməlidir ki, o yerin sahibi//əyəsi vardır. Həmin obyektin sahibi olan əyəyə hökmən salam verməli, qaydalarda nəzərdə tutulan şəkildə ehtiramını ifadə etməlidir. Bu halda əyələrin insandan xoşu gəlir və ona xeyirxahlıq etməyə başlayırlar. Əyələr insana uğur gətirə, bolluq-bərəkət verə bilirlər.

5. Əyələrə aid olunan keyfiyyətlər eyni ilə su əyəsinə də aiddir. Su əyəsi ilə bağlı əsas qadağa dar vaxtı, yəni gecə suyun üstünə getməməkdir. Bu qayda pozulanda su əyələri insanı şikəst edirlər. Onlar insana qarğış etmək yolu ilə ziyan vura bilirlər.

6. Əyələr mətnlərdə öz mifoloji xüsusiyyətləri etibarilə albastı//hal anası, cin, damdabaca, qaraçuxa, məleykə, vuruğun, sarıqız, yeylər//bizdən yeylər və s. kimi müxtəlif ruh ob-

razları ilə bəzən oxşar, yaxın, əlaqəli, bəzən də eyni varlıq kimi təqdim olunurlar. Məsələn, sarıqız//əyə, məleyk//əyə və s.

1.2.4. Yer-sub və Öləng obrazları. Türk mifologiyasında su ilə bağlı çoxlu obrazlar vardır. Bunlar bir çox məhəlli inamlarla bağlı olub, geniş yayılmamışdır. Lakin onların içərisində elələri vardır ki, mifologiyanın tarixində mühüm rolu olmuş və öz izlərini türk xalqlarının mifoloji mətnlərində müxtəlif şəkillərə uğramış biçimdə saxlamışdır. Yer-Sub və Öləng belə obrazlardandır. Yuxarıda bəhs etdiyimiz bir çox obrazlar, əsasən, əyələr Yer-Sub ilə bağlıdır.

Yer-Sub haqqında A.İnan, B.Ögel, İ.V.Stebleva, M.Seyidov kimi görkəmli tədqiqatçılar çox məşhur mifoloji varlıq kimi bəhs etmişlər. A.İnan türklərdə su kultu ilə bağlı ənənələrə həsr olunmuş məqaləsində yazır ki, Yer-su kultu göytürk kitabələrindən anlaşıldığına görə, VIII yüzildə türk imperatorluğunda dövlətin rəsmi kultlarından biri olmuşdur. Bu kitabələrdə Yer-su eynən bugünkü şamançılarda olduğu kimi yan-yanə xatırlanır (144, 490).

A.İnan şamanizm haqqındakı məşhur əsərində isə su kultunun inkişaf edərək vətən kultu dərəcəsinə çatdığını göstərərək yazır ki, göytürk imperatorluqları dövründəki yer-su ruhlarının mahiyyətini Orxon yazılarından anlamaq mümkündür. Göytürklərin «*duk yer-sub*» («*müqəddəs yer-su*») ilə ifadə etdikləri anlayış həm qoruyucu ruhlar, həm də vətən mənasında idi. «*Eçümüz apamız tutmuş yer-sub*» («*atalarımızın idarə etdiyi yer-su*») cümləsindəki yer-su vətən kultu olan yer-sudur. Kult olan (pərəstiş edilən – A.B.) bu vətən yer-suyu Ötüken və Budun İnlı dağları və meşələri təmsil edirdilər. Bu müqəddəs yer-su ruhları göytürklərin müqəddəratını təyin edirdilər («*Türk tenğrisi iduk yer-subı ança etmiş*»).

Vətənin qorunmasında yer-su ruhlarının rolu Tonyukuk kitabəsində çox açıq ifadə olunmuşdur. Göytürk vətəninə hücum edən düşmənlər tanrı Umay və yer-su ruhlarının yardımı ilə qəfildən başlarının üstü alınaraq məğlub edilmişlər («Tanğri Umay, yer-sub basa berti»). Bugünkü şamançı türk boylarında rast gəlinən dağ, su (çay, göl, bulaq), ağac-meşə, qaya kultları qədim türk kitabələrində «yer-su» adı altında toplanmışdır. Bununla bərabər həmin kitabələrdə «iduk» (yəni «mübarək», «müqəddəs») sifəti ilə xatırlanan Tamağ iduk, İduk baş kimi dağ, meşə, yaxud su adları keçir (147, 48).

Məlumatlar bəlli edir ki, Yer-sub obrazında yerlər və sular birləşmişdir. Bu cəhətdən Yer-sub ruhları (yaxud tanrıları) yer və su əyələri kimi bütün yer və su obyektlərinin hamısını əhatə edir. Digər tərəfdən, yer və su əyələri qədim Yer-sub ruhları kimi qoruyucu, hami ruhlardır. A.İnanın «bugünkü şamançı türk boylarında rast gəlinən dağ, su (çay, göl, bulaq), ağac-meşə, qaya kultları qədim türk kitabələrində «yer-su» adı altında toplanması» haqqındakı fikri hazırkı əyələrin öz mənşəyi etibarilə Yer-sub obrazına gedib çıxdığını bəlli edir.

A.İnana görə, türklər islamiyyəti qəbul etdikdən sonra su kultunun izlərini uzun müddət qorumuşlar. Başqırdlar bir göldə və ya çayda iki dəfə çimmək istəyəndə paltarlarından və ya qurşaqlarından bir iplik qoparıb suya atardılar. Bir kəndə gələn gəlin üçün «hu köründürü» (su göstərmə) deyilən və qadınlar tərəfindən icra edilən bir mərasimi yerinə yetirirdilər. Bu mərasim gəlin gəldiyi günün səhərişi icra olunurdu. Kəndin qadınları və qızları toplanıb gəlini kəndin yaxınlığındakı çayın, yaxud gölün üstünə aparırdılar. Qoca bir qarı gəlini suya, suyu isə gəlinə göstərdikdən sonra, «ataylardan kalqan hu, ineylərdən kalqan hu» («babalardan qalan su, analardan qalan su») deyir və gəlinin

bəzəklərindən bir gümüş pul qoparıb suya atardı... Qazax adətlərinə görə, bir çayı ilk dəfə keçən suya bir şey atmalı imiş» (144, 492). Bu adətlər su əyələri ilə bağlı Azərbaycan mifoloji inancları ilə yaxından səsleşir. Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu mahalına dair mifoloji mətndə «insanın sudan keçərkən hökmən salam verməsi, əks halda suyun ondan inciyib qarğış edəcəyi» haqqındakı xəbərdarlıq (29, 9) bu səsleşməni əyani şəkildə təsdiq edir.

Müxtəlif obyektləri təmsil edən əyələr ümumi əyə obrazında birləşməsinin kökləri qədim türk mifoloji düşüncəsində yer və suyun ayrılmazlığını simvollaşdıran Yer-sub obrazı ilə bağlıdır. Qədim türklər yer və suyu hətta bəzən eyni varlıq kimi təsəvvür edirmişlər. A.İnan digər bir məqaləsində göstərir ki, göytürklər Budun İnlı, İduk Ötüken, İduk Baş, Tamağ İduk adlı dağları müqəddəsləşdirərək hamısına «ıduk yer-su» demişlər (145, 253).

Dağlar, əsasən, sularla bağlıdır. Hər bir çay öz mənbəyini dağlardan götürür: ilboyu əriyən qarlar, bulaqlardan axan sular kiçik ırmaqlar yaradır və onlar biri-birinə qovuşaraq iti axan dağ çaylarına çevrilir. Türklərin Yer-sub inamı dağla (yerlə) suyun təbiətdəki birgəliyinə ifadə edir. Qədim türkün qavradığı təbiətin quruluşu onun inanclarının həm məzmununda, həm də obrazlarının poetik quruluşunda təkrarlanır.

B.Ögel yazır ki, «türk dastanlarında dağlar ilə çaylar və ya sular bir-birlərindən ayrılmazlar. Bu da əski türk Yer-su anlayışı və birləşdirilicliyinin nəticəsi olmalıdır. «Dədə Qorqud»da da «qara-qara dağlar – qanlı-qanlı sular», yəni «dağ-su» nizam və sistemi və ya qoşalaşması hər yerdə heç dəyişmədən görünür. Bu, bir «məntiqi nizam» idi. Fəqət ilk öncə dağlar xatırlanırdı» (150, 436). Tədqiqatçı «Dədə Qorqud

kitabı»ndakı «göyçə dağlar»dan danışarkən qeyd edir ki, «bu dağlar «axıntılı görklü sulardan» ayrılmayan dağlardır. Harada «qara-qara dağlardan söz açılırsa, dərhal onun ardınca «qanlı-qanlı sular» ifadəsi öz yerini alır. Bunları oxuyub Göytürk kitabələrindəki «Yer-su» anlayışını xatırlamaq olmur. Dağsız su, susuz isə dağ olmazdı» (150, 441).

B.Ögelin tədqiqatı göstərir ki, əyələərə, o cümələdn su əyələrinə hökmən salam verilməsi qaydası öz kökündə Yer-sub ruqları ilə bağılıdır. O yazır: «Dədə Qorqud Dəli Qarcardan bacısı Banı Çiçəyi istəməyə gəlidiyi zaman belə demişdi: «Qarşı yatan dağını aşmağa gəlmişəm! Axıntılı görklü suyunu içməyə gəlmişəm! Gen ətəyinə, dar qoltuğuna qı-sılmağa gəlmişəm»... Göründüyü kimi, böyük dövlətlər quran və islamiiyyətə uyğunlaşan oğuzlar hələ «yer və su»dan icazə istəyib onlara salam verirdilər» (150, 451).

Lakin B.Ögel Yer-su ruqlarını tanrı hesab etmir. O yazır: «Türklərdə ocağın, odun sahibi Tanrı deyildi. Yəni şimal tundralarındaqı yakut türklərinə görə ocağın və odun sahibi «izi» və ya «ezi»si, «Dədə Qorqud»a görə də ocağın «issi»si pərəstiş edilən Tanrı deyildir. Ayrıca «hər ocağın ayrı bir sahibi və qoruyucu ruhu» vardı. Bu, çox önəmli bir nöqtədir. Bütün ocaqlar tək «ruh» və tək «od tanrısı» tərəfindən təmsil edilmirdi. Göytürk kitabələrində «Türkün yer-suyu sahibsiz (idhisiz) olmasın» sözündən bu da anlaşılır. Abdülqadir İnan xocamızın «yer-sular» və onların «qoruyucu ruqları» haqqındaqı görüşləri çox açıq və qətidir. Ailədə ocaq, «vətən» anlayışında «yer və sular» təməl anlayışlardır» (150, 496).

Prof. M.Seyidov qədim türk abidələrindəki Yer-sub məsələsinə ayrıca məqalə həsr etmişdir (173). Lakin Yer-su onun mifoloji görüşlərində əsas yer tutan anlayışlardan olduğı üçün onun barəsində öz kitablarında dəfələrlə bəhs etmişdir.

M.Seyidov öz məqaləsində su inancı ilə bağlı çoxsaylı faktlara toxunaraq suyun mifikləşməsinə belə şərh etmişdir: «Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək təsdiq etmək olar ki, türkdilli xalqlar su ilahəsini «Suxanı» (suyun xanı), «Suiyesi» (suyun sahibi), «Yayıkxan», «Qaran» adlandıraraq ona tapınmışlar» (173, 68). Yer-su obrazının vətən məfhumu ilə bağlılığına diqqət yetirən alim qeyd edir ki, «türk xalqlarında su və yer hələ qədimlərdən ilahiləşdirilmişdir. Bu ilahlərə «vətən» anlayışının meydana çıxdığı dövrdə pərəstiş edilmişdir. Türkdilli xalqlar bu ilahlərin birləşmiş obrazının simasında özlərinin əsas hamisini və qoruyucusunu görmüşlər. Biz belə hesab edirik ki, «yer sub» – həm vətən-torpaq, həm də onun mifoloji təəcəssümüdür» (173, 69).

Qeyd olunmalıdır ki, M.Seyidov Yer-sub obrazından hamı ruh kimi yox, məhz tanrı obrazı kimi bəhs etmişdir. O, başqa bir əsərində yazır ki, türk xalqlarında su, yerlə bağlı tanrılar olmuşdur. Həmin tanrılar «vətən» – «yurd» məfhumu yaranan və formalaşan zaman və sonralar, ehtimal ki, yer və su tanrıları maddi ehtiyacları və həyat tərzi ilə ilişgəli olaraq ən qüvvətli, ən böyük tanrılardan biri olmuşdur. Bu tanrılar guya türk xalqlarının gündəlik maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edirdilər. Çünki biri su ilə, biri isə torpaqla – yerlə bağlı idi. Türk xalqları hər iki tanrını birləşdirməklə onun simasında öz maddi ehtiyaclarının müdafiəçisini görürdülər. Bizcə «yer-sub», «yer-su» yurd deyil, yurd tanrısı deməkdir (128, 234).

Lakin qeyd olunmalıdır ki, Yer-sub obrazının tanrı, ruh və s. olması haqqında elmdə mübahisələr vardır. F.e.d. C.Bəydili göytürk yazılarında «Yer-suv» adıyla ifadə olunan varlıqların qoruyucu ruhlarla bağlı olmaması məsələsində türk alimi S.Gömeçin «Tenqri, Umay, iduk yir-sub-

da...»dakı «yir-sub»un yer-su ruhları olmağı ilə bağlı heç hansı izə rast gəlmək mümkün olmaması» haqqındakı fikrinə (143, 98; 57, 176) istinad edərək öz sözüünə belə davam edir: «Iduk yir sub»un «müqəddəs yer suları» demək olmadığı bir də ondan anlaşılır ki, «yir sub» deyimi xaricində yer (yir) sözü bütün hallarda «torpaq» mənası bildirmiş və buradakı «ıduk» sözü ölkənin, vətənin, torpağın, doğma yerin qutlu, müqəddəs olduğunu göstərmişdir» (57, 176).

Prof. F.Bayat Yer-sub obrazından ruh kimi də bəhs edir. O yazır: «Yer ruhlarının başında Yer-Sub ruhu gəlir» (139, 30). O, başqa bir məqamda fikrini daha da dəqiqləşdirərək göstərir: «Ayrı-ayrı şeyləri, heyvanları və insanları qo-rumaq üçün mükəlləf olan «hami ruhlar» heç bir ierarxiyaya tabe olmayıb, mürəkkəb bir faktı təşkil edir. Orxon-Yenisey yazılarında «Iduk Yer-Sub» ümumi adı ilə keçən və əslində çay, orman, dağ, yağmur, daş ildırım, bulaq və s. kimi təbiət hadisələrinin qoruyucuları olan ruhlar orta dünya üzərində mövcuddur» (139, 207). Tədqiqatçı bu obrazda yer və su ünsürlərinin birgəliyinə diqqət verərək qeyd edir ki, əski türk yazılarında Iduk Yer-Sub olaraq keçən qoruyucu ruhların başında «yer» ilə bərabər «su» kultunun da gəldiyi görülür. Yer-Sub adından da görüldüyü kimi, su yerlə barabər digər hamı ruhların başında yer alır» (140, 248).

Yer-sub obrazı ilə əlaqədar fikirlərin nəzərdən keçirilməsi məlum edir ki, bu obrazda türklərin yer və su haqqında təsəvvürləri biri-birinə qovuşmuşdur. Yer-subun qədim türk yazılı abidələrində xatırlanması, hamı – qoruyucu ruhlarla əlaqəsinin görsənməsi bu obrazın mürəkkəb təbiətə malik olduğunu göstərir. Su və yer həm real həyatda, həm də mifologiyada təbiətin əsaslarını təşkil edir. Doğrudan da, planetimiz yer və sudan ibarətdir. Onlar real təbiətdə biri-bi-

rindən ayrılmazdır. Yer qurtaranda su, su qurtaranda yer başlanır. Onların ayrılmazlığı qədim türklərin mifoloji-ya-sında Yer-sub obrazını yaratmışdır. Yer və su planetin səthinin əsası olduğu üçün Yer-sub obrazının da mifologiyada əsas obrazlardan olduğu aydın görünür. Yer və suyun birləşməsi planeti təşkil edir. Mifoloji təfəkkürlə yaşayan türk babalarımız da yer və suyu bir obrazda təsəvvür etməklə əslində dünyanı bir obrazda modelləşdirmişlər. Ona görə də Yer-sub obrazına birinci növbədə türk dünya modelinin bir obrazda gerçəkləşmiş təcəssümü kimi yanaşmaq lazımdır. Aydınlığı, birmənalılığını ilə diqqət çəkən cəhət bu hesab oluna bilər ki, Yer-sub obrazında dünyanın modelləşməsi, yəni təcəssüm olunması mürəkkəb, anlaşılmaz mənalı deyildir. Türk insanı əzəl başdan sadə qəlbə, aydın düşüncəyə malik olduğu üçün onun dünya haqqında təsəvvürlərini bir sistem kimi təqdim edən Yer-sub obrazı da sadə və aydın mənaya malikdir. Bu obraz sanki «yer + su = yer-su» üsulu ilə yaradılmışdır. Yəni şüurda qavranılan dünya çox sadə üsulla obrazlaşdırılmışdır. Əslində düşünmək olar ki, bu obrazın yaranması elə bu yolla baş vermişdir. Axı mifologiya ilkin, sadə düşüncənin başlanğıcıdır. Elmdə mifologiyaları sadə və mürəkkəb olmaqla biri-birindən həm də ayırırlar. Belə ayırma düzgündür. Mifologiya düşüncə tarixi kimi sadədən mürəkkəbə doğru yol getmişdir. Başlanğıc düşüncə sadə olmalı idi. Yer-sub obrazında da «yer» və «su» ünsürlərinin sadə yolla biri-biri ilə qoşalaşmasının açıq-aşkar şəkildə müşahidə olunması bir həqiqəti bəyan edir: bu obraz türk mifologiyasının ən qədim dövrlərinə, ən sadə düşüncə dövrünə, daha dəqiq desək, türk insanının ilkin düşüncə başlanğıcına aiddir.

Yuxarıda türk mifologiyasının problemləri ilə yaxından məşğul olmuş və olmaqda davam edən alimlərin Yer-sub

haqqındakı fikirlərindən gətirilən nümunələr göstərir ki, Yer-sub obrazının «sadə» həqiqəti o qədər güclü olmuşdur ki, mifologiyanın inkişaf tarixində özünə geniş yer tutmuşdur. Göründüyü kimi, Yer-sub obrazından alimlər «tanrı», «qoruyucu ruh», «hami ruh», «mifoloji varlıq» adları altında bəhs etmişlər. Bəzən fikirlər haçalanmış, bəzən də zidd məqamlar yaranmışdır. Bəs Yer-sub obrazı ilə bağlı bu vəziyyət nə ilə bağlıdır və hansı həqiqəti bizə bəyan edir? İlk növbədə bu obrazını mifoloji düşüncənin tarixi ilə sıx bağlılığını. Fikrimizi onunla əsaslandırmaq düşüncəsindəyik ki, əgər Yer-sub obrazı türk mifoloji düşüncəsinin eninə və uzununa yayılmasa, yaxud obrazlı deyilsə, mifoloji düşüncənin dərinliklərinə işləməyə idi, indi biz onu «tanrı», yaxud «hami – qoruyucu ruh» statuslarında görüb dəyərləndirə bilməzdik. Yer-sub obrazının bu mifoloji həqiqəti onu zəngin mədəniyyət hadisəsi hesab etməyə, hətta müasir milli düşüncəmizin əsas dəyərləri, istinad nöqtələri sırasında təhlil və təbliğ etməyə imkan yaradır. Bu fikrimiz milli təəssübkeşlikdən doğmur, elmi həqiqəti ifadə edir. Axı tədqiqatçılar Yer-sub obrazının vətən qoruyuculuğu, yurd hamiliyi məfhumları ilə bağlı olduğunu mübahisəsiz həqiqət kimi hər zaman qeyd etmişlər. Bu da göstərir ki, Yer-sub qədim dövrlərdən milli düşüncə, milli varlıqla bağlıdır. O, mifologiya çağından türkün yer və suyunun – türk kainatının, türk dünyasının qoruyucusu, hamisidir. Türk həmişə elə, yurda, vətənə bağlı olmuşdur. Türk xarakterinin bu ana keyfiyyəti qədim mifoloji düşüncəyə bağlıdır. Düşüncənin əsasında Yer-sub mifoloji anlayışının durmadığını söyləmək olmaz. Faktlar bizə Yer-sub həqiqətinin nə qədər böyük milli dəyər olmasını sübut edir.

Mifologiya qədim dövrün düşüncəsi olduğu üçün ondan keçmiş, uydurma kimi danışırlar. Ancaq o, bizim bugünümüzün həqiqəti də ola bilər. Türk mifologiyasının Yer-sub, Qorqud, Umay və s. kimi obrazları bizə mifologiyadan milli düşüncəmizin müasir sərvəti kimi danışmağa imkan verir. Hesab edirik ki, mifoloji su və yer stixiyaları ilə bağlı Yer-sub obrazının tədqiqi təkcə mifologiyanın malı olaraq qalmamalı, bu obraz milli ideologiyamıza, milli dəyərlər sistemimizə gətirilməlidir. Bu halda Azərbaycanda mifologiya elminin özü də ancaq mütəxəssisləri əhatə edən dar elmi fəaliyyət sahəsi olmaqdan çıxar və milli dövlət quruculuğu ilə bağlı aktual elmlər sırasına qoşular. Mifologiyanın bu elmi aktuallığı dünyada var, bu cəhətdən Yer-sub obrazı mənəvi irsimiz, mifoloji sərvətimiz kimi bizi dünyaya, dünyanı bizə açır və öz mifoloji həqiqəti ilə bizə bugünkü milli yaşamımızın həqiqətini göstərir.

Türk mifologiyasında mifoloji su stixiyası ilə bağlı obrazlardan biri Öləngdir. Onun haqqında tədqiqatlarda ümumilikdə az bəhs olunmuşdur. Lakin bu obraz haqqında prof. M.Seyidov geniş danışmışdır. O, Öləng haqqında 1965-ci ildə ayrıca məqalə çap etdirmiş (126, 84-93), sonrakı tədqiqatlarında da yeri gəldikcə bu obraza toxunmuş, 1983-cü ildə çap olunmuş «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» kitabında isə Öləngdən «təbiət kultu» adı altında Xızır və Qorqutla yanaşı əsas mifik qaynaq kimi geniş bəhs etmişdir (127, 40-102).

Prof. M.Seyidovun tədqiqatçısı f.d. E.Ağayev yazır ki, alimin bu tədqiqatı onun mifoloji araşdırmaları içərisində mühüm yer tutan əsərlərdəndir. Çünki o, bu tədqiqatında təkcə Azərbaycan mifik təfəkkürünün ulu qaynaqlarına deyil, eyni zamanda tariximizin və xüsusilə dilimizin unudulmuş səhifələrinə də baş vurmuşdur (15, 97).

M.Seyidov Öləng obrazının simasında ilk növbədə ilkin stixiyaların qovuşmasına diqqət yetirmişdir. O yazır ki, müstəqil, biri-birindən ayrı olan meşə və su onqonları, ilahiləri sonralar bir çox tarixi-ictimai hadisələrlə əlaqədar olaraq birləşmiş, nəhayət, yeni keyfiyyət almışdır. Bu cür hadisələrə başqa xalqların əsatirlərinin keçib gəldiyi mürəkkəb tarixi yolda da təsadüf etmək olar. Meşənin, ümumiyyətlə, yaşıllığın, suyun onqonlarının mifik səciyyələri birləşərək yaşıllıq, su, gənclik ilahəsinə çevrilmişdir. Bu ilahənin adı isə Öləngdir» (127, 39).

Öləng obrazında meşənin və suyun birləşməsi mühüm məsələdir və birinci növbədə Yer-sub obrazında yer və suyun birləşməsinin təsadüf olmadığı, türk mifoloji düşüncəsi, türk mifik obraz yaratma üsulu üçün səciyyəvi olmasını isbatlayır.

Tədqiqatın əvvəlində türk mifoloji düşüncəsində dörd ünsür (su-od-torpaq-hava) ideyasından lap qabaq beş ünsür (torpaq, ağac, atəş, dəmir, su) ideyasının olduğundan bəhs etdik. Əgər Yer-sub obrazında torpaq və su ünsürləri birləşmişdirsə, Öləng obrazında ağac və su ünsürləri birləşmişdir. Çıxan nəticə bu olur ki, Öləng də ilkin stixiyaları özündə birləşdirən Yer-sub kimi çox qədim və ilkin mifik obrazlardandır. Obrazın tarixi o qədər qədimdir ki, mənası sonradan çox mürəkkəbləşmişdir. Bu obraz da Yer-sub obrazı kimi dəyişikliklərə uğrayaraq türk mədəniyyətinin dərinliklərinə işləmiş, bu mədəniyyətin gerçək təbiəti etibarilə hüdudsuz olan meridianlarında eninə və uzununa yayılmışdır. Prof. M.Seyidov yazır ki, «Öləng»in ilk baxışda biri-birindən çox uzaq olan mənaları vardır. Bu söz türkdilli xalqların, demək olar ki, hamısında aşağıdakı anlamlardan birini, bəzən isə bir neçəsini ifadə edir:

1. Çayır, çəmən, otlaq, yaşıllıq;

2. Göl, nəmişlik, bataqlıq;
3. Yaşillıq və gənclik, ailə ilahəsinin adı;
4. Şeir forması, nəğmə adı (127, 40).

M.Seyidov özü bu mənaları «ilk baxışda», yəni zahirən biri-birindən uzaq hesab edir. E.Ağayev bu məsələ ilə əlaqədar yazır ki, «sözün yaşillıq mənası ilə nəmişlik, bataqlıq mənası su ünsürü əsasında birləşə bilir. Su olan yerdə çəmənlik, yaşillıq, bataqlığın olması mümkün və realdır. Lakin bu sözün eyni zamanda ilahə mənasını bildirməsi, bədii janrı, musiqi janrını bildirməsi artıq uzaq mənalar sayılır. Lakin M.Seyidov öz tədqiqatı ilə bütün bu mənaları birləşdirən bünövrəni – mifik əsası üzə çıxarmağa nail olmuşdur» (15, 98-99).

Həqiqətən, M.Seyidovun Öləng adında üstünə işıq saldığı «mifik əsas»a görə, düşünmək üçün əsas vardır ki, adın bütün mənaları su və ağac ünsürləri ətrafında birləşir. «Çayır, çəmən, otlaq, yaşillıq» mənaları birmənalı şəkildə ağac ünsürü ilə əlaqədardır və təbiət aləmini (ağac ünsürünün təbiətdəki durumunu, halını) ifadə edir. «Yaşillıq və gənclik, ailə ilahəsinin adı» mənaları da yenə də ağac ünsürü ilə bağlıdır. Ancaq bu səfər ağac ünsürünün cəmiyyətdəki durumunu, sosial hal və səviyyəsini təcəssüm etdirir. Yəni təbiətdə «çayır, çəmən, otlaq, yaşillıq» hallarında rast gəlinən ağac ünsürü «yaşillıq və gənclik, ailə ilahəsinin adı» kimi ağac stixiyasının cəmiyyətdəki «budaqları», «şaxələridir». İlahə məsələsi isə ağacın müqəddəslik məqamını ifadə edir.

Öləng adının «Göl, nəmişlik, bataqlıq» mənaları isə birmənalı şəkildə su ünsürünü ifadə edir. Yəni su ünsürü göl (çay, dəniz, bulaq), bataqlıq, onunla əlaqədar nəmişlik hallarında olur. Öləng adının «şeir forması, nəğmə adı» mənası bədiilik, yaradıcı təfəkkür halına işarədir. Bu mənalar məlum edir ki, Öləng mifologiyadan başlanan mənə hadisəsidir.

Mədəniyyətə yayılmış, onu hərtərəfli əhatə etmiş, içə-ridən və çöldən təşkil etmişdir. Öləng düşüncənin təbiəti ifadə edən halında su və ağac, cəmiyyəti ifadə edən halında gənclik, ailə, mədəniyyəti ifadə edən halında şeir-nəğmədir. Beləliklə, Öləng obrazında dünyanın maddi (su, ağac) və mənəvi (ailə, şeir-nəğmə) ünsürləri biri-biri ilə birləşərək türk mifoloji təfəkkürünün nəhəngliyini, təbiəti və cəmiyyəti bir ahəng içərisinə salan ekoloji humanizmini dünya qarşısında isbatlayır.

Prof. M.Seyidovun Öləng adına verdiyi şərhə də obrazın mənə genişliyinin ifadəsi vardır. O yazır ki, «öləng» bir çox mənəbələrdə «bataqlıq», «nəmişlik», «göl», «yaş», hətta «dəniz» mənəsində işlənir. Bunlar hamısı su ilə əlaqədardır. Deməli, «öl» – «su», «nəmişlik», «yaş», «dəniz» deməkdir; «əng» isə, bəlkə, vaxtilə müstəqil söz, ya da müstəqil bir Sözü mütəyyən hissəsi olmuşdur. Lakin hələlik bu, bizim üçün tam aydın deyildir. Ehtimal ki, sonralar «əng» «xəndək», «türşəng», «türpəng» və s. bitki, göyərti adlarında, eləcə də çiçək və güllərdən hörülmüş «çələng» sözündə SAbitləşmiş, lakin öz keçmiş mövqeyini itirmiş, beləliklə, müstəqil söz kimi dilin lüğət fondundan çıxmışdır. Yuxarıdakı dəlillərə əsasən «öləng» sözünü belə mənalandırmaq olar: Öl – su, əng – göyərti, bitki, yəni sulu göyərti. «Öləng» sözü haqqında belə bir fikir də irəli sürmək olar ki, «əng» sonsuz, dərin boşluq mənəsini verən «əngin» sözünün qalığıdır. Bu halda «öləng» dərin, geniş su deməkdir. Əgər «öləng» sözünün dəniz mənəsini xatırlasaq, onda ehtimalımız həqiqətə yaxın olar. «Əngin»in mənələrindən birini də «açıq dəniz» yazırlar. Bu baxımdan «öləng» «su», «açıq dəniz», yəni böyük su deməkdir» (127, 40-41).

Düşünmək üçün əsas vardır ki, M.Seyidovun Öləng adındakı «əng» hissəciyini «əngin» sözü ilə bağlaması, əslin-

də, türk mifologiyasının əzəməti, ıcalığı və ılıviliyini ifadə edir. Türklər ıcalığa, əzəmətə, nəhəngliyə tapınmışlar. Təbiətin – göylərin, yerlərin, suların əzəməti və hüdudSuzluğu türk düşüncəsini heyratə salmış, o daim bunlardan vəcdə gəlmişdir. Türk mifologiyasının yaranmasının hissi, psixoloji əsaslarında bu heyratə durur. Həmin heyratə olmasa idi, türk bu nəhənglikdə mədəniyyət yarada bilməzdi. Ona görə də, nəhənglik – ululuq, hüdudsuzluq – ənginlik türk mifoloji düşüncəsinin ruhundadır. Mifoloji obrazları bu ruhdan kənarında təsəvvür etmək, götürmək olmaz. M.Seyidov da bu yolla getmiş, Öləng obrazının türk mədəniyyətini onun mifik başlanğıcından – əsatiri ilkin nöqtəsindən başlayaraq bugünə kimi əhatə edən mənə aləmini məhz türk ruhunun özünəməxsusluğu axarında şərh etmişdir. Bu mifik-ruhani özünəməxsusluq bütöv türk mifologiyasında olduğu kimi, su stixiyası ilə bağlı obraz və mənaların da ana xəttini, mayasını, cövhərini təşkil edir.

1.3. Su stixiyası ilə bağlı mifoloji inanclar

Su stixiyasının Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşündəki yeri, rolu inanc mətnlərində hərtərəfli əks olunmuşdur. Xalqımızın ta qədimlərdən suya hansı dəyər verməsi, onda nə kimi xariqülədə keyfiyyətlər görməsi, suyu necə müqəddəsləşdirməsi, onun magik xüsusiyyətlərindən necə istifadə etməsi bu inanclarda rəngarəng şəkillərdə görünür. Onları öyrənməklə təbiətsevər türkün dünyaya humanist münasibətinin dərinliklərinə varmaq, müasir mənəviyyatımızın köklərini aşkarlığa qovuşdurmaq mümkündür.

Su ilə bağlı inanclar məzmunca çox rəngarəng və əlvandır. Lakin bu mürəkkəblikdə qədim türk təfəkkürünün ay-

dın məntiqi, dünyaya sağlam humanist-ekoloji münasibəti gerçəkləşmişdir. Onların dərinliklərinə varıldıqca türk mifoloji düşüncəsinin sistemi, məntiqi üzə çıxır.

Naxçıvan bölgəsindən toplanmış inanca görə, «pis yuxunu suya danışallar ki, yuyup aparsın. Yaxşı yuxunu da danışallar ki, aydınnıx olsun» (23, 49).

Bu inanc məlum edir ki, suyun insan həyatında, daha doğrusu, onun taleyində rolu böyükdür. İnsan həm pis yuxunu, həm də yaxşı yuxunu suya danışmalıdır. Pis yuxu – öz simvolikası ilə insana pislilik üz verəcəyini xəbər verərək onun rahatlığını əlindən alan yuxudur. Məsələn, yuxuda insanın dişini çəkərlərsə, bu, onun doğma adamlarından kiminsə öləcəyinə işarədir. Qarabağdan toplanmış inanc mətni: «Yuxuda dişin düşməyi kiminsə ölməyi deməkdir» (27, 182). Yaxud insan yuxuda çiy ət görürsə, bu, yenə də ölümlə bağlı əlamətdir. Bəs insan bu halda nə üçün yuxunu suya danışır?

Inanca görə, su pis yuxunun qabağını alır, insana gələcək şəri dayandırır. Demək, su insanın taleyinə təsir edir, baş verəcək pis hadisənin qabağını su alır. Bu halda su pisliliyi, şəri təmizləyən qüvvə kimi çıxış edir. Bəs suya bu qüvvəni verən nədir? Bizcə, onun kosmoqonik statusudur. Axı su ilkin yaradılışla bağlıdır. Oğuz inanclarına görə, su Haqqın – Allahın üzünü görmüşdür. Su qədimlərdən bəri ilahi qüvvə ilə bağlı hesab olunmuşdur. Demək, suyun yuxu ilə xəbər verilən şəri, bədbəxt hadisələrin qarşısını alması onun ilahi güclə bağlılığı haqqındakı görüşə əsaslanır. Göyçədən toplanmış mətnə bu görüş aydın bir dillə ifadə (həm də izah) olunmuşdur: «Qorxulu yuxunu suya söyləmək lazımdı ki, bədbəxt hadisə yuxu görənnən uzaxlaşsın» (25, 86). Zəngəzur bölgəsinə dair inanc mətni: «Yuxuu qarışdıranda itə çörəh, toyuğa bir qab dən atarsan. Sora suya nağil eləsən, xətər sovuşar» (34, 107).

İnsan pis yuxunu suya danışdığı kimi, yaxşı yuxunu da suya danışmalıdır. Yaxşı yuxu – yaxşı, xeyir əlamətlər deməkdir. Beləliklə, insanın yuxu ilə ona xəbər verilən taleyi bütün hallarda suya bağlanır. Pis yuxunu da, yaxşı yuxunu da suya danışmaq lazımdır (məcburidir). Bu da göstərir ki, su insanın taleyinə hərtərəfli təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, yuxu ilə gələn su simvolu xeyir əlamət hesab olunur. Naxçıvandan toplanmış inanc mətni: «Yuxuda ət görmək, diş çıxartdırmaq, quyuya düşmək pis əlamətdi, çimmək, quş kimi uşmaq yaxşı» (23, 49). Göyçəyə məxsus inanc: «Yuxuda dənizdə çimmək günahların yuyulması deməkdir» (25, 89).

Burada çimmək dedikdə, təbii ki, suda çimmək nəzərdə tutulur. Adətən, yuxuda su görmək suda çimmək şəklində olur ki, bu da insana yuxu ilə verilən xeyir əlamət, baş verəcək xoş hadisənin sorağıdır. Ancaq insan yuxuda su görüb sevinirsə, bu, o demək deyildir ki, həmin hadisə baş verəcək. Bundan ötrü, yəni həmin yuxunun çin olmasından ötrü onu suya danışmaq lazımdır. Çünki yalnız bu halda xeyir simvol gerçəkləşər – «aydınlıq» olar. Bu halda aydınlıq olması yuxunun həyata keçməsi deməkdir.

Su stixiyasının qoruyucu funksiyası inanc mətnlərində aydın şəkildə qalmışdır. Məs., Naxçıvandan toplanmış inanca görə, «uşağı qırxdan çıxarmaxdan yana oturdullar qara parçanın üsdünə. Başına qırx üskük su töküllər» (23, 53).

Uşağın 40 günü həm də zahı qadının 40 günü deməkdir. Bu 40 gün həm körpə, həm də ana üçün çox təhlükəli günlər hesab olunur. 40 günün başa çatması hər cür xətbəlanın, təhlükənin sovuşması deməkdir. Lakin 40-ıqdan çıxmaq xüsusi mərasimdir. Uşağın başına tökülən 40 üskük su 40 günü bildirir. Bu su onun yaşadığı günləri şərdən tə-

mizləyir. Uşaq (onun həyatı) su vasitəsi ilə təmizlənir. Su pis yuxunu yuyub apardığı kimi, 40 günlük uşaqdan da pisliyi, şər-xətəni yuyub aparır. Demək, su uşağı da, yuxunu da təmizləyir, şərdən qoruyur. Eyni üsul zahı qadına da aiddir. Gəncəbasardan toplanmış mətn: «Zahı qadın on günlüyündə onunu tökməli (çimib təmizlənməli), qırx günlüyündə isə qırxını tökməlidir. Qırxını tökəndə başından qırx qaşığı su (buna kususul (qüsul) suyu da deyirlər) tökməlidir. Suyu tökə-tökə üç dəfə bu sözləri təkrar etməlidir: Can kususulu tökürəm, vacibdi, qürbətən Allah» (31, 24).

Maraqlıdır ki, 40 günlük müddət daxilindəki uşaqla bağlı su kosmoqonik sudur – həyatyaradıcıdır. İraq türkmanlar «qırxı çıxmamış körpənin paltarının suyunda uşağa qalmayan qadın çimsə, uşağı olacağına inanırlar» (24, 85). İncanın təhlili suyun birbaşa yaradıcı funksiyasını təsdiq edir. Əgər uşağı olmayan qadın sözü gedən sudan hamilə qalırsa, demək, bu su həyat yaradır, uşaq verir və kişi (başlanğıcı) rolunu oynayır. Bunu digər bir İraq-türkman inancı da təsdiq edir: «Sünnət edərkən artıq dərini suda saxlayır, sonra suyu uşağı olmayan qadının başına tökürlərmiş ki, uşağı olsun» (24, 89).

Ulularımız suyun şəfaverici qüdrətinə inanmışlar. Naxçıvandan toplanmış inanc mətnində deyilir: «Yazda birinci dəfə sel gələndə selin qabağından kim su doldurub içsə, hər dərdi sağalar deyərlər» (23, 49). Həmin məzmunu uyğun Şəki-Zaqatala inancı: «Yazda birinci dəfə sel gələndə kim honun suyundan içsə, bütün xəsdəlikləri sağalar» (35, 20).

Bu inandakı suyun xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Adətən, insanlar seldən qorxurlar; özü ilə dərd-bəla gətirir, mal-heyvanı, əkin-biçini yuyub aparır, qabağına çıxanı xaraba qoyur. Lakin bu su adi su deyildir. Onun bütün qeyri-adiliyi «il-

kinliyindədir». Mətnə aydın şəkildə deyilir ki, «yazda birinci dəfə sel gələndə...» Yaz ilin başlanğıcıdır, ilk sel də ilin başlanğıc suyudur. Demək, bu su yaddaşların dərinliklərində yaşayan ilkin kosmoqonik – yaradıcı su ilə bağlıdır. Ona görə də şəfaverici, həyatyaradıcı hesab olunur. Axı kosmoqonik su həyatyaradıcıdır. İnanc mətnindəki su da ilkin – birinci su olduğu üçün kosmoqonik su ilə əlaqədardır. Şəkidən toplanmış «Qorxan adama cöftə suyu verərlər» (26, 389) inanc mətnində, yaxud Şəki-Zaqatala bölgəsindən toplanmış «Qorxunu götürməx üçün ərsini suya salıp uşağı səksəndirsən, honda qorxusu çıxar» (35, 17) inancında da suyun şəfaverici, şər qüvvələrdən təmizləyici xassəsi öz əksini tapmışdır.

İnanclarda suyun verimliliyi məzmunca rəngarəngdir. Məs., İraq türkmanları «yarasa qanadını suda saxlayıb, sonra həmin sudan körpəyə içirdəndə onun gələcəkdə çox ağıllı olacağına inanırdılar» (24, 86). Eyni inanc Gəncəbasar bölgəsindən də toplanmışdır (31, 24)

Burada ilk baxışda yarasa qanadının mövqeyi suyun mövqeyinə nisbətən daha güclü görünür. Əlbəttə, xalq arasında yarasa qanadı, kirpi əti, eşşək südü, qurd pəncəsi və s. kimi şeylərlə bağlı inanclar çoxdur. Ancaq nəzərdən keçirilən inanc mətnində suyun rolunu diqqətdən qaçıрмаq doğru olmaz. Axı yarasa qanadını uşağa birbaşa vermirlər, onu suya çevirib verirlər. Demək, elə məsələnin kökü sudadır. Yarasa qanadına sehr gücünü (magik təsiri), ağılverici qüvvəni su verir. Su olmasa, yarasa qanadı özü-özlüyündə bir dəyər kəsb etməz. Axı türk mifologiyasında yarasa və onun qanadı az rast gəlinən inanc obyektidir. Digər tərəfdən yarasa qanadı su kimi ilkin stixiya, dünyanın yaradıcı əsaslarından deyildir. Bu halda cəsarətlə düşünmək olar ki, yarasa qanadı mifoloji düşüncədə hər hansı qüvvə mənbəyi hesab olunursa, bu qüvvə

suyun kosmoqonik-yaradıcı gücünün hesabına, birbaşa suyun iştirakı ilə reallaşa bilər. Çünki suyun xeyiryaradıcı – şərquvucu gücü var. Hər şeyi aydınlığa qovuşduran sudur. Yol gedən adamın ardınca su atıb «yolun aydın olsun» deyirlər. Burada «aydın» sözü təkcə hərfi mənasında «işıqlı» demək deyildir. Mifoloji mənada «aydınlıq» – xeyir, bərəkət, xoş tale deməkdir. Yarasa qanadındaki gücü «aydınlığa» – əqli-intellektual gücə, qabiliyyətə çevirən elə sudur.

Suyun kosmoqonik-həyatverici funksiyası onun təmizləyici rolunda da ifadə olunur. Göyçə mahalına aid inancda deyilir: «Çimən adam çimif qurtarandan sonra bir-iki dolça su töküf deyir:

– Ağırırğım, uğurruğum dağlara, daşdara, göydə uçan quşdara, naxırdakı buğalara, sürüdəki qoşdara, dul arvadara» (25, 85).

Birincisi, suyun «ağırırğı, uğurruğu» təmizləməsi insandan xəstəliklərin, dərd-bəlanın, bədliyin, bəxti gətirməməyin, uğursuzluğun su vasitəsi ilə təmizlənməsi deməkdir. İkincisi, su bəlanı insandan götürüb insan olmayan varlıqlara yönəldir. Bu məqamda türk insançı düşüncəsinin özəllikləri bir fəlsəfə, həyat həqiqəti kimi qarşımıza çıxır. Türk dünyanı sevir və qiymətləndirir, lakin bu düşüncədə insan daha qiymətli hesab olunur, dəyərlər sisteminin zirvəsinə yerləşdirilir. Ona görə də insanın «ağırırğı-uğurruğu» başqa insanların üzərinə yox, insan olmayan varlıqların üzərinə yönəldilir. Ancaq həmin qeyri-insani varlıqların sırasında insan da – dul arvad da var. O da başqa varlıqlar kimi, bəla obyektinə olaraq seçilir. İlk baxışda ziddiyyət olsa da, burada da həyatsevərlik fəlsəfəsi var. Arvadın dul olması onun insan cəmiyyətinin sağlam övladlarla artırılmasında, dünyaya övlad gəlməsində iştirak etməməsi deməkdir. Yəni dulluq bəyənilmir. Dul

olmaq, təklənmək, sevib-sevilməmək, bir qadın olaraq özünü cəmiyyətin kişi qismindən təcrid etmək, ayırmaq deməkdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un birinci boyunda oğlu olanları ağ çadırdə, qızı olanları qızıl (qırmızı) çadırdə oturdu, onlara övladı olduqları üçün hörmət göstərilər. Lakin oğlu-qızı olmayan Dirsə xana hörmətsizlik edib, onu bədbəxt, uğursuz, xeyirsiz adam kimi qara çadırdə yerləşdirirlər. Qara çadır – cəmiyyətdən təcrid olunma demək idi. Burada sonsuz – övladsız Dirsə xana bəslənən münasibətlə Göyçə inancında dünyaya övlad gətirməkdən özünü təcrid etməklə sonsuz (qısır) vəziyyətinə düşmüş dul arvada bəslənilən münasibət mahiyyətə eynidir. Ona görə də çimən – su ilə özünü bədlikdən təmizləyən insan şər qüvvəni qeyri-insani varlıqlarla bərabər dul arvadların da üzərinə yönəldir.

Çimən adam ağırlığı özündən su vasitəsi ilə təmizləyir. Su şər qüvvəni, bəd halı yuyub apararaq insanı təmizləyir. Başqa bir Göyçə inancında su insandan həтта onun günahlarını yuyub aparır: «Günahlardan təmizdənəmək üçün çəmənən sonra qırx xörək qaşığı qusul edib başdan tökər və deyəllər: günahdan təmizləndim» (25, 99). Yada salaq ki, Naxçıvan inanc mətnində də: «Uşağı qırxdan çıxarmaxdan yana oturduklar qara parçanın üsdünə. Başına qırx üskük su töküllər» (23, 53). Mahiyyət eyni, forma fərqlidir. Birində yaşlı insan, o birində qırx günü tamam olmuş uşaqdır. Birinin başına 40 qaşığı su, o birinin başına 40 üskük su töküllər. Yaşlı adam günahlardan, uşaq isə şər qüvvələrdən təmizlənilir. Fərqi yoxdur, istər günah, istərsə də ağırlıq olsun, bütün hallarda su insan varlığını şərdən təmizləməklə onu qoruyur.

Göyçə folklor yaddaşına məxsus bir inanc suyun müqəddəsliyinin ilahi fəlsəfəsini açır: «Yuxudan duran adam səhər tezdən əl-üzünü yuduxdan sonra güzgüdə öz-özünə

baxıf salavat çevirməlidir. Çünki Allah-taala insannarı öz camalında yaradıf. İnsan bununla Allaha öz məhəbbətini izhar eləmiş olur» (25, 89).

Burada ilk baxışla tutulmayan bir məqam var. Bu, yuxudan duran adamın üzünü su ilə yuması məsələsidir. Adi detal kimi yanaşılır: onsuz da yuxudan duran istənilən adam əl-üzünü yumalıdır. Ancaq inanc məqamlarının daşdığı mənə yükləri bu yanaşmanın altında duran əsas məqama – yaradıcı-kosmoqonik su başlanğıcına işarə verir. Məqamların hamısı ilkinliyi, başlanğıcı, yaradılışı rəmləndirir. İncəda məkan da, zaman da özünün başlanğıc – ilkin halındadır. Halın ilkinliyi məkan-zaman sisteminin bütün elementlərinin mənə yükünü məhz ilkinlik fəlsəfəsi – ilkin mifoloji məqamlar halında götürüb öyrənməyə imkan verir. Məqam və məkan – zaman və durum ilkin kosmoqonik yaradılış halını təsvir edir. Burada beş əsas kosmoqonik element (hal, məqam) var:

1. «Səhər tezdən» – gündüzün başlanğıcıdır. Mifologiyada gecə xaosun, gündüz kosmosun rəmzidir. Kosmosla xaos biri-biri ilə mübarizədədir və kosmos xaosdan yaranır. Səhərin açılması kosmosun xaosdan yaradılışını göstərir. Demək, «səhər tezdən» – «sübh çağı» obrazı kosmosun (dünyanın) yaradılış zamanıdır.

2. «Yuxudan duran adam» – bu obraz insanın yaradılışını göstərir. Oğuzların «Kitabi-Dədə Qorqud»un yaddaş xəzinəsində daşlaşmış inanclarına görə yuxu – ölümün bəlgəsi – rəmzidir. Onlar yuxunu «kiçik ölüm» adlandırırlar. Məs., eposun XI boyunda Qazan xan ova gedir, onun ov quşu – şahin göyə qalxıb Tumanın qalmasına düşür. Salur Qazan şahinini tapmaq üçün Tumanın qalmasına girir, lakin burada onu «kiçik ölüm» adlandırılan yuxu tutur: «Gözlədilər, şahin

Tumanın qələsinə endi. Qazan qayət səxt oldu. Şahinin ardına düşdü, dərə-dəpə aşdı. Kafər elinə gəldi. Gedərkən Qazanın qarannulu gözünü uyxu aldı. Bəqlər ayıtdılar: «Xanım, dönəlim!». Qazan aydır: «Birəz dəxi ilərü varalım!» – dedi. Baqdı, bir qələ gördü. Aydır: «Bəqlər, gəlin yatalum!» – dedi. Qazanı küçicik ölüm tutdı, uyıdı. Oğuz bəqləri yedi gün uyurdu. Anunçun «küçicik ölüm» deərlərdir» (90, 116).

Ölüm xaosun əlamətidir. «Yuxudan duran adam» – xaosdan yaranan ilkin insanı simvollaşdırır. Demək, bu da insanın kosmoqonik yaradılış halıdır.

3. İlkin kosmoqonik yaradılış bütün hallarda yaradıcı başlanğıc – kosmoqonik qüvvə tərəfindən həyata keçirilir. İnanc mətnində açıq-aydın şəkildə deyilir ki, «Allah-taala insannarı öz camalında yaradıf».

4. Türk mifologiyası təsdiq edir ki, kosmoqonik-ilahi yaradılış olan yerdə hökmən su ünsürü olmalıdır. Bu halda «yuxudan duran adamın əl-üzünü yuması» məqamı yuxarıda kosmoqonik yaradılışla bağlı məqamların su ünsürü ilə əlaqəsini təsdiq edir. Yuxudan duran adam tək halında insanın xaosdan yaradılışını, ümumi halında dünyanın xaosdan yaradılışını simvollaşdırır. Bu yaradılış isə türk mifologiyasında bütün hallarda su ilə əlaqələnilir.

5. Sonuncu əsas element «insanın güzgüyə baxaraq salavat çevirməsidir». Mifoloji düşüncə dövründə güzgünün olmamasını, ibtidai insanların öz əkslərini suda görməsini xatırlasaq, bu hal insanın ilkin kosmoqonik suya salam verməsi deməkdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Salur Qazan «Su həq didarın görmüşdir» deyir (90, 44). Bu, suyun Allahın üzünü görməsi deməkdir. Güzgüyə – suya baxan insan Tanrıya salam verir (inanc mətnində salvat çevirir). Suya salam verməklə Tanrıya salam vermək birləşir. Həmin bir-

ləşmə türkən su haqqında əski mifoloji inancının izləri ilə islam yaddaşını biri-biri ilə birləşdirir. Bu yaddaş izlərə əsaslanır. Tarix davam etdikcə izlər biri-birinə qarışır və qovuşur. Lakin əsas olan ana xətt – kosmoqonik suyun yarıdıcı xassəsi özünü dəyişkən izlər halında qoruyur.

İnsanların məişətində çox sonralar meydana çıxmış güzgünün suyun şəkilgöstərmə xassəsini əvəz etməsi inanc-larda su və güzgünün xassələrinin eyniliyində ifadə olunmuşdur. Göyçə inancında deyilir: «Səfərə çıxan adamın da-lınnan daş atılması onu bədbəxt eləmək, su atılması, güzgü tutulması isə xoşbəxtliyə qovuşdurmaq istəyinnən bağlıdır» (25, 103). İnanca su və güzgünün eyni funksiyada olması, biri-birini əvəz etməsi aydın göstərilib. Yəni səfərə çıxan adamın ardınca su atılması ya da güzgü tutulması eyni mənadadır, hər ikisi xoşbəxtlik gətirir. Bu da onların eyni kökdə birləşməsi haqqında düşünməyə əsas verir. Güzgünü su ilə bərabər – bir yerdə, eyni məqamda Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu mahalına aid inanca da görürük: «Kəndimizin adamları uzun müddət Xıdır Nəviyə inam bəsləyif, ona inanırlar. Xıdır Nəvi çillədə olur. Xıdır Nəviyə inanannar Xıdır Nəvidən üç gün qavax yaxşı taxıl qoyurullar, onnan qovut çəkillər. Həmən qovudu və qoyurğanı bir sinidə ya avışqanın ağzına, ya da şfanerin başına qoyullar. Bınnarın yanna həm də bir dolça su və bir güzgü də qoyullar. Bunu qoyannar niyyət edillər; deyillər kin, ay qurvanın olum, atına su da qoymuşux, gələndə payına bir iz qoy get. Əyər Xıdır Nəvi gəlifsə, suyu atına içirdif, özü də qovurğaya, qoyuda iz qoyuf gedif» (29, 17).

İnanclarda suya müqəddəs, toxunulmaz varlıq kimi yanaşılır. Ona qarşı sayqısız davranmaq olmaz. Bu sayqısızlıq hətta birbaşa insanın özü ilə bağlı olmasa belə, yenə də

yasaq-qadağalara əməl etmək lazımdır. Göyçədən toplanmış mətndə deyilir: «At suyu murdarriyarsa, səfərə çıxma, xeyir tapmazsan» (25, 95).

Suyun müqəddəsliyi Muğan bölgəsindən toplanmış «Axar suya tüpürməzlər» (39, 132) inancında da aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Lakin burada suyun axar su olması xüsusi vurğulanır.

Göründüyü kimi, burada təbiətin və dünyanın məsuliyyətinin insana yönəlik mifoloji fəlsəfəsi var. Baxmayaraq ki, suyu insan yox, at murdarlayır, lakin məsuliyyəti insanın boynundadır. Çünki atın sahibi insandır. İnsan türk insançılıq fəlsəfəsində həm zirvədə dayanan varlıq, həm də dünyanın məsuliyyətini, yükünü çəkməli olan varlıqdır. O, suyun da yükünü boynuna götürməli, onun müqəddəsliyinin qayğısına qalmalıdır.

Mifoloji inanclarda su xeyir-bərəkət vericisi hesab olunur. Yağış yağanda insanlar «göydən nur-bərəkət yağır» deyirlər. Göyçə inancına görə, «dolu yağanda onun bir dənəsini nehrəyə atıllar ki, bərəkətdi olsun» (25, 96).

Göydən yağan dolu – suyun buz formasıdır, yəni buz şəklində sudur. Demək, dolu nur-bərəkət hesab olunur. O, nehrəyə atıldıqda onun bərəkətini – verimliliyini artırır. Bu inanc ilkin-kosmoqonik suyun mifoloji varlıq kimi xeyir-bərəkət verməsi haqqındakı görüşə söykənir. Şəkiddən toplanmış inanc mətni də eyni həqiqəti təsdiq edir: «Su axarında salınan el-oba barlı-bərəkətli olar» (26, 90). Şəkiddən toplanmış «Boş vedrə ilə qabağına çıxsalar, işin uğursuz olar» (28, 388) inanc mətnində, Şəki-Zaqatala bölgəsindən toplanmış «Qabağına boş qabnan çıxsalar, yoldan qayıt» (35, 16) inancında, Şirvandan toplanmış «Səhər tezdən səfərə çıxanda boş sənəkli qadınla rastlaşsan, geri qayıtmalısan» (33, 35)

inancında da suyun verimlilik, məhsuldarlıq, uğur gətirmə xassəsi ifadə olunmuşdur. Bu, su ilə bağlı inandır. Vedrədə suyun olması, xeyirin, uğurun, olmaması uğursuzluğun əlamətidir. Şəki bölgəsindən toplanmış başqa bir inanc fikrimizi tamamlayır: «Səfərə çıxanın qabağına dolu su vedrəsi aparın adam çıxarsa, səfəri uğurlu olar» (28, 388).

Suyun xeyir-bərəkətlə bağlı olması haqqındakı mifoloji görüşlər Zəngəzur bölgəsinə aid «Təzə gəlin birinci dəfə bu-lağa gedəndə qızlar bulaq üstə şirni paylayarlar ki, onun ayağı sayalı olsun» (40, 65) inancında da ifadə olunmuşdur.

İnanclarda su və od ünsürləri biri-birinə zidd hesab olunur. Hər ikisi – ab və atəş ilkin yaradıcı ünsürdür. Lakin təbiətləri etibarilə biri-birinə ziddir. Su odu söndürərək, od isə suyu qaynadıb buxara çevirməklə biri-birinin varlığına son qoyurlar. Odur ki, Göyçə inancı xəbərdarlıq edir: «Oda su, suya od salmaq günah hesab edilir» (25, 100). Yaxud Şəki və Dərələyəz bölgələrini aid eyni inanc: «Ocağı su ilə söndürməzlər» (26, 89; 37, 76). Zəngəzur bölgəsinə aid inanc mətni ocaq-su ziddiyyətinin mifoloji mənzərəsini tam açır: «Ocaxda maleykə var. Odu ki, ocağa su tökməzdər» (34, 100). Yenə də həmin bölgəyə aid inanc mətnində deyilir: «Ocağa həmməşə su tökəndə ziyannıx olar, əncax gərəh özü öz həmdinə sönə» (34, 107).

Su da, od da ilkin stixiyalardır. Xalqın mifoloji düşüncəsində bu iki ünsürün qovuşması qoruyucu, şəfaverici, təmizləyici xassələrinə malikdir. Dərbənd bölgəsinə aid inanc mətnində deyilir: «Evdə çux azar-bezar olsa, hər yatağın altına qırmızı əsgiyə bükülmüş at nalı, bir də bişmiş yumurtaynan sarımsaq qabığı quyar, üç gününə sonra nalı kəndərə atar, yumurtanı daşa çırpar, sarımsaq qabığını da ocağ-

da yandırallar. Ocağ sünənnən sonra da bir ovuc külü sübh tezdən axar suya səpə-səpə deyəllər:

Mənası bu olsun,
Küməyi su olsun.

Sınayıblar ki, belədə azar-bezar çikilib gedər» (36, 25).

Başqa bir Dərbənd inancında da su və odun qovuşması şər qüvvələrdən qoruyucu xassəyə malikdir: «Axşamçağı uşağı çimizdirənnən sonra suyunu atmazdar. Həmin suyun içinə yanar kibrit atıb «şeytanı yandırdım» deyəllər. Uşaq ayıllanan sora səhər suyu atmaq olar. Yoxsa, uşağa xətər yetər» (36, 26).

Su inancı çox qədim mifoloji görüşlərlə bağlıdır. Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu mahalına aid inanc mətninə diqqət edək: «Şər vaxtı su içməzdər, çünki şər vaxtı ölümlərə su verillər. Hər kim şər vaxtı su içirsə, öz yaxın ölümlərinin suyunu kəsir» (29, 13).

İnancda ifadə olunmuş ölümlərə su verilməsi çox qədim mifoloji görüşdür. İnanca görə, ölümlər də dirilər kimi su için və su onlara şər qarışanda – axşam düşəndə, gündüzün gecəyə qovuşan vaxtı verilir. Bu, islami inanc deyildir, qədim mifoloji görüşdür. Həmin görüşə görə, su ölümlərin də mövcudluğunun əsasını təşkil edir.

Ağdaş bölgəsindən toplanmış inanc mətnində isə deyilir: «Qəbrin üsdünə su tökməzdər. Guya meyidin başına deyir. O bir qışqırmaq qışqırır ki, insannan başqa hamı eşidir» (38, 175).

Azərbaycanda dəfn zamanı, adətən, qəbrin üstünü torpaqla düzəltməkdən sonra uzununa su cıdırı açır və bir qab suyu oraya tökürlər. Lakin Ağdaşdan toplanmış inanc bu-

nu qadağan edir. Görünür ki, bu inanc özündə çox qədim görüşləri əks etdirir.

Su stixiyası mifoloji dünyagörüşündən başlanmaqla sonrakı ənənədə də həmişə müqəddəs sayılmışdır. Xalqımızın mənəvi dəyərlərini bu və ya başqa şəkildə su ilə ilişkili halda müşahidə edirik. İrəvan çuxuru bölgəsinə aid inancda deyilir: «Kəhlil quşunun ayaxları qırmızı olduğundan deyirdilər ki, o, Kərbəla çölündə dimdiyində susuzduxdan yanan yaralı imama su gətirəndə ayaxları onun qanına batıb» (32, 36). Burada kəklik quşu islam tarixinin çox mühüm hadisəsi – Məhəmməd peyğəmbərin (s.) öz 72 tərəfdarı ilə Kərbəla çölündə islam dininin sakral dəyərləri uğrunda şəhid olması ilə əlaqələndirilmişdir. Onları mühasirəyə alanlar körpələr, qadınlar da daxil olmaqla hamını susuzluqla sındırmaq istəmişlər. Bu halda kəklik quşunun su ilə əlaqələndirilməsi, imamların köməyinə bir dimdik su ilə çatması suyun müqəddəsliyinin, şəfaverici qüdrətinin islamiyyət dövründə də yaşadığını əyani şəkildə göstərir.

Su stixiyası ilə bağlı mənası bəzən ilk baxışdan anlaşılmayan inanclar da vardır. Məs., Şirvan bölgəsinə məxsus inanc mətni: «Gəlin köçən qızın ardınca su atmazlar» (33, 35). Halbuki səfərə gedənin ardınca su atırlar yolu uğurlu olsun, sağ-salamat dönsün. Lakin gəlinin ardınca su atmaq onun sağ-salamat evə dönməyini arzulamaqdır. Halbuki gəlin yeni evə köçür, öz evini qurur, yaradır. Onun ardınca su atılması gəlinin ata evinə qayıtması, ailəsinin dağılması, bədbəxt olması deməkdir.

Dərbənd bölgəsindən toplanmış inanc daha zəngin məzmunu və detallara malik olub, su məsələsində yuxarıdakı inancla ziddiyyət yaradır: «Gəlini bəy evinə yula salanda arxasınca su, un, bir də daş atallar. Su aydınlıq istəyidi, yəni

gedib aydınığa çıxasan. Un atmax da odur ki, qədəm basdığın ocağa özünlə ruzu, bərəkət aparasan. Daşı da o qəsd-nən atarlar ki, geri qayıtmayasan, getdiyın yerdə qalıb qayım-qədim olasan» (36, 22).

İnanc mətnlərinə görə, Şirvanda gəlinin ardınca ona görə su atmırlar ki, onun geri dönməsini arzu etmirlər, Dərbənddə ona görə su atırlar ki, aydınlıq olsun. Biri-birinə yaxın ərazilərdə suyun müxtəlif mifoloji-magik xassələrinə əsaslanırlar.

Beləliklə, mifoloji düşüncədə su stixiyası dünyanın yaradılmasının ilkin əsası hesab olunur. Onunla bağlı türk mifologiyasında çoxsaylı, rəngarəng məzmunu malik inam və obrazlar yaranmışdır. Bunların içərisində əsas olan kosmoqonik başlanğıc su inancıdır. Bu inanc su stixiyası ilə bağlı obrazların əsas ruhunu, cövhərini təşkil edir. Su ilə bağlı inanc abi-həyat (dirilik suyu), su əyəsi (su anası), Yer-sub, Öləng və s. kimi obrazlar, o cümlədən su stixiyası ilə bağlı çoxsaylı mifoloji inamlar ilkin kosmoqonik-yaradıcı su başlanğıcının qoruyucu, şəfaverici, şər qüvvələrdən təmizləyici, xeyir-bərəkət verici, bir sözlə, yaradıcı funksiyalarını özündə izlər şəklində yaşadır.

II FƏSİL

FOLKLORDA SU İNAM VƏ OBRAZLARI

Folklor bir yaddaş xəzinəsidir, xalqın düşüncəsində nə varsa, bu xəzinədə qorunur. Minilliklər həmin xəzinədəki mə-nəvi dəyərlərin şəklində və məzmununda dəyişiklik yaratsa da, mahiyyət, yəni xalqın milli ruhu salamat qalır. Su ilə bağlı mifoloji inanclar da əsrlər, qərinlələr, dövrlər keçdikcə dəyiş-mələrə məruz qalmışdır. Bu inamlar mif nüvəsindən şaxələn-miş müxtəlif folklor janrlarının poetik tələblərinə uyğun dön-geymiş, əfsanənin, nağılın, bayatının və s. ölçülərinə oturmuş-dur. Ancaq bu obrazlarda daşınan ilkin, kosmoqonik, başlan-ğıc, yaradıcı, həyatverici su ideyası zədələnmədən qalmışdır. Su hər hansı mifoloji inancda hansı ideyanı təcəssüm etdir-mişdirsə, həmin ideya sonralar folklor obrazlarının nüvəsini təşkil etmişdir. Mifoloji ideya folklor obrazına çevrilərək yeni zamanda yaşamını sürdürmüş, zamanın tələblərinə cavab vermişdir. Bu, milli ruhun ölməzliyinin, saflığının ifadəsidir. Mifdən başlanan türk tarixi hər dövəndə yeni keyfiyyətlər kəsb edərək zamana, dünyaya reaksiya vermiş, şəklini, donu-nu, funksiyasını hər zamanın tələblərinə uyğunlaşdırmış, mi-foloji ilkinliyini qorumuş, milli həyat üçün aktuallığını hər dövrdə təsdiq etmişdir. Bu ümumi cəhətlər ayrı-ayrı folklor obrazlarında tamamilə yeni bir bədii mənzərə, türk ruhunun yeni bir tamaşasını sərgiləyir. Bundan dolayı folklorda su ilə bağlı inam və obrazların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi su stixiya-sının mədəniyyətimizdəki yaradıcı rolunun izlənilməsi üçün ən faydalı yoldur. Çünki su hər bir folklor janrında sanki yeni bir obrazda təcəssüm edir. Bu da kosmoqonik su ideyasının yaşa-rılığını, milliliyini, bəşəriliyini təsdiq edir.

2.1. Əfsanələrdə su inam və obrazları

Su inam və obrazlarını əfsanə mətnlərində araşdırmaq vacib məsələdir. Bu cəhət əfsanə janrının təbiəti ilə əlaqədardır. Bu janr əski mifoloji görüşlərlə, o cümlədən su haqqında ilkin mifoloji-fəlsəfi baxışlarla sıx formada əlaqədardır. Əfsanə-mif bağlılığı tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, haqqında dəyərli fikirlər söylənmişdir. Həmin fikirlər su mifinin də əfsanələrdəki yerini, rolunu, inkişaf xüsusiyyətlərini nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirir. Prof. M.Seyidov öz araşdırmalarında əfsanə, nağıl, deyimlərdə saxlanmış əski mif və ondan qabaqkı inamlarla səslənən görüşlərə diqqət yönəltdirmişdir (129, 50). O göstərir ki, zaman-zaman mifik təfəkkürdən sonra yaranmış dünyagörüşlər, dinlər suya inamı Azərbaycan əfsanələrindən, rəvayətlərindən tamamilə silib ata bilməyib (128, 216).

Əfsanə janrının mifik fantaziyanın özünəməxsusluğu, əsatiri-mifoloji təxəyyülün poetik xüsusiyyətləri ilə bağlılığı prof. İ.Abbaslı tərəfindən belə müəyyənləşdirmişdir: «Əfsanənin əsas məğzini o hekayətlər təşkil edir ki, onun əsasında möcüzə, söyləyici, yaxud dinləyicilər tərəfindən təsdiq olunmuş, inanılmış tərzdə anlaşılan bir obraz yəqin edilsin. Bununla da rəvayətlərdən fərqli olaraq əfsanələr həmişə öz fantastik məzmun çalarına görə seçilir» (2, 3).

Prof. A.Nəbiyev yazır ki, «əfsanələrdə epik düşüncənin dərin qatlarında yaşayan bədii dəyərlər üzə çıxır. Dünya haqqında, onun dünəni, bugünü, təbiət gözəllikləri, zomorfik baxışlar, dini görüşlər və s. özünü göstərir. Əfsanələrdə bürc anlayışları, insan taleyinin məlum on iki bürclə bağlılığı, insan və səma etiqləri ilə bağlı təsəvvürlər də əks olunur» (109, 282).

Prof. P.Əfəndiyev belə hesab edir ki, «xalq təbiət hadisələrinin həqiqi mahiyyətini dərk etmək təşəbbüsünə səy göstərdiyi dövrdən ayrı-ayrı səma cisimləri ilə bağlı əfsanələr yaratmağa başlamışdır. Əfsanələrdə xalqın gündəlik həyatı, dünyagörüşü, məişəti, adət-ənənəsi və s. öz əksini tapmışdır» (64, 129).

Özünün müxtəlif əsərlərində mif-əfsanə münasibətlərindən dəfələrlə söhbət açan prof. S.P.Pirsultanlıya görə: «Tarixilik baxımından əsatir əvvəl, əfsanə isə sonralar yarandığı üçün zaman keçdikcə əsatirlərin özlərinin də bir qismi əfsanəyə doğru üz tutmuşdur» (113, 45). «Əsatirdə qədim insanın dünya, təbiət haqqında təsəvvürləri hifz olunur. Mif əlbəttə, əfsanəyə yaxındır. Hansı cəhətləri? Hər şeydən əvvəl hər ikisinin əsasında qeyri-adi, möcüzəli bir hadisə dayanması cəhətdən bunlar yaxındırlar. Əfsanə kimi miflər də fantaziya ünsürləri ilə zəngindir» (115, 65). «İbtidai insanın əsatiri baxışından, ilk ibtidai bədii yaradıcılığından üzüylüb qalan, hələ də bizə zövq verən onun məhz sadələvhlüyündən doğan səmimiyyəti, inamı və uydurmasıdır. Bu inam və səmimiyyət, bu uydurma ilk növbədə əsatirdən əfsanəyə köçmüşdür» (114, 7). «Əfsanələr mahiyyət etibarilə əsatirlərlə də çox yaxındır... İstər əsatirin, istərsə də əfsanənin əsasını qeyri-adi, möcüzəli hadisələr təşkil edir» (116,11).

Prof. V.Vəliyev təsdiq etmişdir ki, «dünya folklorunda, eləcə də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında əfsanələrin yaranması və yayılması qədim dövrlərlə bağlıdır. Tarixə dair qədim mənbə və salnamələrdə, yazılı ədəbiyyatın klassik nümunələrində əfsanələrdən və əfsanə motivlərindən geniş istifadə edilmişdir» (135, 271).

Prof. A.Şükürova görə də, «Mifin yaşaması üçün mütləq həqiqi «dini» təcrübə lazımdır. Çünki o, adi təcrübədən,

gündəlik həyatın təcrübəsindən fərqlənir. Bu təcrübənin dini xarakteri oradan doğur ki, burada əfsanəvi hadisələr, ülvü hadisələr, fəvqəladə dərəcədə şişirdilmiş şəkildə ifadə edilən hadisələr aktuallaşır» (132, 19-20).

Əfsanələrin poetik quruluşunun, demək olar ki, mifoloji strukturlardan təşkil olunduğunu göstərən T.Fərzəliyev yazır ki, «əfsanələrdə də mifik obrazlara, kosmoqonik anlayışlara, anarxizmə, anadeomaya, animizmə, teoqoniyaya, teirqiyaya, totemə, tabuya, fetişizmə, fatulizmə, zoomorfik və antropomorfik kimi ibtidai baxışlara, təbiətin, nəbatatın, heyvanatın və ümumiyyətlə, kainatın törəməsinə dair istinad edilən çoxlu hekayət və rəvayətlərə təsadüf edilir» (70, 33).

Prof. M.Cəfərliyə görə, «əfsanələrin başlıca xüsusiyyəti etiolojilikdir... Əfsanələr öz məzmunu baxımından miflərə ən yaxın olan folklor mətnləridir. Mətnlərin bir çox xüsusiyyətləri əfsanələrdə əks olunur» (61, 49).

Prof. F.Bayat müəyyənləşdirir ki, «miflərdə bir çox məsələlər açılmamış və gizli, örtülü göründüyü halda, əfsanələrdə bu, fərqli bir tərzdədir. Əfsanə tarix deyil, ancaq əfsanəni tarixsiz düşünmək də mümkün deyil. Onda məlum bir hadisənin, həqiqətin ya özü, ya əlaməti, nişanəsi bu və ya digər şəkillərdə görünür» (138, 128).

F.e.d. R.Əliyevin düşüncələrinə görə, «mif öz sakrallığını itirəndə ekzoteriklik qazanır... Əfsanədə irəli sürülən ideya, fikir öz təsdiqini mətnin özündə tapır. Əfsanə keçmişdə baş vermiş hadisələri şərh edir. Onu mifdən fərqləndirən yeganə əlamət bununla bağlıdır» (66, 245). R.Əliyev əfsanələrini mifoloji keyfiyyətlərinə görə, totemik məzmunlu, dağ, ağac, su (bulaq) kultu ilə bağlı, reinkarnasiya ilə bağlı, astral-kosmoqonik mənşəli əfsanələr kimi təsnif edir (65, 60). O təsdiq edir ki, «əfsanə öz strukturuna görə mifdən törəmədir. Mifin

dairəvi inkişafı başa çatandan sonra o, öz-özünü təkrar edir, mif geriyə dövrətmədə əfsanə mətninə daxil olur» (67, 69).

R.Qafarlı yazır ki, «əfsanə çevrilmələrindən belə nəticə alınır ki, guya başlanğıcda ancaq və ancaq insan mövcud olmuşdur. Az qala torpaq da, hər qaya, hər daş da insan şəkildədir, bu insanlar bəzən könüllü olaraq, bəzən də məcburi yolla formalarını dəyişərək qayanı, çayı, ağacı, quşu, heyvanı və s. meydana gətirmişlər. Miflərdə isə genezis, doğum başqa şəkildədir, bəzi məqamlarda yuxarıdakı prinsiplərin əksini təşkil edir» (99, 338).

S.Rzasoy belə hesab edir ki, «əsatirlər mifoloji-kosmoqonik dünya modelinin strukturunu əks etdirən mətnlərdir. Əfsanələr janr səviyyəsi baxımından əsatirlə rəvayətlərin ortasında dayanır. Onlar öz fantastik məzmununa görə əsatirlərə yaxın olsa da, əfsanənin reallığa təmayülü, fantastikani gerçəklik səviyyəsində təqdim etmə onun bir janr kimi fərqləndirici atributudur» (124, 34).

N.Qurbanova görə, «əfsanə mifə daha yaxındır, nəinki epik növün digər janrlarına... Deməli, əfsanə janrı miflərdən sonra onların birbaşa təsiri ilə yaranmış və ya elə onların özlərini əks etdirməkdədir. Bunu qeyd etməklə biz miflərlə əfsanələr arasında kəskin sərhəddin olmadığını vurğulamaq istəyirik» (104, 68-69).

E.İmaməliyev (Qaliboğlu) bir çox tədqiqatlarla yanaşı, yuxarıdakı alimlərin çoxsaylı tədqiqat və fikirlərini geniş şəkildə nəzərdən keçirərək belə bir qənaətə gəlir ki, «əfsanələrin sirli-sehrli məzmunu, xalqın müqəddəs dəyərləri ilə bağlı olması, başqa sözlə, ezoterik (gizli, batini), mifik inancları özündə əks etdirməsi onların xalqın yaddaşında əsrlər boyu yaşamasına səbəb olmuşdur» (86,96.....). «Əfsanələrin mifoloji strukturla əlaqəsi ilə bağlı söylənilmiş qənaətlə-

rin, gəlinmiş elmi nəticələrin, fikir və mülahizələrin ümumiləşdirilməsi göstərir ki, Azərbaycan əfsanələri mifoloji düşüncə tarixinin bərpası üçün zəngin mətn bazasını təqdim edir» (86, 112.).

Nəzəri fikirlər məlum edir ki, mifin ruhu əfsanələrin ruhunda yaşayır. Demək, mifoloji su stixiyası haqqındakı görüşlər əfsanələrin məzmun və formasında qorunub qallmalıdır. Təsadüfi deyildir ki, əfsanələrin içərisində su ilə bağlı olanlar xüsusi yer tutur. Bunların sayı-sırası çox genişdir. «Nuhun tufanı», «Cincili bulaq», «Göy göl», «Zeynəb gölü», «Qanlı göl», «Yeddi bulaq», «Oğlan-qız məqbərəsi», «Arpaçay gözəli», «Çömçəxatun»(23, 66-71, 73-75, 80-81, 87-88, 92), «Göyçə gölü», «Qırxbulaq», «Pəri bulağı», «Qoşabulaq», «Subatan», «Qiblə bulağı» (25, 143-145, 151-155, 160-162, 177-179, 184-187), «Qanıx çayı», «Nohur gölü», «Soyuqbulaq», «Şirinbulaq» (26, 115-121, 125-129, 133-134), «Gəlinqaya», «Sudur-Budur», «Kor bulaq», «Canavar bulağı», «Qaranamaz, Danasulağı», «Dəli çay», «Ağ bulaq», «Xalxallı bulaq», «Ayrınlı bulaq», «Qoşa bulaq, «Üç bulaq» (30, 96,97, 112-113, 115-120, 122-124), «Qanlı körpü», «Sona bulağı», (31, 81-82, 112-113), «Xatın arxı», «Ayğır gölü» (32, 75, 78), «Nuh peyğəmbərlə bağlı əfsanə», «Maral gölü», «Qız bulağı», «Mələk bulağı», «Qanlı göl», «Hacıbaba bulağı», «Qara göl», «Qızbatan» (33, 56, 66-67, 75-79, 95), «Nəzir bulağı» (34, 58), «Əlican çayı», «Şirin bulaq əfsanəsi», «Oğlan bulaq, Qız bulaq» (35, 181-182, 229-230, 240), «Gəlinbatan bulağı», «Nazik novurca», «Cuvuddar bulağı», «Kür bulaq», «Pir bulaq», «Qızdırma bulağı» (36, 58-59, 73), Alar çayı» (39, 115) və s. kimi çoxlu əfsanələr (o cümlədən əfsanələrə qarışmış rəvayətlər) ya birbaşa, ya da dolayısı ilə su ilə əlaqədardır. Bu əfsanələr yuxarıda

folklorşünas alimlərdən verdiyimiz bu fikri təsdiq edir ki, əfsanələrdəki su obrazı məzmun və şəklindən asılı olmayaaraq qədim inanc və etiqaqlarla baqlıdır.

Azərbaycan əfsanələrinin toplanması və tədqiqi sahəsində böyük xidmətləri olan prof. S.P.Pirsultanlı son dövrdə çap etdirdiyi «Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri» adlı kitabında su ilə baqlı xarakterik, geniş yayılmış, əsas motivləri özündə əks etdirən əfsanələri «Bulaq, çay və dəniz» adı altında vermişdir (117, 102-128). «Damcılı bulaq» əfsanəsində deyilir ki, keçmiş zamanlarda kasıb bir kişinin oqlu varlı qızını sevir, qız da onu sevir. Ancaq qızın atası sevgililəri qovuşmağa qoymur. Çarəsiz qalan oqlan özünü qayadan atır, ölür. Qız isə heç kəsə ərə getmir. Hər gün həmin qayanın başına çıxıb doyunca aqlayır. İllər ötür, qız da dünyadan köçür, sonra həmin qaya dibindən göz verir, damcı-damcı aqlayır. Deyilənə görə, «Damcılı bulaq» o qızın göz yaşından əmələ gəlib (117, 103).

Bu, çox təsirli məzmunu malik əfsanədir. Dinləyən, oxuyan hər bir kəsi rıqqətə gətirir. Çünki əsasında həyat həqiqəti durur. Tarix boyu həqiqi eşqlə biri-birini sevnələr böyük məhəbbət naminə öz şirin canlarından keçmiş, insanın insana olan məhəbbətinin, insan sevgisinin nə qədər böyük bir həqiqət olduğunu sübut etmişlər. «Damcılı bulaq» insan sevgisi haqqında əfsanə həqiqətidir. Yəni insanların əfsanə, uydurma, təxəyyül məhsulu dediyi mətnlərdə, əslində, bizim həyatımızın ən böyük həqiqətləri gizlənilir. Əfsanələrdəki mif qatına da bu həqiqətin işığında baxmaq lazımdır. Miflərə verilmiş bütün təriflərdə onlar ibtidai insanın fantastik təsəvvürlərinin məhsulu hesab olunur. Təbii ki, mifləri insanın yaradıcı təxəyyülündən kənarda hesab etmək olmaz. Bu, belədir. Ancaq mifin fantastika hesab olunan məzmunu hə-

yat həqiqətlərinə söykənir. Bizim uydurma hesab etdiyimiz mif və əfsanələr öz zahiri görüntüsünün altında həyat həqiqətlərini gizlədir. Bu mətnlər öz batini aləmini, gizli sirlərini tədqiqatçının üzünə açanda insanlıq öz həyatının ən böyük həqiqətləri ilə üzbəüz qalır. «Damcılı bulaq» əfsanəsi də bizi insanlığın həqiqəti ilə qarşılaşdırır. Sevgi insan həyatının mahiyyəti, cövhəridir. Bu cövhər olmasa, nəinki insan, bütöv bəşər olmaz. Hər bir ana heyvanın öz körpə balasına olan məhəbbətində dünyanın ən böyük həqiqəti var. Bunun adı həyat həqiqəti, yaşam fəlsəfəsidir. Mifoloji görüşlərlə əfsanələri birləşdirən də bu həyat həqiqətidir.

«Damcılı bulaq» əfsanəsinin insanlıq üçün səciyyəvi olan həyat həqiqəti mifin yaşam fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Burada tədqiqatçı üçün əsas tutacaq yeri miflərin dünyanı izah etmək xassəsi ola bilər. Hər bir mif dünyanı, onun ünsürlərini izah edir. Yəni yaşadığımız dünya, yer-göy, kainat, insanlar, heyvanlar, bitkilər, dağ-dərələr, məişət əşyaları və s. necə yaranıb. «Damcılı bulaq» əfsanəsi də bizə Damcılı bulağın necə yaranmasını nəql edir. Əfsanə bəlli edir ki, bu bulaq sevən aşıqın göz yaşlarından yaranıb. Əfsanəyə bir mif kimi yanaşsaq, bu mətn bulağın necə yaranması haqqında bir mifdir. Mifologiyada hər bir şeyin necə yaranmasının izahı olur. Bulaq varsa, demək, onun mifoloji izahı da olmalıdır. Ancaq bizə gəlib çatan əfsanə mif donunda, mifik formada deyil, çox təsirli bədii məzmunu malik əfsanə Janrındadır. Lakin hər bir əfsanədə olduğu kimi, bu əfsanənin də bədii örtüyünün altında mifik özək, maya var. Bunu unutmaq olmaz və tədqiqatçı bu mifik özəyin, mayanın izinə düşməlidir.

Miflərdə dünyanın ölmüş əcdadın bədənindən yaradılması haqqında bilgiler var. Bu əfsanədə də qızın sevdiyi oğlan ölür: o, özünü qayadan atır. Oğlanın öldüyü qaya mifin mən-

tiqinə görə onun ölümü ilə bağlıdır. Mifdə həmin yer oğlanın bədənindən yaranmalı idi. Dünənə qədər adi bir yer olan bu qaya indi artıq oğlanın öldüyü qaya kimi tanınır. Demək, bu qaya sanki oğlanın ölümü ilə yaranır (əslində, tanınıb məşhurlaşır). Bu, həmin qayanın necə yaranmasının mifoloji məntiqi, mifoloji «izahıdır». Axı mifologiyanın əsas vəzifəsi «izah etməkdir». Qədim mifoloji məntiqə görə, bundan sonra qayanın dibindəki bulağın necə meydana ana çıxması «izah olunmalıdır». Əfsanə izah edir ki, bulaq qızın göz yaşlarından əmələ gəlir. Bulağın göz yaşından əmələ gəlməsinin mifoloji mahiyyət daşımasını nağıllarımızda rast gəlinən «güləndə ağzından güllər tökülən, ağlayanda göz yaşından çaylar, göllər, dənizər, bulaqlar yaranan» qız obrazı təsdiq edir.

Beləliklə, əfsanə bizə nə deyir və nə verir?

İlk növbədə folklorun həyat həqiqətini, mifin yaşam fəlsəfəsini təqdim edir. Aşıqların öz sevgi həqiqətləri naminə şirin canlarından keçib, «nakam məhəbbət əfsanələri» yaratmaları tariximizin və hətta бүgünümüzün gerçəkliyi-dir. İndinin özündə də sevdiyinə qovuşmayan azərbaycanlı gənclərin hər cür fədakarlıqlar göstərməsi tez-tez eşitdiyimiz gerçəklikdir. Lakin əfsanənin bu həyat həqiqətinin altında mifin yaşam fəlsəfəsi var. «Damcılı bulaq» əfsanəsi öz həyat həqiqətini real həyatla bərabər, mifin yaşam həqiqətindən götürür. Axı mifin də yaşam fəlsəfəsi özü dövrünün həyat həqiqətlərini əks etdirir. Ancaq fantastik formada. Çünki ibtidai insanın dünyaya verdiyi izah onun ibtidai biliklərini əks etdirirdi. Bu biliklər çox sadə idi, daha çox gerçəklik qarşısında keçirdiyi yüksək hiss-həyəcanın məhsulu idi. Təbiətdə və həyatda baş verənlər onu həyəcana salır, affektləri işə düşür və o, reallıqları fantastik dərəcədə şifirtməli, boyalarını qatılaşdırmalı olurdu.

«Damcılı bulaq» əfsanəsindəki motiv «Qırxbulaq», «Qırxqız bulaq», «Qırxqız gölü və Şahbulaq» kimi əfsanələrdə müqəddəs «40-lıq» motivi ilə birləşir. Prof. B.Abdulla yazır ki, bütün dünya xalqlarının folklorunda 40 sayı da çox işlənir. Və deyək ki, türk xalqlarının şifahi yaradıcılıq örnəklərində sözün açdığımız 40 sayı daha qabarıqdır (8, 131).

«Qırxqız bulağı» əfsanəsində nəql olunur ki bir mahalda 40 oba vardı. Bu obalar özlərinə bir toy yeri seçmişdilər. Bu yer dörd şiş dağın arasındakı yastanada idi. Yastananın ortasından bir bulaq axırdı. Bir qıza toy vurulanda 40 obanın 40-ı da ora yığışardı. Oğlanlar orada sevrər, qızlar orada sevilərdilər. Bir gün mahalın şahı bu 40 obaya qoşun yeritdi. Obaların igidləri, ərləri davaya getdilər. Dava uzun çəkdi, gedənlərin 40-ı qayıtmadı. O, 40 oğlanı sevən qızlar başdan-ayağa qara geyinib həmin bulağın başına yığışdılar. 40 gün, 40 gecə yas saxladılar. Sonra hər ilin yazında yenə qara geyindilər, ömürlərinin sonuna kimi ilk görüş yerində göz yaşı axıtdılar. Onların bayatıları, yanıqlı səsləri, göz yaşları bulağın duru sularına qarışdı. Hər baharda el dağlara köçəndə o bulaq 40 qızın nakam məhəbbət mahnılarını oxudu» (117, 104-105).

Bu əfsanədə nələrə görürük? İlk növbədə suyun yaradılışla bağlılığını. 40 oba toylarını sonradan Qırxqız bulağı adlanacaq bulağın başında edir. Toy birləşmə, qovuşma, yaradılışdır. Hər bir toydan övlad dünyaya gəlir. Bu – yaradılışdır. Xalqımızın epik təfəkkürü, qədim müdriklik fəlsəfəsi insanın yaradılışını sudan qıraqda təsəvvür etmir. Onu su – bulaqla bağlayır. Niyə? Bunun bir sadə həqiqəti var. Çünki su xalqımızın qədim mifoloji görüşlərində, çox əski inanc və etiqladlarında yaradılışla bağlıdır.

Hər şey «Damcılı bulaq» əfsanəsində olduğu kimidir. Sadəcə, o əfsanədə bir sevən qız, burada 40 sevən qız var. Orada bir sevgili oğlan, burada 40 sevgili oğlan ölür. «Damcılı bulaq» sevən aşıqın göz yaşlarından yaranır, buradakı bulağın Qırxqız adı da onun sularına qarışmış 40 qızın göz yaşlarına görə verilir.

Azərbaycan əfsanələri üçün «oğlan bulaq», yaxud «qız bulaq» motivləri səciyyəvidir. «Oğlan bulaq, Qız bulaq» adlı səciyyəvi əfsanələrdən birində göstərilir ki, İlisuda bir oğlanla qız Ovçu Pirimi axtarırlar. Onun yaşadığı yeri tapanda oğlanla-qız bir bulaq arzu edirlər ki, əl-üzlərini yuyub Ovçu Pirimin yanına getsinlər. Yanlarından bir atlı keçir. Atın nalı daşa dəyəndə izindən su fəvvarə vurur. Ovçu Pirim onlara deyir: «Dönün geri baxın, qayanın dibində iki bulaq görəcəksiniz. Qıza oxşayan bulaq «Qız bulaq», oğlanla oxşayan bulaq «Oğlan bulaq»dır. Kim o bulaqlarda əl-üzünü yusa, suyundan içsə, gözəlləşər, azar-bezarı yox olar. Onlar şəfa qaynaqlarıdır» (117, 103).

Bu əfsanə həyat həqiqətini əks etdirir. Azərbaycanda çoxlu sayda bulaqlar vardır ki, onlar min bir dərdin dərmanıdır. Lakin burada əfsanənin həyat həqiqəti ilə mifin yaşam fəlsəfəsi biri-birinə qovuşmuşdur. Bu mətndə su inamı ilə bağlı aşağıdakı qədim görüşlər əks olunmuşdur.

1. Atın nalından su yaranması.

Bu, möcuzə aktıdır, suyun yaranmasını simvolizə edir.

2. Bulaqların oğlan və qıza bənzəməsi.

Bu iki bulaq kişi və qadın başlanğıclarını simvolizə edir. Burada iki hal-məqam var. Birincisi, həyat, varlıq kişi və qadın başlanğıclarının birləşməsindən yaranır. Bu halda Oğlan bulaqla Qız bulağın birləşməsi suyun həyatyaradıcı xassəsini təcəssüm etdirir. İkincisi, bulaqların birinin oğla-

na, o birisinin qıza bənzəməsi suyun antropomorf keyfiyyətini, yəni suyun insan cildinə düşməsini göstərir.

3. Suyun verimlilik – bəxşedici xassəsi.

Həmin bulaqlardakı sular gözəllik verir, xəstəliyi təmizləyir. Bu da suyun insanı şər qüvvələrdən, ağırlıqlardan təmizləməsi haqqındakı ilkin kosmoqonik görüşləri əks etdirir.

«Qara at bulağı» əfsanəsi də su haqqında qədim etiqadlarla bağlıdır. Əfsanədə göstərilir ki, Şimşat deyilən yerin əhalisi Sudan korluq çəkirmiş. Yaxındakı dağın döşündən axan Zəməm bulağının suyu kəsilmişdi. Camaat üçün bəlaya çevrilən bir qara, nəhəng ilan qıvrılıb bulağın gözünü tutmuşdu. Şimşatlılar nə tədbir tökürlərsə, qara ilanı insafa gətirə bilmirlər. Başqa çıxış yolu axtarırlar. Su üçün camaat çox dərin quyular qazır, az-az su əldə edirlər. Suyu heyvanlarla çıxarırlar. Heyvanlar ağır işə dözməyib ölür. Əvvəlcə kəllər, sonra öküzlər, sonra minik atları, çapar atları, döyüş atları, ən yaxşı cins atlar qırılıb qurtarır. Atlar içində bir Qara at vardı. «Nəhayət, növbə Qara ata çatdı. Onu quyudan su çıxarmaq üçün qoşquya apardılar. Boynuna ağır kündə qoyub quyunun başına dolandırdılar. Qara ilan dəhşətli qara günə çevrilmişdi. Bir az da belə getsə, Şimşatda hənirti qalmaqacaqdı. Qara at qara ilanı görəndə kimi gözlərindən od çıxdı, yalını oynadıb şahə qalxdı. Elə bir kişnərti qopartdı ki, dağ-daş titrədi, sonra qoşa ayaqlarını ilanın başına vurdu. Başı əzilən ilan tezliklə murdar oldu. Bulaq yenidən cana gəldi. Onun həyat verən seli-suyu hər yana car oldu. Hamı əzab-əziyyətdən qurtardı. Qara at ilanı öldürməklə Şimşat camaatına ağ gün gətirdi. O vaxtdan bəri bu bulaq «Qara at bulağı» adlanır» (117, 109-110).

Bu əfsanədə ilk olaraq bilinən onun su haqqında çox qədim görüşlərlə, mifoloji inamlarla bağlılığıdır. Burada

ilan var, ilah əjdaha deməkdir, əjdahanın da mifoloji düşüncədə su ilə bağlılığı mövcuddur. «Qara at bulağı» bir əfsanə kimi Azərbaycan epik təfəkkürünün məhsuludur. Yenə də həmin təfəkkürdə ilan əjdaha hesab olunur. Şəki-Zaqatala bölgəsinə aid yuxuyozmada deyilir: «İlan – əjdahadır» (35, 21). Bu bölgənin folklorunun regional xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş M.Abdullayevanın araşdırmaya cəlb etdiyi iki yuxuyozmada ilan-əjdaha birgəliyi belə təsdiq olunur: «Yuxuda ilan görmək ziyarətdir»; «Yuxuda ilan görmək əjdahadır» (12, 15).

Rus alimi V.V.İvanov mifologiyada əjdaha obrazının ilanla və su stixiyası ilə bağlılığını belə təsdiq edir: «O, qanadlı (uçan) ilan, müxtəlif heyvan elementlərinin birləşməsi şəklində təsəvvür olunan mifoloji varlıqdır... Əjdaha ilan obrazının sonrakı inkişafı sayıla bilər. Əjdaha ilə bağlı başlıca əlamət və mifoloji motivlər əsas cizgiləri etibarilə mifoloji ilanı səciyyələndirən əlamət və motivlərlə üst-üstə düşür. Əjdaha da ilan kimi, məhsuldarlıqla və sahibi kimi çıxış etdiyi su stixiyası ilə bağlıdır (160, 394). Həmin alim daha sonra ilan obrazının bir tərəfdən su ilə bağlı olduğunu da göstərir: «İlan, demək olar ki, bütün mifologiyalarda bir tərəfdən məhsuldarlıq, qadının doğum-artım gücü, su, yağış, digər tərəfdən ev ocağı, (xüsusilə səmavi) od, həmçinin kişi dövləndirici başlanğıcı ilə bağlı təqdim olunan simvoldur» (161, 468).

Prof. F.Bayat əjdahanın türk mifik təsəvvürlərindəki obrazının su ilə bağlılığını vurğulamaqla yazır ki, «xaosun işarəsi olan su kainatın simvolu olan əjdaha ilə eyniləşdirilmişdir. Əjdaha-su ilişkisi böyük ehtimalla başlanğıcı simvollaşdıran iki varlığın bir bütün halında birləşməsidir» (140, 255). «Biçimisiz şəkli ilə xaos kimi qavranılan su əjdaha (yilbükə) şəklində təsəvvür edilmişdir. Əjdahanın ağacla,

bitki ilə, yaşıllıqla əlaqələndirilməsi də onun dolayısı ilə su kultuna bağlı olduğunu göstərir və xaosdan kosmosun doğuluşunu işarələyir» (140, 256).

«Qara at bulağı» əfsanəsində də mifoloji təsəvvürlərin izləri var. Qara ilan, onun xaosu təcəssüm etdirən su ilə bağlılığı, ilanın öldürülməsi ilə xaosun aradan qaldırılması, yəni kosmosun doğuluşu əfsanənin su stixiyası ilə bağlı su kultu, ümumiyyətlə, su inamları ilə əlaqədar olduğunu təsdiq edir.

Azərbaycan əfsanələri üçün «qanlı bulaq (göl, çay)» motivi də səciyyəvidir. Bu motiv də su stixiyası ilə bağlı ilkin mifoloji inamlardan törəmişdir. «Qanlı göl» adlı əfsanədə deyilir: «Bir kasıb kişi əkinçiliklə dolanırdı. Dağın başındakı gölün yanında əkin yeri vardı.

Kişi üzünü arvadına tutub dedi:

– Arvad, istəyirəm, oğlumu da özümlə iş üstünə aparım. Mən məcgəlçi (kotan, cüt sürən – A.B.), oğlum hodaxçı (kotana qoşulmuş öküzlərin boyunduruğunda oturub onu sürən – A.B.).

Kişi uşağı öz əli ilə boyunduruğa mindirir, öz əli ilə də yerə düşürdü. Ana buna da çox sevinirdi: «Köməkdir, hayandır» – deyirdi.

Birdən öküzlərdən birinin samıbağı qırıldı. Kişi oturub samıbağı hörməyə başladı. Bir də başını qaldıranda gördü ki, öküzlər gölə çathaçatdı, uşaq da boyunduruqdan yapışıqlı. Kişi çatanacan öküzlər özlərini suya vururlar. Elə bil bu düzdə nə öküz varmış, nə də cüt. Kişinin başına hava gəlir, göllə danışır:

Əzizinəm, qanlı göl,
Qanlı dərya, qanlı göl,
Qaytar mənim oğlumu,
Olma mənle qanlı göl» (117, 111)

İlk baxışdan real həyat hadisəsi təsvir olunmuşdur. Lakin əfsanə janrının nüvəsində mifik görüşlərin durması haqqında yarımfəslin əvvəlində müxtəlif tədqiqatçılardan verdikimiz fikirlər nəzərlərimizi mətnin dərinliklərinə yönəldir. Əgər öküzlər su içmək istəyirdilərsə, niyə su içmədilər və özlərini dəryaya vurub yox oldular? Bu sualın cavabı öküzün su kultu ilə bağlılığındadır. Prof. F.Bayatın yazdıqları bu məsələnin üzərinə işıq salır. O qeyd edir ki, «əjdaha, bükə, luu, nek adları ilə eyniləşən kainat təsəvvürü öküz/buğa motivi də daxil olmaqla su paradıqması ilə ilgilidir» (140, 255).

Göründüyü kimi, mənzərə çox sadədir. Bir çox obrazlarla yanaşı, öküz də su kultunu təcəssüm etdirir. Demək, əfsanədə öküzlərin göldən su içməyib, uşağın anasının qucağına yüyürməsi kimi suyun dərinliklərinə baş vurmaları bizi bu öküzlərin simasında su ilə bağlı mifoloji öküzlərin izinə salır. Bununla da onların qərribə hərəkəti – balıq kimi suya can atmaları izah olunur. Lakin mifik görüşlər bununla qurtarmır. Bilirik ki, suların əyəsi olur. Demək, əfsanədəki gölün də əyəsi var. Öküzlər uşağı əyəyə qurban aparırlar. Qurban kəsəndə hökmən qan olmalıdır. Lakin əfsanədə suda boğulan uşağın qanından söhbət getmir. Onda göl nə üçün Qanlı göl adlandırılır? Demək, düşünmək üçün əsas vardır ki, bu uşaq göl hamisinə qurban verilir. Əlavə olaraq, uşağın atasının «Kitabi-Dədə Qorqud»da Salur Qazan evinin yerini sudan xəbər aldığı, «Əsli-Kərəm»də Kərəm Əslinin yerini çaydan xəbər aldığı kimi, uşağının yerini göldən xəbər alması, onu qaytarmağını xahiş etməsi də yenə su kultunu nişan verir. Salur Qazan su ilə, Kərəm çayla danışdığı, «xəbərləşdiyi» kimi, kişi də su-göl ilə xəbər-ləşir.

Başqa bir əfsanədə də su qan ilə əlaqələndirilmişdir. «Qanlı gölün maralları» adlı əfsanədə deyilir ki, bir ana ma-

ralın bir cüt balası vardı. O, balalarını Ağ gölün sahilində qoyub otlamağa getdi. Çəməndə xeyli otladı. Birdən maral yad nəfəsi duyub diksindi, ovçunu gördü. İnsafsız ovçunun atdığı ox maralın sinəsinə sancıldı. Maral birbaşa ac qoyub gəlidiyi balalarına tərəf qaçdı. O, al-qan içində idi. Balaları heç nə başa düşməyib, al-qan içində olan analarını son dəfə doyunca əmdilər. Yaralı maral can verə-verə balalarını süzürdü, yavaş-yavaş göz qapaqları endi. Ağ göl maralın qanından qıpqırmızı oldu. O gündən gölün adı dəyişib «Qanlı göl» oldu. Deyirlər, o vaxtdan həmin maralın nəslı «Qanlı göl»ü unutmur, onun sahilinə gəlir, çəməndə otlayıb, gölün suyundan içirlər» (117, 113-114).

Bu əfsanədə iki kultun qalıqlarını görürük: ov kultu və su kultu. Ovçu və maral əlaqələri türk mifologiyası üçün xarakterikdir. Ana maral obrazına ümumtürk folklor mətnlərində çox rast gəlinir. Ana maral ovlanarsa, ov hamisi cəza verir. Burada maral həm də su-göl ilə bağlıdır. Onun qanı ilə «Ağ göl»ün «Qanlı göl»ə çevrilməsi bizim diqqətimizi su kultuna, su hamisinə verilən qurbanın varlığına yönəldir. Ana maralın nəslindən olan başqa maralların vaxtaşarı Qanlı gölə gəlməsi də maralların bu hərəkətinin su hamisini vaxtaşarı ziyarət mərasimi ilə əlaqədar olmasını düşünmək üçün əsas verir.

Əfsanələr nə qədər müasirləşsə də, onlarda su stixiyası ilə bağlı inamlar öz izlərini saxlayır. «Qanlı çay» əfsanəsində nəql edilir ki, Teymur və Fatimə adlı iki gənc biri-birini sevirlər. Fatimə Teymuru aranda qoyub köç ilə yaylağa yola düşür. Yolda səhəngini götürüb dağ çayına gedir. Ayağı sürüşüb suya düşür. Onu xilas etsələr də, sağalmayıb ölür. Ürəyinə nə isə daman Teymur sevgilisini görmək üçün yola çıxır. «Fatimənin yoxluğundan xəbər tutan Teymur sevgilisinin qatili olduğu qayadan özünü çaya atır. Bu vaxt ildırım

çaxdı, göy gurladı, köksü qana boyanmış çayın suyu köpüklənib daşdı, ətraf torpaqları öz qanlı dili ilə yalayıb apardı. Oba sakinləri Teymurun cəsədini qana boyanmış dağ çayının sularından xilas edə bilmədilər. Baharın bu şən çağında vaxtsiz həyatdan getmiş bu iki nakam gəncin yasını tutdular. Həmin bu dağ çayı o vaxtdan «Qanlı çay» adı altında bu günə qədər yaşamaqdadır» (117, 121-123).

Əfsanənin əsasında böyük həyat həqiqəti var. Sevgilisi çayda boğulmuş aşiqin özünü çaya atıb öldürməsi Azərbaycan mənəviyyat tarixi üçün xarakterikdir. Ancaq burada bir məsələ var ki, bizim diqqətimizi bu həyat həqiqətinin altındakı su stixiyası ilə bağlı mifin yaşam fəlsəfəsinə yönəldir. Bu məsələ çayın adının dəyişdirilməsidir. Çay öz adını Fatimə ilə Teymurun ölümündən götürür. Qanın qurbanvermə ilə, adqoymanın kosmoqonik yaradılış görüşləri ilə bağlı olduğunu xatırlayıb, bu əfsanənin köklərində su inamları ilə bağlı görüşün durduğu haqqında düşünmək olar.

Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı əfsanələr çoxdur. Əvvəldə onlardan bir çoxunun adını nümunə kimi verdik. Lakin elə çoxsaylı əfsanələr vardır ki, onlarda su kultu birbaşa görünmür, əfsanələrin poetik dünyasının çox dərin və gizlin qatlarında qərar tutmuşdur. Su stixiyası ilə birbaşa, ya da dolayısı ilə bağlı əfsanələrin təhlili mifik su inamının milli düşüncə tariximizin rəngarəng səhifələrini üzə çıxarır. Lakin tədqiqatımızın məqsəd və vəzifələri bu əfsanələrdən geniş bəhs etməyib, deyilənlərlə yetərlənməyi tələb edir. Lakin burada bir həqiqəti cəsarətlə bəyan etmək olar. Su ilə bağlı əfsanələr sayca nə qədər çox, məzmun və formaca nə qədər zəngin olursa-olsun, onlar bir uca və ülvi həqiqəti təsdiq edir: türk düşüncəsinin əzəl başdan insançılıq fəlsəfəsi ilə bağlı olmasını. Burada təhlil olunan əfsanələrin hamı-

sında insançılıq, humanizm, mənəvi dəyərlərin insanın ülvyyəti və ucalığı ilə bağlı olması aparıcı xətdir. Xətt varsa, onun əvvəli, başlanğıcı kökləri olmalıdır. Türk insançılıq fəlsəfəsinin ana xətti onun kainat və insan haqqında mifoloji görüşlərinə gedib çıxır. Türkün su haqqında mifoloji fəlsəfəsi insançılığa xidmət edir: mayası, özəyi insançılıq üzərində qurulub. İstər bütün əfsanələrdə, istərsə də su ilə bağlı əfsanələrdə insan amilinin, humanizm düşüncəsinin hökmran olması türk milli düşüncəsinin başdan-başa insançılıq fəlsəfəsi ilə yoğrulması ilə əlaqədardır. Mifologiya da fəlsəfədir, ilkin, ibtidai, sadə, primitiv dünyagörüşüdür, lakin mayası, özəyi etibarilə saf, pakdır. Bəlkə də, bu paklıq, bu saflıq elə suyun təbii saflığı və paklığından doğur.

2.2. Nağıllarda su stixiyasının obrazları

Azərbaycan nağıllarında su stixiyası ilə bağlı inanların rəngarəng obrazlarına rast gəlinir. S.Qarayev, H.Quliyev yazırlar: «Mətnlərdə müxtəlif şəkildə adlandırılmasına (çay, göl, nəhir, arx, bulaq və s.) baxmayaraq, bunun əsasını mifoloji düşüncədən qaynaqlanan invariant təşkil edir. Lakin su nağıl düşüncəsi və mexanizmlərinə uyğun olaraq nağıl mətnlərində mürəkkəb semantika daşımaqla əks olunmuşdur (100, 109). Müəlliflərə görə, suyun nağıllardakı əsas funksiyası kosmosu və xaosu biri-birindən ayırmasıdır: «Azərbaycan nağıllarında su xaos və kosmos arasındakı sərhədi işarələyir. Nağıllarda bu obyektlərin sərhəd kimi əks olunması konkret deyil, bədii şəkildə ifadə olunmuşdur. Yəni nağıl mətnini oxuyarkən həmin obyektin sərhəd rolunu oynamasını birbaşa görmək mümkün deyil. Bu, baş verən hadisələrə, obrazlara, məkanlara və hərəkət spesi-fika-

sına əsasən bərpa olunur» (100, 110). S.Qarayev və H.Quliyev belə hesab edirlər ki, «bəzən nağıl mətnlərində suyun sərhad olması məcazi şəkildə əks olunur. Əslində, burada suyun arxaik düşüncədə olan obrazının daha çox bədiiləşmiş, məcazi mənə qazanaraq tanınmaz hala düşməsi özünü göstərir. Bu kimi mətnlərdə su keçilməsi çətin olan bir məkan kimi dəyərləndirilir» (100, 111). Müəlliflər suyun xaosla bağlılığının da nağıllar üçün xarakterik olduğunu qeyd edirlər: «Bundan başqa, nağıllarda çay həmçinin xaosa məxsus varlıqların yerləşdiyi məkan kimi də diqqəti cəlb edir. Burada assimetrik quruluşa, qeyri-adi gücə malik olan varlıqlar yerləşir ki, bu da çayın xaosla kosmos arasındakı mövqeyi ilə əlaqədardır» (100, 111).

Nağıllarda su stixiyasının mifoloji xassələrinin izləri var. Bu, ilk növbədə suyun magik verimlilik, bəxşedicilik xassəsidir. «Qaraqaşın nağılı»nda su pəhləvanlıq qüdrəti verir: «Dərviş ayılıb gördü ki, odunçunun arvadı yoxdur. Durub gəldi o olan şəhərə. Bir də gördü ki, Qaraqaş budu, evdən çıxıb gedir. Tez əlini atıb Qaraqaş tutdu. Bir tilsim oxuyub Qaraqaş elədi bəni-insan. Dedi:

– Ey oğul, sənəni mən dünyaya gətirmişəm. İndi sənə elə bir su verim ki, dünyada heç bir pəhləvanın gücü sənə çatmasın» (42, 226).

Suyun pəhləvanlıq verməsi insanı dəyişməsi, pəhləvana çevirməsi deməkdir. Bu cəhət dirilik suyunun xassəsidir. «Tacir oğlu» nağılındakı su insana dirilik bəxş etməklə bərabər, elə öz adı ilə də adlanır: «Tacir oğlunun ölüsü üç gün çöldə qaldı. Qarğalar uçub onun bədənini dimdihləməyə gəldilər. Elə bu vaxt dosdarı da uçub gəldilər, onnar tacir oğlunun öldüyünü gördülər. Böyüyü dedi:

– Tez ol get, sən dirilən suyu gətir.

Quşdarın biri uçub getdi, dirilih suyu gətirib gəldi.

Quşdar tacir oğlunun doğranmış bədənini bitişdirdilər, üzərinə dirilih suyu səpdilər.

Tacir oğlu oyanıb soruşdu:

– Mən çoxmu yatdım?

Dosdarı dedilər:

– Sən yeddi gündü kü, yatırsan» (44, 85).

Göründüyü kimi, ölmüş tacir oğlu dirilik suyunun vasitəsi ilə dirilir. Lakin onun ölümü bizi başqa bir məsələnin izinə salır. O, ölsə də, öz ölümünü yuxu hesab edir. Demək, onun ölümü həm də yuxu kimi ölümdür. Dərhal yada «Kitabi-Dədə Qorqud»da oğuzların 7 günlük yuxunu kiçik ölüm hesab etmələri və adlandırmaları düşür. Bunların arasında əlaqə olmamış deyildir. Hər ikisi Azərbaycan epik təfəkkürünün məhsuludur və hər ikisi qədim inam və etiqadlarla bağlıdır.

«Fatmanın nağılı»nda su Fatmaya gözəllik bəxş edir: «Qarı deyir:

– Ay bala, Allah üzünü ağ eləsin, Humayın dərəsiynən sallan aşığı, çaya çatmamış qabağına iki bulaq çıxacaq, birinin suyu ağdı, birinin suyu qara. Ağ suda üzünü yuyarsan, qara suda başını. Sora gələrsən, əlcəyi verrəm, gedərsən.

Fatma qarı dediyi kimi eliyir. Ağ bulaxda üzünü yuyur, qara bulaxda başını. Üzü olur ağappaq, gün kimi işıq verir.

Qara bulaxda başını yuyur, saçı olur qapqara, şəvə kimi parıldayır» (44, 148-149).

Suyun gözəllik bəxş etməsi, əslində, onun dirilik suyu – abi-həyat olmasını göstərir. Yəni su insanı dəyişir, yeniləşdirir, yeni insana çevirir. Məs., «Qəşəm şahın nağılı»nda su gözəlliklə bərabər ağıl da verir. Nağılda qoca Qəşəmə deyir:

« – A bala, indi ki, dönmək yoxdu, onda burdan gedərsən, süd kimi dümağ bir bulaq görəcəksən. Çatan kimi heç

zada baxma. O saat əl-üzünü yuyarsan. Ordan sana həm gözəllik gələcək, həm də aqlın artacaq» (46, 14-15).

Su «Naxırçı və padşah qızı» nağlında cavanlıq və gözəllik bəxş edir: «Oğlan yerə oturdu, qız başını onun dizdəri üstünə qoyub yatdı. Naxırçı baxıb gördü ki, bir yerdə su qaynıyır. Getdi ki, su götürsün, amma götürə bilmədi. Soyunub düşdü nohurun içinə, çimdi. Gəlib gənə qızın başını götürüb qoydu dizinin üstünə. Qız yuxudan ayıldı. Baxıb kişiyyə dedi:

– Sən məəm əmim oğlu döyülsən. Bəyaxdan qociydin, indi cavansan.

Naxırçı didi:

– Əmi qızı, nə var o sudadı. O suda çimənnən sonra belə oldum.

Qız da soyunuf suda çimdi. Qız da gözəlləşdi» (46, 46).

Naxırçının çimdiyini su onu cavanlaşdırır. Bu da dirilik suyu üçün səciyyəvidir. Cavanlıq həm də gözəllik deməkdir. Ona görə də nağılada cavanlıqla gözəllik bir yerdədir. «Fatma xanım»ın nağlında Fatma əjdahaya rast gəlir. O, xeyirxah olduğu üçün əjdahanın ondan xoşu gəlir: «Fatma ocağı qalayır. Acdahanın (əjdahanın – A.B.) yeddi evi var idi. Hər evində də qızıl, ləl-cəvahir var idi.

– Keç evlərə gir – acdaha qıza deyir.

Qız oradan heç nə almır. Burada iki su ulur, yuyunur, gözəl ulur» (46, 138).

Nağıllarda su inamlarının, ümumiyyətlə, Azərbaycanın qədim dünyagörüşünün – mifologiyasının ilkin insançılıq fəlsəfəsi ilə bağlılığı daim təsdiq olunur. Azərbaycan ənənəvi düşüncəsi haqq-nahaq, mərd-namərd, xeyir-şər prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Gözəlliyə qəsd edənlər, haqqı tapdalayanlar, zülm edənlər, hiyləgərlər, namərdlər həmişə

öz cəzalarını alırlar. Su ilə bağlı mifoloji görüşlərdə də bu prinsip dəyişməz qalır. Dirilik suyu namərdləri cəzalandırır.

«Fatma xanım» nağlında Fatmanın ögey bacısı da onun kimi gözəlləşmək istəyir. Lakin bu, alınmır. O, Fatmadan fərqli olaraq, yolda rast gəldiklərinin hamısını söyüb-yamanlayır: «Qız gedir, rasd gelir danaçıya.

– Küpək oğlu danaçı, mənim piltəmi görmədinmi?

– Küpəgin qızı, mən sənin piltəyə qaravul degiləm ki, – deyib, una bir çumaq vurur.

Bir az getdikdən sonra keçəl qız quyunçuyə rast gəlir.

– Dunuz oğlu quyunçu, mənim piltəmi görmədinmi?

– Mürtəd qızı mən sənin piltəvə qaravul çəkim, yuxsa, üz quyunnarıma, – deyib qıza bir çumax vurur.

Sonra keçəl qız naxirçiyə rast gəlir. Onu da süyür. Axırda gəlib qızıl xırmanına çatır və qışqırır:

– Küpək oğlanları, mənim piltəm hanı?

Burada da onu dügüllər.

Axırda gelib acdahanın mağarasına çatır. Gedib acdahanın evinə girir. Acdaha deyir:

– Al baltanı, ağacı yıxıb tük.

Qız ağacı yıxıb tükür.

Sonra acdaha una ikinci qullux buyurur:

– Mallara ot-ələf tük.

– Mən onnardan qorxuram, divlər, acdahalardı, – deyir qız.

Acdaha onu evlərə salır. Qız urada ulan şeylərdən, qızılırdan, mirvarilərdən, ləl-cəvahirələrdən, ipək parçalardan qulun-qultuğlarını doldurur. Acdaha qıza belə deyir:

– İndi min həmcaflıya.

Qız həmcaflıya minir, bunun balağlarınınan qızıllar, cəvahirlər, qiymətli daşdar tükülür. Keçəl qız uradan yıxılır. Acdaha una deyir:

– İndi bu sudan üzünə vur.

Qız birinci küpdən üzünə su vurur. Onun üzü qap-qara ulur.

– İndi isə bu qabdan üzünə su sürt.

Keçəl qız acdaha deyən kimi edir. Qızın qabağında ətdən buynuz bitir. Acdaha bərkdən gülür:

– Ha-ha-ha!!! Sənə ələ bu lazımdır. Al sənə bu qayçımı, hər gün o buynuzunna kəsib ye» (46, 138-139).

Əjdaha Fatmanı su ilə gözəlləşdirir, onun ögey bacısı – keçəl qızı isə su ilə cəzalandırır. Hər iki iş su vasitəsi ilə baş verir. Su həm gözəllik, həm də çirkinlik bəxş edir. Bu, dirilik suyudur. Gözəllik cavanlıq, həyat deməkdir. Onda çirkinlik də ölüm deməkdir. Yəni su həm həyatla, həm də ölümlə bağlıdır. Su mifologiyada ilkin xaosla əlaqədardır. Xaos – qararıq, ölüm dünyası kimi təsəvvür olunur. Düşünmək olar ki, əjdahanın keçəl qızı su ilə cəzalandırması suyun xaosla bağlılığına əsaslanır. Yəni bu su dirilik suyudur. Lakin bu sudan mərdlər, ədalətliyə, xeyirxahlar, yaxşılar faydalana bilərlər. Çünki həmin su həm də cəza verir. Nağılda bu cəzanı əjdaha verir. Lakin əvvəldə əjdaha-ilan obrazının su kultu ilə bağlı olması barəsindəki fikirlərə toxunduq. Demək, nağıldakı əjdaha həmin suyun sahibi, əyəsidir. Bu su eyni bir nağılda iki halda mövcuddur: sehrli su obrazı halında və sehrli suyun sahibi, təcəssümü olan əjdaha obrazı halında.

Nağıllarda dirilik suyunun həyat bəxş etməsi kor gözün açılması motivində də ifadə olunmuşdur. «Qəşəmin nağılı»nda qəhrəmanın uzun ayrılıqdan kor olmuş atasının gözlərini dirilik suyu açır: «Qəşəm gəldi atasının üzünə öpdü. Dedi:

– Ata, sən dediyuu yerinə yetirdim. Gözdəri də aşmağa su gətirmişəm – dirilik suyu. Al gözdəruu yu, bəsrə gözdərinan gəlinnəri gör. Atası da, anası da gözdərini yudu. İki-sinin də gözdəri açıldı» (48, 97).

Nağıllarda dirilik suyu övlad bəxş edir. «Reyhanın nağılı»nda qadın sudan hamilə qalır: «Gülcahan oğul arzusunu çəkə-çəkə evlərinə gəlirdi. Yolda az qaldı susuzluqdan həlak olsun. Birtəhər özünü sürüyüb bir su gölməçəsinin üstünə saldı. Arvad çox sevindi, gölməçədə olan suyu tamam içib qurtardı. Demə, Gülcahanın içdiyi su dərya atlarının ayğırının su içdiyi gölməçə imiş. Dərya ayğırı biyabana çıxanda həmişə buradan su içərmiş. Gülcahan bir qədər toxdayıb, yola davam etdi, axşam evinə çatdı. Bir müddət keçdi, bu gölməçə suyundan Gülcahanın boynunda uşaq qaldı. Onun bir oğlu oldu, bəeyni Rüstəm pəhlivan» (48, 58).

Əgər bu nağılda qadın sudan hamilə qalarsa, «Dağlar qızı Sevda» nağılında su birbaşa övlad bəxş edir. Əlcən kişi və Pərizat xanımın uşaqları olmurmuş. «İllər keçdi, aylar ütdü, mehriban ayilə ulan Pərizat xanımla Əlcən kişinin bir üvladı ulmadı ki, ulmadı. Bir dəfə Pərzat xanım yuxu gürür. Una bir nuri adam məsləhət verir ki, Şah dağının ətəyində bir pir var, onun suyunnan içsən, üvladın ulacax. Pərzat xanım səksənib yuxudan qalxır, yuxunu Əlcəna süyləyir. Əlcən bu işə əməl etməyi ühdəsinə alır. Ərtəsi gün yul tədarükü gürüb, bir şüşə qab da alıb Şahdağın ətəyindəki pirə gedir. Neçə gün gedənnən sora yerli əhalidən pirin yerini üyrənir, ura çatır. Əvvəlcə dualar oxuyub piri salamlayır. Sonra niyyətini una süyləyir. Duyunca pirin çəşməsinnən su içir, şüşə qabı su ilə duldurur, pirin nəzirini də verib, geri qayıdır. Həfdə başa gəlincə özünü Pərizat xanıma yetirir. Hər ikisi tamizlik hamamında çimib, nəzir tutub, sudan duyunca içillər. Pərzat

günnəri bir-bir hesablayır. Əlcən isə arvadını həmlı gürüb yerə-güyə sıǵışmırdı. Allah bunnarı muradına çatdırmışdı və bu xoşbəxt ayiləyə bir üvlad verməli ulmuşdu. Duqquz ay, duqquz gün, duqquz sahat vədələrində Pərizat xanıma bir nəfər qız övladı qismət oldu» (45, 183).

Nağılda övladı Allah qismət edir, Şahdağın ətəyindəki pir verir. Uşaq valideynlərinin içdiyi sudan dünyaya gəlir. Burada əski inamla islam dini biri-birinə qovuşmuşdur. Suyun kosmoqonik – həyatverici gücü bu nağılda öz aşkar izlərini saxlamışdır. Nağıldakı pir də qədim su əyəsi – su sahibi obrazı ilə bağlıdır. Buna nağıllarda rast gəlmək olur.

«Oxxayın nağılı»nda suyun sahibinin adı elə Oxxaydır. Ata ilə oğul yol gedəndə bir bulağın başında dincəlirlər. Kişi bulağın suyundan içib bir «oxxay» deyir: «Oxxay» deyən kimi su yaralıb içindən bir adam çıxıb bulara deyir:

– Nə qulluğunuz var?

Bu yazıqlar qorxularından hərəsi bir küncə qısılib əsməyə başlayırlar. Sudan çıxan adam gənə soruşur:

– Mənə nə qulluğunuz var?

Qouşun atası deyir:

– Bizim günahımızdan keç, bu bulax sənin olduğunu bilməmişik» (41, 82-83).

«Armudan bəy» nağılında suyun sahibi çayın altında yaşayan cinlər padşahıdır: «Tülkü dəyirmançıya dedi:

– Sən suya tullan, mən də gəlirəm. Suyun altında cinlər padşahı yaşayır. Onun qızı var, gözəllər gözəli. Səən o qızla övləndirəcəyəm» (44, 40).

Su sahibləri, adətən, insan görkəmində olurlar. Onlar su əyələri kimi yaxşı rəftar edənlərə xeyir verirlər. «Keçəl Məhəmməd» nağılında xanım ona deyir:

«– Ala bu üzüyü, apar dəryada çalxala, sudan bir oğlan çıxacaq, diyəcəy bizə görə qullux» (45, 244).

«Odunçu qızı» nağılının qəhrəmanı Gülşən bir gün yaxındakı meşəyə gedir. Bir bulağın üstünə gəlir. Odun yığıb qayıtmaq istəyəndə arxadan bir səs eşidir:

– Sən nə gözəlsən, Gülşən. Sən xoşbəxtsən.

Gülşən çevrilib ənsəsinə baxdı, kimsə yoxdu» (46, 158).
Bu səsin sahibi suda yaşayan şahzadə imiş.

Nağıllarda su ilə bağlı dərya atları obrazı da var. «Cinlər padşahının qızı» nağılında kölgə Əhmədə deyir:

«– Bilirəm, siz buraya cin padşahının qızını almağa gəlifsiniz. Burdan gedərsiniz bir dərya kənarına. Orda bir qara daş var, onun altında bir qamçı var. O qamçını götürərsiniz, suya vurarsınız, bu zaman sudan bir cüt at çıxajax, onda oları minif suyun o tayına keçərsiniz» (42, 42).

«Gülü Qah-qahın nağılı»nda bu atlar sürü ilədir. Pəri xanım Bəxtiyara deyir:

« – Gedərsən, filan yerdə bir dərya var, qırağında təhnəli bulax. Burdan da bir tulux çaxır alarsan. Gedib o bulağın suyunu qurudup təhnənin suyun boşaldarsan, yerinə çaxır tökərsən, çəkilib gizdənərsən. Bir də göreysən, dəryadan bir sürü at çıxdı. O atdarın içində bir yəhərri-yüyənni maydan olaceh, o maydan təhnədən içəndə atılıp minərsən belinə, çaparsan bira kimi» (44, 141).

Nağıl məlum edir ki, dərya atları dənizdə yaşayır. Lakin suyu dəryanın yanındakı bulaqdan içirlər. «Üçtüklü kosa» nağılında dərya atı qəhrəmana onun ailəsinə xilas etməkdə kömək edir (47, 355-356). «Rehyanın nağılı»nda Gülcahanın oğlu Aygır Həsənin atası dərya aygırındır (48, 58). «Qəşəmin nağılı»nda Həzrəti Yaqub peyğəmbərin atı dəryada yaşayır və adı Nuri-Səməndərdir (48, 78). «Məlik

Ducar» nağılında qəhrəmana dəniz atının südünü tapmağı tapşıırırlar. O da dəryadan iki at tutub gətirir (48, 24-25).

Nağıllarda su ilə bağı pəri obrazları var. Bunlar, adətən, göyərçin (quş) cildində olurlar. Su üstünə gəlib, quş cildlərini soyunur, qıza çevrilir, suda çimirlər. «Gülü-Qah-qah» nağılında çoban dəryanın kənarında gizlənib görür ki, üç göyərçin uçub gəlir, cildlərini soyunub üç gözəl qız olurlar. Onlar dəryada çimirlər. Məhəmməd qızın birinin cildini oğurlayıb onu özü ilə getməyə and içdirir (41, 109).

«Paçcah oğlu» nağılında tacir Məlik Əhmədə deyir:

« – Sabah günorta çağı gedərsən dəniz qırağına. Dəniz qırağında bir quyu qazıb içində gizlənərsən. Ora hər gün pərilər paçcahının qızı göyərçin cildində çimməyə gəlir. Elə ki, qızdar cildini çıxarıb suya girdilər, ürəyinə yatan qızın paltarınnan bir lələh götürüb yenə gizdənərsən. Onda həməm qız bir daha uça bilməz» (41, 266).

«Əlinin nağılı»nda deyilir: «Əli bir az burda dolaşan sonra axır ki, bir hovuzda rast gəldi. Bunun ətğrafında özünə bir yer düzəldif pəri qızdarını gözləməyə başladı. Az gözlədi, çox gözlədi, bilmirəm, bir də baxıf gördü ki, göydən yeddi quş enif hovuzun qırağına töküldü. Onlar orabura bir az boylanannan sonra çırpınıf qıza çevrildilər». Əli onlardan kiçik qızın cildini oğurlayır, and içdirdikdən sonra özünə qaytarır (42, 159).

«Gülü Qah-Qahın nağılı»nda «Bəxtiyar düşür yola, gəlip çıxır Pəri dediyi gölün qırağına. Gizdənir, xeyli keçənnən sora görür ki, bıdı, üş dənə quş uça-uça gəlip qondu gölün qırağına, dönüp oldu gözəl-göyçəh qız, soyunup girdilər gölə. Bəxdiyar göz-gözə vırıp bu qızdarın biriin paltarın oğurluyur, girip qamışdıxda gizdənir. Qızdar sudan çıxıp geyinəndə görüllər, biriin paltarı yoxdu. Qızdardan biri qalır

paltarı oğurranan qızın yanında, biri genə quş olup uçup gedir. Deməyənən, bı quşdar Gülü Qah-Qah xanımın üç məleykə qızdarıymış» (44, 142).

Göründüyü kimi, burada pəri qızlar məleykə adlanırlar. Əvvəlki fəsildə su əyəsi obrazını araşdıranda gördük ki, su əyələri bəzi yerlərdə məleykə, bəzi yerlərdə pəri də adlandırılır. Nağıllarda da pəri-məleykə qoşalaşması bizi bu obrazların simasında su əyəsinin izinə salır.

«Tilsimə düşmüş qız» nağılında da eyni motivi müşahidə edirik. Pəri qızları and içdikdən sonra vədlərinə əməl edirlər. Nağılda Pəri adlı qızı tilsimə salıb qıllicaya çevirirlər. «Qıllica bir gün pusquda durdu. Bir də gördü ki, pəri qızdarı suyun yanındakı ağacın başına qondu. Dörd yana baxanan sonra soyunuf suya girdilər. İş belə görəndə qıllica sevindi. Yavaş-yavaş gəlif paltarrarını oğurradı. Pəri qızdarı çimif gəldilər ki, geyinsinnər, gördülər ki, paltarrarı yoxdu. Dörd yana baxıf qıllicanı gördülər. Qıllica irəli gəlif dedi:

– İndicə bunnarı aparıf odun içinə atajam.

Qızdar dedilər:

– Ver paltarrarımızı geyinək. Sənə nə yaxşılıx desən, eliyərik.

Qıllica dedi:

– Vermərəm. Siz mənə neçə illərdir ki, bu zülmü verirsiniz. Mənim niyə sizə yazığım gəlməlidir?

Pəri qızdarı dedi:

– Nə istəyirsən verək, bircə paltarrarımıza dəymə.

Qıllica dedi:

– Məni tilsimnən çıxarın, bir də ki, sehrli paltarı verin.

Pəri qızdarı dedi:

– And olsun pərilərin cəddinə, biz sənənin dediklərini eliyəyik.

Qılıca onların paltarrarını verdi. Qızdar paltarrarını geyinif, quş cildinə düşüf getdilər. Qılıca paltarrarı verdiyinə peşman oldu. Xeyli fikirləşif, duruf getmək istəyirdi ki, bir də gördü ki, pəri qızdarı uça-uça gəldilər. Onlar Qılıcaya çatıf yerə qondular. Qızın üzünə üfürdülər. Pəri tilsimnən qurtardı. O, pərilərin verdiyi livası da götürüf yola düşdü» (45, 40).

Eyni motivi «Keçəl Məhəmməd» nağlında göyərçin donlu üç bacı pəri qızın (45, 242), «Qəşəm şahın nağılı»nda sehrli – «ismi-əzəm» dualı köynəklərini soyunub bulaqda çimən məleykələrin (46, 3), «Məhəmmədin nağılı»nda çinar ağacının altındakı bulaqda paltarlarını soyunub çimən pərilərin (46, 142-143), «Məlik Çoban nağlında göyərçin cildində olan paltarını soyunub çarhovuzda çimən qızın (47, 160), «Yusif və Sənubər» nağlında paltarların soyunub bulaqda çimən üç pəri bacının (47, 196) və s. nağıllardakı pəri qızlarının obrazlarında asanlıqla müşahidə edirik. Kiçik detallarda fərq olsa da, motiv, əsasən, dəyişməz qalır. Pəri qızları suya çimməyə gəlir. Bunların sayı bəzən yeddi, bəzən üç, bəzən isə çox olur. Çox vaxt bacı olurlar. Göyərçin, yaxud ümumiyyətlə, quş cildində paltarları olur. Qəhrəman onlardan birinin paltarını – cildini oğurlayır. Pəri qızları onlar üçün müqəddəs sayılan varlığa and içməsələr, insanın sözünə baxmazlar. Lakin and içdikdən onra heç vaxt vədlərinə xilaf çıxmırlar. Bu motivdə pəri qızlarının davamlı olaraq su ilə bağlılığı onların su əyəsi inancı ilə bağlı olduğu haqqında düşünməyə əsas verir.

Su kultu ilə bağlı pəri qızları iki mühüm məsələnin də üzərinə işıq çiləyir. Bunlardan biri «Oğuznamə»də Oğuz kağanın ikinci arvadı obrazıdır. Oğuz onu gölün ortasındakı adada bitmiş ağacın koğuşundan tapır. Bu, pəri qızları ilə

bağlı motivlə oxşardır. Adətən, pəri qızlarının çimdiyi gölün üstündə ağac da olur. Yəni bu, su və ağac ünsürlərinin (stixiyalarının) birləşməsidir. İkincisi, «Kitabi-Dədə Qorqud»-da Təpəgözün anası da pəridir. Düşünmək üçün əsas vardır ki, «Oğuznamə»dəki qızı, Təpəgözün anasını və nağıllardakı pəri qızlarını su kultu biri-biri ilə bağlayır.

Nağıllarda su kultu ilə əlaqədar daha bir davamlı motiv suyun qabağını kəsən qüvvə obrazıdır. «Məlikməmməd nağılı»nda quş qəhrəmana deyir:

« – Ey Məlikməmməd, qırx ağacılıqda bir padşahın Ölkəsi var. Bir əjdaha gəlib suyun qabağını kəsib. Nə qədər ərzuman pəhlivanlar gəlirsə, onu öldürə bilmir. Yeddi ildi ki, əjdaha suyun qabağını kəsib. Hər gün bir qız aparıb onun ağzına atırlar. Əjdaha qızı yeyəndə bir az su axır, camaat da su götürür». Məlikməmməd əjdahanı öldürüb, suyu azad edir (41, 76-77).

«Cantiq» nağılında bu motiv daha təfərrüatlı əks olunub. Cantiq öz dostları ilə qarı nənəyə qonaq olur: «Birdən qarı nənədən su istədilər. Qarı nənə dedi:

– Bala, bu şəhərdə suyun qabağında bir əjdaha yatıb, hər gecə bir qız, başında da bir nimçə plov göndəririlər əjdaha. Əjdaha qızı yeyib qurtarana kimi su gəlir. Odu ki, bu şəhərdə su tapılmır. Əzqəza bu gecə də padşahın qızının novbatıdır». Cantiq əjdahanı öldürüb suyun ağzını açır (43, 7-8).

Əjdaha-ılan su kultu ilə bağlıdır. Burada suyun qabağını kəsən şər qüvvə rolundadır. Bu halda o, xaosa – qaranlıq dünyaya bağlanır. Bu, «Tilsim padşahının qızı» nağılında aydın bilinir. Nağılda qardaşları kiçik qardaşı quyuya salırlar ki, orada suyun olmamasının səbəbini öyrənsin: «Kiçik qardaşı quyuya salladılar. O, quyunun təkini o tərəf, bu tərəfə gəzib gördü, bir əjdaha bir mağaranın ağzında uzanıb.

Demə, quyunun suyu da mağaradan gəlirmiş. Kiçih qardaş ipi belinnən açıb əjdahaya yaxannaşanda əjdaha gözdərin açıb ona baxdı. Kiçih qardaş bildi, əjdaha özünü yıgıb onun üsdünə gəlsə, cətin olacax. Daha fürsəti əldən verməyib bir zərbə ilə əjdahanın boynunu vurdu» (41, 150-151).

Göründüyü kimi, əjdaha quyunun içindədir. Quyu işıqlı dünya – kosmos ilə qaranlıq dünyanın – xaosun arasındakı keçiddir. Əjdaha qaranlıq dünyada – xaosdadır. Onun suyun qabağını kəsməsinin altında başqa bir həqiqət var. Əjdaha, əslində, suyu əsir götürüb. Qəhrəman onu öldürməklə həm də suyu xilas edir.

Göstərilən motiv «Aylülə», «Ovçu Pirimin övladları», «Qonax», «Südəmən» (44, 269, 292, 329-330; 45, 285-286) və s. nağıllarda, demək olar ki, eyni şəkildə müşahidə olunur. Digər nağıllarda müəyyən fərqlər də vardır. Lakin əjdahanın mənfi rolu, su ilə bağlılığı dəyişməz qalır.

Ümumiyyətlə, nağıllarda su stixiyası ilə bağlı obrazlar zəngin məzmunludur. Bu deyilənlərdən əlavə şeylər, başqa təfərrüatlar, fərqli motivlər də var. Məsələn, qəhrəmanın sudan sehri vasitə (əşya, minik vasitəsi və s.) əldə etməsi və s. Su ilə bağlı obrazların hamısını burada ətraflı təhlil etmək tədqiqatın məqsəd və vəzifələri baxımından imkansız olsa da, həmin obrazlarla bağlı bir həqiqət qızıl xətt kimi özünü hər an təsdiq edir. Nağıllardakı su obrazları xalqın xeyirşər, haqq-nahaqq, ədalət haqqındakı görüşlərindən qırağa çıxmır. Su stixiyasının obraz təcəssümləri xarici görkəmlərinin necəliyindən, süjet-epizod təfərrüatlarından asılı olmayaraq, xalqımızın həyat, insan, dünya haqqında həmişə müdrik olan həqiqətlərini təsdiq edir. Ona görə də nağıllarımız el müdrikliyinin, xalq fəlsəfəsinin əsas mənbələrindən biridir.

2.3. Dastanlarda su kultu

Dastanlarda su kultu – suya pərəstiş və onunla bağlı inamlar, obrazlar zəngin məna aləminə malikdir. «Oğuznamə»nin uyğur versiyasında Oğuz iki qızla evlənir. Bunlardan biri göydən işıq şəklində düşür:

Oğuz kağan bir yerdə durub Tanrıya yalvarırdı.
Qaranlıq çökdü. Göydən bir işıq düşdü:
Gündən işıqlı, Aydan parlaq idi.
Oğuz kağan yüyürdü, gördü ki, bu işığın arasında
Bir qız durub, yalqız oturub.
Çox gözəl qızıdır (52, 125-126).

Prof. F.Bayat yazır ki, «sosiuma kənardan daxil olan qız göy qızı, Tanrı qızı idi. Qızın tanrılıq nişanəsi onun işıqla enməsində, başında od kimi yanan xalla bildirilir (52, 147).

Oğuzun ikinci arvadı isə yer, ağac, su kultu ilə bağlıdır:

Yenə günlərin bir günü Oğuz kağan ova getdi.
Göl ortasında bir ağac gördü.
Bu ağacın oyuğunda bir qız vardı, yalqız oturmuş idi.
Çox gözəl bir qız idi (52, 126)

Prof. F.Bayat göl və ağac obrazları haqqında yazır ki, «türk mifoloji sistemində göl ortasında ağac yerin simvolu kimi çıxış edir. Göl (su) həm də artımla bağlı Tanrının adı kimi keçir» (52, 148). Müəllif qız haqqında göstərir ki, «Oğuzun ikinci arvadı Yer-Su stixiyasını simvolizə edir. Oğuzun onu göl ortasındakı ağacların içindən tapması bir daha təsdiq edir ki, ikinci qız mifoloji Yer ananın qızıdır.

Bunu qızın gözlərinin göylüyü (gölün göy rənginin asso-siativ məqamı kimi), saçlarının dalğalı olması (su dalğasına bənzədilməsi), dişlərinin isə dənizdən çıxarılan inciye oxşadılması da təsdiqləyir» (52, 148).

Göründüyü kimi, «Oğuznamə»də su inamı dünyanın yaradılmasının əsas ünsürü olan su stixiyası ilə əlaqədardır. Ona görə də əgər birinci qızdan Gün, Ay, Ulduz doğulursa, ikinci qızdan Göy, Dağ, Dəniz doğulur.

Su stixiyası üçün xarakterik olan bir çox keyfiyyətlər də «Oğuznamə»də müşahidə olunur. S.Qarayev və H.Quliyev yazırlar: «Çayın keçid məkanı kimi təsvirinə Oğuznamələrdə də rast gəlirik. Bu fakt ayrı-ayrı nüsxələrdə bu və ya digər dərəcədə özünü qoruyub saxlamışdır. Belə ki, bunların hər birində çay keçid məkanı, xaosla kosmosun sərhədi kimi nəzərə çarpır» (100, 108).

Rəşidəddin «Oğuznamə»sində bir səciyyəvi epizod var: «O (Oğuz xan – A.B.) başa düşdü ki, Kıl-Barakla döyüşdən heç bir xeyir görmədi. O geri qayıtdı və böyük bir çayın sahilinə yanaşdı. Ordunun birinci bölüyü həmin çayı qayıq və sallarla, qalanı isə üzə-üzə keçdi. Kıl Baraklılara gəldikdə isə it kimi çılpaq və piyada olduqlarından həmin çayı üzüb keçə bilmədilər» (118, 17).

Müəlliflər bu barədə yazırlar ki, «məsələnin mahiyyətində çayın mifoloji düşüncədən qaynaqlanan spesifikasiyası dayanır. Belə ki, çay burada sərhəd kimi xaos və kosmosu biri-birindən ayırır. Bu sərhəd yalnız xüsusi statusa malik olan obrazlar keçə bilirlər. Buradan Kıl-Baraklıların çayı keçə bilməmələrinin səbəbi aydın olur. Yəni Kıl-Baraklıların çayı keçə bilməmələrinin səbəbi onların zəifliyində deyil, çayın düşüncədəki sərhəd xarakteri ilə bağlıdır» (100, 109).

Su stixiyası ilə bağlı inamlar xalqımızın ulu abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud»da xüsusi zənginliyə malikdir. Bu, səbəbsiz deyildir. Ulu abidədən bəhs etmiş AMEA-nın müxbir üzvü, prof. T.Hacıyev, prof. X.Koroğlu, prof. M.Seyidov, prof. Ş.Cəməşidov, prof. B.Abdulla, prof. F.Bayat, C.Bəydili (Məmmədov), M.Allahmanlı, R.Kamal və başqaları öz tədqiqatlarında (77; 98; 127; 128; 62; 10; 52; 105; 16; 89) bu abidənin oğuzların qədim mifik inancları, o cümlədən su inancaları ilə bağlı olduğunu möhkəm dəlillərlə təsdiq etmişlər.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da su ilə bağlı inanclar, qədim təsəvvürlər, mifoloji görüşlər o dərəcədə zəngindir ki, tədqiqatçıları bunun səbəbi haqqında düşünməyə sövq etmişdir. Məs., prof. B.Abdulla yazır: «Suyun həyat, bir az da ümumi olaraq desək, təbiət və cəmiyyət üçün yararlığının, az qala, bütün atributları, yön və çaları abidənin boylarında özünə yer tapıb. Burada sudan bol sözgetmə səbəbsiz deyil. Bəlli olduğu üzrə, danılmaz doğruluqdur ki, su yaşayışı ödəyən ilkin, başlıca gərəklilərdəndir. Və bunsuz olumu düşünmək mümkün deyil. Bu durum, sözsüz, insanları suya ehtiramla yanaşmağa yönəlmiş, onu qorumağa səsləmişdir. Məsələnin sözü gedən axarı uluslarımızda suyla bağlı sıra-sıra inamların, sinamaların yaranmasına da yol açmışdır» (6, 161).

Dastanda su stixiyası ilə bağlı inamlar üçün xarakterik olan motiv və obrazlara rast gəlirik. Su kultu ilə bağlı nağıllarda sıx-sıx tuş olduğumuz pəri obrazı da abidədə özünə yer almışdır. «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da deyilir: «Oğuz camaatı bir gün yaylağa köçdü. Aruzun bir çobanı vardı. Qonur qoca Sarı çoban deyərtilər adına. Oğuzların önündə bundan əvvəl kimsə keçməzdi. «Uzun bulaq» deyilən məşhur bir bulaq vardı. O bulağa pərilər qonmuşdu. Birdən qoyunlar ürkdü. Çoban qabaqdakı təkəyə hirsəlndi,

irəli getdi. Gördü ki, pəri qızlar qanad-qanada bağlayıb uçurlar. Çoban öz yapıncısını üzərlərinə atdı. Pəri qızının birini tutdu. Tamah salıb qucaqladı... Qoyun ürkməyə başladı. Çoban qoyunun qabağına qaçdı. Pəri qızı qanad çalıb uçdu. Dedi: «Çoban, il tamam olanda məndəki əmanətini gəl, al! Amma oğuzların başına bəla gətirdin!» (90, 196).

Buradakı motiv öz başlanğıcında nağıllardakı motivlə eyni, sonluğunda fərqlidir. Eyni ilə nağıllarda olduğu kimi pəri qızları uçub su üstünə çimməyə gəlirlər. Suya gəlmə, suda çimmə pəri qızları ilə bağlı bütün mətnlərdə, o cümlədən burada da özünü təsdiq edən motivdir. Ancaq burada nağıllardan fərqli hadisə baş verir. Nağıl qəhrəmanı, adətən, pəri qızlarının birinin cildini (paltarını) götürüb gizlədir. Pəri qızı qəhrəmanın sözüne baxmağa and içdikdən sonra paltarı ona qaytarır. Pəri qızı da qəhrəmanın hər bir istəyini yerinə yetirir. Bəs burada nə baş verir? Çoban pəri qızına tamah salır, onu ləkəleyir. Bu, nə deməkdir? Bu, birmənalı şəkildə çobanın oğuzların müqəddəs dəyərlərinə təcavüz etməsi deməkdir. Su oğuzlar üçün müqəddəs idi. Çoban bunu bilməmiş deyildi. Ancaq o, müqəddəs qanunları pozur. Müqəddəs kultlarla bağlı qanunları pozmaq olmaz. İncə qaydalarına görə, insan su üstünə gedəndə, su üstündən tullananda su əyəsinə salam verməli, ondan icazə almalıdır. Bu halda su əyəsi həmin insana yaxşılıq edir, əks halda insan pislik görür. Dastandakı çobanın hərəkəti heç bir Ölçüyə sığışmır. O, oğuz elinin müqəddəs dəyərlərinə çirkin ləkə atır. Müqəddəs varlıqlar olan pərilər də bu hərəkəti bağışlamır. Bir oğuz çobanının günahının əvəzini bütün Oğuz xalqı ödəməli olur. Pəri bir ildən sonra Təpəgözü doğur, onu sehləyib, Oğuzla gətirir. Təpəgöz də Oğuz elini görməmiş fəlakətlərə düşər edir.

Dastandakı bu motiv ibrətamizdir. Əslində, gizli mahiyyəti eibarilə saflıq, müqəddəslik amalına xidmət edir. Ozanlar bu boyu danışmaqla gəncləri, ümumiyyətlə, oğuz insanlarını öz müqəddəs dəyərlərini qorumağa çağırırdılar. Müqəddəs dəyərləri qorumaq elin birliyini və bütövlüyünü qorumaq deməkdir. Çünki oğuz insanlarını bir yerə yığan, onların bir xalq, dövlət kimi monolitliyini təmin edən məhz bu müqəddəs dəyərlər idi.

Abidədə oğuz inanc dünyasının maraqlı bir cəhəti ilə üz-ləşirik. Belə ki, suyun ilkin yaradılışın əsası olması Azərbaycan xalqının əcdadı olan oğuz türklərinin düşüncəsində mifoloji və dini təsəvvürlərin biri-birinə münasibəti baxımından heç bir ziddiyyət təşkil etmir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da islam dini ilə oğuzların qədim mifoloji-dini təsəvvürlərinin yan-yanaşı olması, biri-birinə qovuşması hamıya məlum bir məsələdir. Dastanda oğuz bəylərinin al şərab içməsi ilə döyüşlərdən qabaq iki rikət namaz qallmalarının birgəliyi, biri-biri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi haqqında tədqiqatçılar çox demişlər. Şərabla islam dininin şərab haqqındakı qadağası bir araya sığışmaz: islam şərab içməyi haram hesab edir. Lakin dastanda bu iki işin qarşıdurmasına tuş olmuruq. Bunun səbəbi aydındır: oğuzlar öz əski adətləri ilə islam adətlərini, qədim təsəvvürləri ilə yeni islam təsəvvürlərini bir araya gətirmişlər. Çalışmışlar ki, bunlar biri-biri ilə ziddiyyətə girməsin. Eyni sözü qədim oğuzlarda da müqəddəs sayılan, ilkin hesab olunan su haqqında da demək olar. Su oğuz türklərinin mifoloji təsəvvürlərində mühüm yer tutur. Oğuz aqilləri su haqqındakı qədim mifoloji təsəvvürləri islam təsəvvürləri ilə çox ustalıqla qovuşdurmuşlar.

Suyun ilkin yaradılışın əsası olması Azərbaycan xalqının əcdadı olan oğuz türklərinin düşüncəsində mifoloji və

dini təsəvvürlərin biri-birinə münasibəti baxımından heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Bunun ən parlaq, aydın nümunəsinə «Kitabi-Dədə Qorqud»da rastlarıq.

Dastanın ikinci boyunda («Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı bəyan edər») su ünsürü ilə bağlı çox maraqlı mənzərə ilə qarşılaşırıq. Qazan ovda olanda kafirlər gəlib onun evini talan edirlər, qızını-gəlinini, oğlu Uruzu və onun üç yüz igidini əsir alıb aparırlar. Qazan narahat yuxu görür və evinə qaydır. Gəlib görür ki, evini-yurdunu talan ediblər. Ancaq bunu kimin etdiyini bilmir. O, növbə ilə evini yurddan, sudan, qurddan, köpəkdən və sonda çobandan xəbər alır. Qazanın suya üz tutaraq dediyi sözlərdə oğuzların su haqqındaki mifoloji görüşləri, inancları ifadə olunmuşdur.

Qazan əvvəlcə evini yurddan xəbər alır. Lakin bir cavab almır. Odur ki, kafirin getdiyi yolun izinə düşür. Qabağına bir su çıxır. Lakin boyda bu suyun bulaq, çay, göl, dəniz, okean və s. olduğu haqqında heç bir söz deyilmir. Bu cəhətdən türk alimi B.Ögelin «Türk mifologiyası» əsərinin birinci cildində türklərdə su ünsürü haqqında dedikləri diqqəti cəlb edir. O yazır ki, «dünya mifologiyalarının, az qala, əksəriyyətində dünya yaradılışdan qabaq su ilə örtülü idi; ...bu inanc Orta Asiya türk əfsanələrində də müşahidə olunur. Türklərin oturduqları İç Asiya bölgələri isə böyük dənizlərdən çox uzaqlarda idi. Çin, hind və yunan mifologiyalarında belə bir motiv (ilkin okean motivi – A.B.) yarana bilərdi. Çünki onlar ucsuz-bucaqsız halda görünən böyük dənizlərin kənarlarında yaşayırdılar. Fəqət türklərin tanıdıqları böyük sular isə yayda quruyub qışda donan bozqır göllərindən başqa bir şey deyildi. Bu səbəblə türkcədə «dəniz» (tengiz) deyildikdə yada düşən ilk şey böyük və kiçik göllərdi. Okean məfhumu isə uzun zaman türklərin biliklərindən qıraqda qal-

mışdır» (149, 467). B.Ögel əsərin ikinci cildində «su» sözünün leksik mənası haqqında söyləyir ki, «qədim türklər «su» yerinə «sub» deyirdilər. Sonradan «b» səsi bəzi dəyişmələrə uğramış və daha sonra büsbütün düşmüş və «su» deyilməyə başlanmışdır. Əlbəttə ki, türkcənin zəngin və dərin keçmişində buna bənzər dəyişikliklər olmalı idi» (150, 317).

Hər halda dastanda Salur Qazanın suya müraciətində də onun rastlandığı suyun hansı su («Çığnam-çıgnam qayalardan çıxan» bulaq-su, yaxud «ağac gəmiləri oynadan» dəniz-su) olması bilinmir: «Qazanın öginə bir su gəldi. Qazan aydır: «Su həq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərləşəlim» – dedi. Görəlim, xanım, necə xəbərləşdi. Qazan aydır:

Çığnam-çıgnam qayalardan çıxan su!
Ağac gəmiləri oynadan su!
Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su!
Bağ ilə bostanın ziynəti su!
Ayişə ilə Fatimənin nigahı su!
Şahbaz atlar içdigi su!
Qızıl dəvələr gəlüb keçəki su!
Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatdığı su!
Ordumun xəbərin bilürmisin, degil mana,
Qara başım qurban olsun, suyum sana! – dedi.

Su qaçan xəbər versə gərək! Sudan keçdi, bir gəz bir qurda tuş oldı. «Qurd yüzi mübarəkdir, qurdlən xəbərləşəyim» – dedi» (90, 44-45).

Xalq inancları ilə bağlı tədqiqatın müəllifi S.İmanova bu hal haqqında yazır: «Burada su da Qazan xana yurdundan xəbər verə bilmir. Burada su da antropomorfa (insani

varlığa – A.B.) çevrilə bilməsə də, onun inanc çevrəsinin genişliyi açıqlanır» (87, 19).

Doğrudan da, Salur Qazan öz evini xəbər aldığı beş varlıq – yurd, su, qurd, köpək və çoban içərisindən yalnız iki şeyə – suya və qurda müraciət edərkən onlara üz tutmağının səbəbini qədim inanclarla əsaslandırır:

O, suya ona görə müraciət edir ki, «Su haqq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərləşəlim».

O, qurda ona görə müraciət edir ki, «Qurd yüzi mübarəkdir, qurdlən xəbərləşəyim».

Qazan öz evini digər üç varlıqdan da (yurd, köpək və çoban) xəbər alsa da, onlara müraciətini əsaslandırmağa ehtiyac görmür.

Qazanın suya və qurda müraciətinin əsasında oğuzların qədim mifoloji görüşləri durur. Qurdun qədim türklərin, o cümlədən oğuzların mifoloji-dini inanclarında nə qədər geniş yayıldığı haqqında danışmağa ehtiyac yoxdur. Qazan qurdun üzünü «mübarək» hesab edir. «Mübarək» ərəb Sözdür, mənası bərəkətli, xeyirli, düşümlü deməkdir. Demək, qurda rastlanmaq xeyir-bərəkət əlamətidir.

Türk alimi A.İnan Salur Qazanın su ilə xəbərləşməsini qədim Yer-sub kultu ilə əlaqələndirərək göstərir ki, Dədə Qorqud kitabındakı ikinci boyda Salur Qazanın çaya xitabən söylədiyi sözlər şamançıların yer-su ruhlarına xitabən söylədiyi ilahilərə (tanrıların şərəfinə şeirlə oxunan dualara – A.B.) bənzəyir» (144, 493).

Sudan danışmazdan əvvəl deməyi bircə bilir ki, Salur Qazanın bu xəbərləşmələri haqqında prof. M.Cəfərli özünün «Dastan və mif» kitabında danışmış, xüsusilə su ilə xəbərləşmənin üzərində çox dayanmışdır (59, 105, 108).

Prof. M.Cəfərli «Su haqq didarın görmüşdür» ifadəsini özünün yazdığı kimi «semantik vahidlərinə ayıraraq» belə təhlil etmişdir:

«**Su** – ilkin stixiyanın obrazı

Haqq – Allah, Tanrı səviyyəsində kosmoqonik vahid başlanğıc

Didar – Farsca "görüş" və "üz" anlamlarındadır (49, 55)

Görmək – predikat, funksiya

Cümlənin leksik-sintaktik açılışı iki cürdür:

1) Su haqq «görüşünü» görmüşdür.

2) Su haqq «üzünü» görmüşdür.

Əslində, suyun haqq üzünü, yaxud görünüşünü görməsi cümlədə ifadə olunan mifoloji-kosmoqonik situasiyanın məzmununu dəyişmir. Burada söhbət suyun haqq ilə akt səviyyəsində, kosmoqonik situasiyada birgə iştirakından gəlir. Bu cümlənin hətta islami düşüncədən gəlmə ehtimalı belə vəziyyəti dəyişmir. Çünki su türk kosmoqoniyasının əsas ünsürüdür və bu kosmoqoniyadakı Tanrı – «Haqq» teoniminin ifadə etdiyi Allah ilə eyni semantik səviyyədə qavranılır. Bu baxımdan, suyun Haqqın üzünü görməsi semantemi suyun məhz kosmoqonik yaradılışdakı iştirakına işarədir. O biri tərəfdən, suyun Haqqın «görüşünü» görməsi ifadəsi də eyni məzmunu gəlir. Burada haqqın «üzü» və «görüşü» sözləri hər iki halda kosmoqonik yaradılış aktını səciyyələndirir. Bu mənada, məna dəyişmir. Yəni suyun ilkin başlanğıcda iştirak etməsi, ilkin başlanğıc ünsürlərindən olması, onun müqəddəsliyinin «Haqq didarı» ilə təsdiq olunması «didar» sözünün necə götürülməsindən asılı olmayaraq dəyişmir» (59, 105-106).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da «su haqq didarını görmüşdür» cümləsini suyun kainatın ilk ünsürü olmasının sübut

edən formul-düstur kimi götürən prof. F.Bayat həmin cümlə haqqında yazır ki, bu «türk mifologiyasında yaradılış ün-sürünə çevrilməklə kosmik bilgini simvollaşdıran və kainatın meydana gəlməsinə şahidlik edən suyun epik yaddaşa keçmiş şəkildən başqa bir şey deyildir» (139, 89-90).

B.Ögel «Su haqq didarın görmüşdür» ifadəsini birbaşa «Su Allahın üzünü, camalını görmüşdür» şəklində ifadə edərək yazır ki, «suyun müqəddəsliyi» burada açıq görünür. Su ilə bağlı çox qədim türk ənənələri burada islamiyyətlə uyğunlaşdırılmışdır» (150, 350).

Deyilənlər məlum edir ki, «Su haqq didarın görmüşdür» ifadəsində su haqqında oğuzların qədim mifoloji görüşlər ilə islami düşüncə biri-birinə qovuşmuşdur. Suyun Haqqın üzünü görməsi, M.Cəfərlinin təhlilindən də aydın olduğu kimi, suyun ilkin başlanğıcda var olmasına dəlildir. Haqq (Allah) yaradandır. Demək su yaradılışın şahididir. Yuxarıda cəlb etdiyimiz bütün mif mətnləri, o cümlədən Altay mifləri suyun ilkin başlanğıcdakı iştirakını və yaradılışın əsas ünsürü olduğunu, bəzən yaradılışın materialı rolunu oynadığını isbat edir. Salur Qazanın su ilə bağlı dediyi tərif-öymələr bunu bir daha məlum edir.

Qazanın su haqqında dediyi təriflər öz məzmunu etibarilə iki qismə ayrılır:

1. Suyun real həyatdakı rolunun (suyun çağnam-çağnam qaynamasının, ağac gəmiləri oynatmasının, bağ ilə bostanın zinəti olmasının, şahbaz atların, qızıl dəvələrin, ağ qoyunların onu içməsinin) tərif;

2. Suyun islamiyyətin müqəddəs dəyərləri ilə bağlılığının (suyun Həsən ilə Hüseyinin həsrəti qaldığı nemət və Ayışə ilə Fatimənin nigahı olmasının) tərif.

Bu sonuncu cəhəti suyu kosmoqonik dəyərlərə – yaRadıçı başlanğıca bağlayır. Həzrət Həsən (ə.) və Həzrət Hüseyin (ə.) Məhəmməd peyğəmbərin (s.) sevimili nəvələridir. Hər ikisi öldürülmüşdür: biri zəhərlənmiş, digərinin isə başı kəsilmişdir. Hər ikisi suya həsrət qalmışlar. Zəhərlənmiş Həzrət Həsənin içi yanmış, Həzrət Hüseyin, onun yoldaşları Kərbəla çölündə bir qurtum suya həsrət qalaraq öldürülmüşlər. Bunlar islam tarixinin başlanğıc nöqtələridir. «Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su» ifadəsi dolayısı yolla suyun islam tarixinin başlanğıc nöqtələrindəki roluna işarət edir. «Ayişə ilə Fatimənin nigahı su» ifadəsi isə birbaşa müqəddəs başlanğıca bağlıdır. Həzrət Ayişə Peyğəmbərin (s.) arvadı, Həzrəti Fatimə (ə.) isə onun qızıdır. Ümumiyyətlə, nikah başlanğıc, yaradılış deməkdir. Kişi başlanğıcı ilə qadın başlanğıcının birləşməsindən yaranan həyat nigahla baş tutur. «Ayişə ilə Fatimənin nigahı su» ifadəsi bu başlanğıcda suyun iştirakını və rolunu açıq ifadə edir. İfadədə «nikahın su olması», yaradılışın sudan başlanması deməkdir. Prof. M.Cəfərlinin verdiyi izahlar da bunu təsdiq edir. Müəllif «Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su» ifadəsinin təhlilində belə qənaətə gəlir: «Su sakral-dini presedentin iştirakçısıdır» (59, 108). O, «Ayişə ilə Fatimənin nigahı su» ifadəsi haqqında isə yazır: «Su kosmik təməli simvollaşdırılan substansional nikahın sakral islam presedentləri səviyyəsində iştirakçısıdır» (59, 108).

Maraqlıdır ki, prof. M.Cəfərli suyun ilkin yaradılışda iştirak edən ünsür olmasını təsdiq edən «Su haqq didarın görmüşdür» ifadəsinin təkcə «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmədiyini tapıb üzə çıxartmışdır. Onun tədqiqatı məlum edir ki, istər Qazanın su və digər varlıqlarla xəbərləşməsi, istərsə də suyun ilkin stixiya sayılması kimi qədim oğuz mifoloji inancları Azərbaycan folklorunda varlığını mühafizə et-

miş, yaşamlarını sürdürmüşdür. Tədqiqatçı «Əsli-Kərəm» dastanında Salur Qazanın xəbərləşməsinin, demək olar ki, davamı olan bir «xəbərləşmə»yə diqqət vermişdir.

Dastanda Kərəmin sevgilisi olan Əslinin atası Qara Keşiş qızını ona vermək istəmir və ailəsini götürüb gizləncə Ölkədən qaçır. Kərəm sevgilisini axtarmaq üçün yola düşür. Yolda bir çaya (suya) rast gəlir. Salur Qazan ailəsinin, tayfasının haraya qaçırıldığını sudan xəbər aldığı kimi, Kərəm də Əslinin haraya qaçırıldığını sudan xəbər alır.

«Kərəm üzünü tutdu çaya, dedi:

Abi-həyat kimi daim axarsan,
Haqqın camalına hərdən baxarsan,
Dolana-dolana evlər yıxarsan,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?

Çay da dilə gəlib belə cavab verdi:

Kərəm saxlar onun həmişə yasın,
Yanına almışdı ata-anasın,
Həm içib, həmi də doldurdu tasın,
Atların suyuma saldı da getdi» (50, 122)

Prof. M.Cəfərli bu «xəbərləşməni» çox ətraflı təhlil etmiş və bu təhlilində suyun ilkin mifoloji yaradılışdakı rolunu, demək olar ki, tam açmışdır. Bundan dolayı müəllifin şərhinə müraciət etmək daha faydalıdır. O yazır: «Kərəmin çayla bu xəbərləşməsində ilkin stixiyanın simvollaşdırılması, stixiyanı simvollaşdıran su obrazının mif-dastan kontekstində maraqlı mənzərəsi, semantik qatları görünür. Kərəmin: «...Haqqın camalına hərdən baxarsan...» sözü birbaşa olaraq

(«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı – A.B.) «Su haqq didarını görmüşdür» ifadəsinin kosmik-poetik ekvivalentidir (yəni hər iki ifadənin mənaları biri-birinə bərabərdir – A.B.). Bu iki ifadə arasında körpü yaratdıqda aydın olur ki, «suyun haqq camalına hərdən baxması» «su haqq didarını görmüşdür» ifadəsinin məhz «su haqqın üzünü (sifətini, çöhrəsini) görmüşdür» kimi başa düşülməsini göstərir. Kərəm çaya müraciətində onu bir tərəfdən haqq səviyyəli obyekt səviyyəsinə qaldırır; bəlli olur ki, su birbaşa olaraq Kosmosla, müsbət sakral başlanğıcla bağlıdır. O biri tərəfdən, Kərəm suyu xao-tik başlanğıcla əlaqədə götürür, onu şər qüvvə kimi səciyyələndirir: «...Dolana-dolana evlər yıxarsan...». Göründüyü kimi, eyni bir kosmik situasiyada su (çay) həm Kosmosun, həm də Xaosun simvollaşması kimi götürülür. Bu isə təsadüfi deyil...; əski kosmoqonik mətnlərdə çay dünyanın modeli kimi mediator obraz olaraq Kosmosla Xaos arasında təsəvvür edilir. Heç təsadüfi deyildir ki, çayın iki sahili bu dünya (həyat) ilə o dünya (ölüm) arasında götürülür. Çay bir sahili ilə həyata, o biri sahili ilə ölümə bağlıdır. Eləcə də çay bir başı ilə həyata, o biri başı ilə əks qütbə-ölümə bağlıdır. Bütün bunlar o deməkdir ki, kosmoqonik təsəvvürdə çay ambivalent semantikaya, yəni ikili xüsusiyyətlərə (müsbət və mənfi) malikdir. Ona görə də eyni mətn daxilində Kərəm çayın həm bu üzündən (kosmik xassə), həm də o biri üzündən (xao-tik xassə) söhbət açır. Əlbəttə, bu deyilənlər o demək deyildir ki, Kərəm birbaşa mifoloji-kosmik informasiyalarla işləyir. Məsələnin mahiyyəti belə bəsit deyildir. Sadəcə olaraq, Kərəm poetik semantemlərlə «işləyir». Bu dual semantemlərdə əski mifoloji-kosmik ənənə daşlaşıb. Bu anlamda, Kərəm mifoloji informasiyalarla yox, məhz ənənəvi-poetik semantemlərlə «işləyir» (59, 108-109).

Bu geniş şərhə yalnız onu artırmaq mümkün olar ki, Kərəmin su haqqında dediklərində «abi-həyat» obrazı da vardır ki, bu su ünsürünün ilkin yaradıcı stixiya kimi roluna işarə edib onu təsdiq edər.

Yeri gəlmişkən, folklorşünas R.Əlizadə Kərəmlə suyun şeirlə dialoqunda onun suya müraciətini su kultunun – suya pərəstişin dastandakı izi kimi şərh etdiyində ilk növbədə suyun «abi-həyat» obrazına diqqət vermişdir: «Bu parçanın təhlili nəticəsində su kultunun aşağıdakı elementləri bərpa olunur:

1. Su həyatverici ünsürdür («abi-həyat» obrazı);
2. Su canlıdır (onun «daim axması»);
3. İlahi-sakral məkanda yerləşir («Haqqın – Allahın camalına baxması»);
4. Kult-tapınaq obyektı subyektı kimi emosional xüsusiyyətlərə malik olması: qəzəblənməsi («Dolana-dolana evlər yıxması»);
5. Kult obyektı kimi ritual kontekstində mövcud olması (Kərəmin onunla «xəbərləşməsi»: Əslini xəbər alması) (69, 65).

«Koroğlu» dastanında da su kultu ilə bağlı inam və obrazlar var. Onların içərisində əsas yerləri dərya atları və Qoşabulaq motivi tutur. «Koroğlu» dastanının M.H.Təhmasib variantında deyilir: «Bir gün Alı kişi ilxını sürüb dəryanın kənarına aparmışdı. Atlar dəryanın kənarında otlayırdı. Alı kişi özü də bir tərəfdə daşa söykənib oturmuşdu. Dan yeri yenicə ağarmışdı ki, qoca ilxıçı bir də baxdı ki, budur, dəryadan iki aygır çıxdı. Atlar gəlib ilxıya qarışdılar. İki madyana yaxınlaşandan sonra yenə qayıdıb dəryaya girdilər. Alı kişi nə qədər ilxıçılıq eləmişdi, belə şey görməmişdi» (91, 23). Bu motiv dastanın əksər variantlarında var. Dastanın Paris nüsxəsində Ceyhun çayından bir at çıxıb iki madyanı ma-

yalayır (92, 11). Dastanın Tiflis nüsxəsində (95), V.Xuluflu nəşrlərində (93, 15; 93, 28-29), H.Əlizadə variantında (163, 17), İ.Abbaslı və B.Abdullanın hazırladıqları 25 qoldan ibarət variantda (164, VA , 55), 20 qoldan ibarət A.Nəbiyev variantında (94, 21) cüzi fərqlərlə eyni motivi müşahidə edirik. Ə.Kəməli variantında su atı bulaqdan çıxır (97, 26).

Y.İsmayılova su ayğırından doğulmuş atlar barədə yazır ki, gələcək qəhrəmanın döyüş atları olacaq Qırat və Dürat adı atlar deyildir. Onlar dərya ayğırının cinsindəndir, o biri dünya, su dünyası, magik dünya ilə bağlıdır» (88, 94-95).

Dastanda Koroğlunun bir qəhrəmana çevrilməsi onun Qoşabulaqdan içdiyi su vasitəsi ilə olur. Su onu yenilməz qəhrəmana çevirir. Qoşabulağın təsvirində su kultunun mifoloji xassələri bütöv və geniş halda əks olunmuşdur. Atası Koroğluya deyir: «Oğul, bu dağlardan birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyərlər. Yeddi ildən yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən bir ulduz, məğrib tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşarlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülər, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın o köpüyündə çimsə, elə qüvvətli igid olar ki, dünyada misli-bərabəri tapılmaz. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə, aşiq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər. Çox igidlər, şahzadələr bu su üçün gəliblər, ancaq heç birinin baxtı yar olmayıb. İndi yeddi il tamam olhaoldur. Vədə çatıb. Get, axtar, Qoşabulağı tap, ancaq köpüyündən bir qab da doldur, mənə gətir!» (21, 76).

Qoşabulaq ilk baxışdan təkə su kultunun təəcəssümüdür. Burada su açıq-aşkar şəkildə insana qeyri-adi güc, qabiliyyətlər bəxş edir, eyni zamanda möcüzəli, şəfaverici qüdrətə malikdir. Alı kişi bu sudan içə bilməsə də, həmin su kor

gözlərə də işıq verir. Düşünürük ki, Qoşabulaq mifoloji Yer-Sub inancı ilə bağlıdır. Ancaq burada təkcə su stixiyasının deyil, başqa stixiyaların da izləri qalmışdır. Prof. M.H.Təhmasib Qoşabulaqda türk mifologiyasının bir çox stixiyalarını müəyyənləşdirmişdir. O yazır: «Göründüyü üzrə, qədim türk eposunun bütün ünsürləri, yəni dağ kultu da, su kultu da, ağac kultu da, nəhayət və ən əsaslısı nur, işıq kultu da Qoşabulaqda birləşdirilir, adi kəndli balası olan Rövşən də məhz bu ünsürlərin sayəsində Koroğlu dərəcəsinə yüksəlir» (133, 148).

Prof. M.H.Təhmasibin fikri düşünmək üçün əsas verir ki, Qoşabulaq, əslində, çox geniş obraz, qədim türk mifologiyasının əsas stixiyalarını özündə birləşdirən kompleksdir. Tədqiqatçılar bu kompleks haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. Prof. İ.Abbaslı yazır: «Eposda araşdırıcıların mifik elementlər axtardıqları nöqtələrdən biri də Qoşabulağın təsviri ilə bağlı epizodlardır. Dastana görə, Qoşabulaq Çənlibeldəki dağlarda yerləşir. Yeddi ildən bir Məğribdən və Məşriqdən bir ulduz axıb bu bulağın üstündə toqquşur. Bu vaxt Qoşabulaq köpüklənib daşır ki, onun suyunun qüdrəti eposun ayrı-ayrı qollarında müxtəlif şəkillərdə səciyyələndirilmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

– suda çimən, ondan içən aşıq olur, nərəsi dağı-daşı titrədir. Su həmçinin Alı kişinin gözlərinin dərmanıdır;

– sudan içənə şairlik verilir. Hərgah at bu sudan içərsə, sahibinin ürəyindən keçənləri duymaq qabiliyyətinə yiyələnir;

– Qoşabulağın suyuna salınan qılıncın kəsəri kütləşmir. Sudan içən at isə heç vaxt sahibini darda qoymur, bir aylıq mənzili yeddi gündə kəsir. Yüz yaşlı qoca bu sudan içsə, bə-növşə bığlı növcavan olur, korların gözünə işıq gəlir və s.

Bizcə, bu və ya buna bənzər təsvirlərdə mifik əlamətlər axtarmaq da olar, poetik dillə təsvir edilən həyata real baxışlar da. Dastanı yaradan, yaxud onu ifadə edən sənətkarı isə, çox güman ki, ikinci tərəf daha çox düşündürmüşdür» (3, 51-52).

B.Həqqi Qoşabulaq obrazını çoxsaylı faktları cəlb etməklə türk mifologiyasındakı dirilik çeşməsi, dirilik suyu görüşləri ilə əlaqələndirmişdir (78, 76-103). E.Abbasov dastanın türkmən variantını nəzərdə tutaraq yazır: «KoroğLunun dağdakı (Paris nüsxəsində «adada») «çərşənbə gecəsi» qaynayan bulağın ağ köpüklü suyundan içib ərənə və aşığa çevrilməsi arxaik mədəniyyətlərdə şamana çevrilmə inisiyasiya ritualının alt qatdan görünən rudimentləridir» (4, 58). F.Qasimov Qoşabulaq mifizmini sual-cavab şəklində şərh edir: «Mifik Qoşabulağın ulduzların toqquşmasından sonra köpüklənib daşması və o köpükdən insana güc, quvvət, ilham gəlməsi nə ilə bağlı idi?... Bu ulduzların bir-biri ilə toqquşmasından müqəddəs bulaq köpükləşmir və əslində, bu köpük elə həmin su idi. Vətən hamisini ağac, dağ, od, yer, su kimi təsəvvür edən türk xalqlarının mifik düşüncəsinə görə onlar bir-birindən ayrılmazdır» (101, 20).

Su kultunun Azərbaycan məhəbbət dastanlarında maraqlı izləri vardır. «Tahir və Zöhrə» dastanında Zöhrənin atası Hatəm Soltan camaatın narazılığından qorxub qızını sevən Tahiri dərhal öldürmür. Əmr edir ki, onu böyük bir sandığa qoyub deryaya atsınlar. Zöhrə «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Salur Qazan, «Əsli-Kərəm»dəki Kərəm kimi suya müraciət edir, onunla sanki «xəbərləşir»:

Qanlı derya, nə axarsan selavda,
Axıb-axıb nə məkana gedərsən?

Qoymagilən sandıq qala girdabda,
Götür apar, hər bir yana gedərsən!... (18, 154)

Zöhrə suya ikinci dəfə yalvarıb Tahiri ona tapşırır:

Nə axarsan, qanlı dərya?!
Getdi mənim yarım səndə.
Əlim çatmaz, ünüm yetməz,
Bir ahilən zarım səndə... (18, 155)

Dərya Zöhrəni eşidir; Tahiri dəryada qərq olmaq üçün atsalar da, dərya onu sağ-salamat təhlükəsiz sahilə çıxarır: «Tahir qırx gün dəryada üzəndən sonra çıxdı Həştərxan vilayətinə. Dəryadan paşalıq baxçasına bir böyük sərdəhnə axırdı. Sandıq bu dəhnə ilə buruldu başa tərəf» (18, 156)

«Novruz» dastanında Novruz sevgilisinin ardınca gəmi ilə yol gedir. Tufan qopur. O, bir taxta parçasının üstündə birtəhər salamat qalır: «Yel elə əsirdi ki, dərya elə mövcə gəlirdi ki, Novruzu o tərəfə, bu tərəfə çırpırdı. Novruz gördü, ölüm vaxtıdı. Götürdü, görək ona buta verən dərvişi nə cür haraya çağırıdı:

Yeri, göyü, ərşi, gürşü yaradan,
Kərəm eylə, qoyma məni dəryada!
Qarlı dağlar gəlmiş keçdi aradan,
Kərəm eylə, qoyma mən dəryada...

Böyük ustadların dediyinə görə, Novruzun ağzından söz qurtarmamış Xıdır İlyas dərviş paltarında hazır olub, Novruza dedi:

– Gözünü yum!

Novruz gözünü yumdu. Bir zaman gözünü açıb, özünü dəryadan kənarında gördü» (18, 178).

Xızırın həm də su kultu – dirilik suyu ilə bağlı olması barədə deyilmişdir. Bu dastana aid tərtibçi qeydlərində göstəriləndiyi kimi, «Xızır – yaşıllıq, yeni həyat, oyanmış təbiət deməkdir. Beləliklə, Xızır əsl həqiqətdə çox qədim görüşlərlə əlaqədar əsəri surətdir. İlya və yaxud İlyas isə çox qədim su məbudunun adıdır. Məlum olduğu üzrə, bizdə bu iki əsəri surət çox zaman birlikdə yad edilir» (18, 383).

«Lətif şah» dastanında su kultunun şəfaverici qüdrətinə tuş oluruq. Dastanda deyilir: «Padşaha xəbər getdi ki, bəzəniyə durmusan, qızın bərk xəstələnib. Padşah əmr elədi, həkimlər gəldi, cərrahlar gəldi, amma bir çarə olmadı. Axırda həkimlərdən biri dedi:

– Bunun dərdi sarılıqdı. Hindistan dağlarında bir bulaq var, onda çimşə yaxşı olar.

Padşah əmr elədi, səksən minlik qoşun hazır oldu. Kəcavələr qoşuldu, yola düşdülər. Gethaget, günlərin birində Hindistan dağlarının birində haman bulaq olan yerə çatdılar. O gecə Mehriban Soltan bulaqda çimdi, xəstəliyi sağaldı. Dan ulduzu kimi işıqlanıb yanmağa başladı» (18, 245).

Məhəbbət dastanlarında su ilə buta verilir. «Şahzadə Əbulfəz» dastanında oxuyuruq: «Şahzadə çox susuz olduğundan gəlib bir çarhovuzun yanına yetişdi. Gördü, bir nəzənin sənəm, gəl məni gör, dərdimdən öl, incə miyan qız oturub. Qız Əbulfəzi görəndə kimi o saat ayağa qalxdı, çarhovuzun fəvvarəsindən bir cam su doldurub dedi:

– Oğlan, al bu suyu iç.

Şahzadə irəli gedib, camı qızın əlindən alıb içdi. Sonra qızdan xəbər aldı:

– Ey gözəl qız, bura haradı? Sən kimsən?

Qız cavab verdi:

– Bura Yəmən şəhəridi. Mən də Yəmən padşahının qızı Sərvnaz xanımam. Məni sənə buta veriblər» (18, 279-280).

Məhəbbət dastanlarında müqəddəs şəxs (Şahmərdan, Həzrət-Əli əleyhissəlam, Ağa, Mövla, dərviş və s.) aşıqlərə şərab içirib onları biri-birinə buta verir. Bu, əslində, su kultu ilə bağlıdır. Şərab sonrakı məsələdir. «Abbas və Gülgəz» dastanında bu şərabın Kövsər bulağının suyu olması məlum olur. Yuxuda Abbasa buta verirlər. Onu birtəhər ayıldırırlar. Deməmişkən, yuxuda olanda Kövsər bulağından Abbasa içirdilən su vasitəsi ilə ona təkcə buta (sevgili) yox, həm də Koroğlu kimi aşıqlıq, saz çalmaq qabiliyyəti verilib: «Gedib Abbasa saz gətirdilər. Abbas sazi sinəsinə basıb, görək, nə dedi:

Ruzi-əl-məhşərdə mövlam eşqinə
İçmişəm Kövsərdən bir cami-ləziz.
İsgəndər axtardı, tapıb içmədi,
Xızır içdi, oldu cəvanü əziz.

Mələklər geyinib sündüstə braq,
Şəmsü qəmər göydə vurur mayallaq.
Şərab-i-əntəhur, bir əcəb bulaq –
Süddən ağdı, tamı şəkərdən ləziz.

Xudaya, Abbası eyləmə zəlil,
Yetişsin dadımə Cabbarü Cəlil;
Göndərdin Qurani bəndəyə dəlil,
Şükr, biz də tapdıq imani-əziz» (19, 124).

Burada su kultunun simvolikası açıq-aşkar verilib. Bu, «şərab-i-əntəhur» axan bir bulaqdır, süddən ağ, şəkərdən dadlı suyu var. İskəndər bu bulağı axtarsa da, onun suyun-

dan içmək Xızıra qismət olub. Demək, bu dirilik suyu – abihəyat bulağıdır. Bu bulaq dirilik suyu olmasa idi, qəhrəmana qeyri-adi qabiliyyətlər verə bilməzdi. Prof. M.Cəfərli yazır ki, «məhəbbət dastanlarının aşıq qəhrəmanı eyni zamanda gözəl söz demə və gözəl saz çalmaq qabiliyyətinin sahibi olur. O, sevgilisinə qovuşmaqdan ötrü yalnız sazına və sözünə arxalanır. Butavermə motivli dastanlarda o, saz çalmaq və söz demək qabiliyyətini buta şəklində alır (58, 130).

Məhəbbət dastanlarında su kultu ilə bağlı inanc və obrazlar çoxdur. Bunlarda su stixiyasının mifoloji xassələri aydın müşahidə olunur. Məs., «Valeh və Zərnigar» dastanında Valeh haqq aşığı olduğu, yəni ona sehrli və müqəddəs Kövsər bulağından su içirildiyi üçün çay onun sözü ilə dayanıb aşığa yol verir:

«Çoban... dedi:

– Çiyindəki sazından görürəm ki, aşıqsan. Amma de görüm, o avara aşıqlardansan, yoxsa haqq aşığısan?

Valeh dedi:

– Haqq aşığıyam.

Çoban dedi:

– Bəs haqq aşığısan, niyə çayın bu tərəfində qalmısan? Bax, budu sənə deyirəm: bu saat çayı qurudursan, qurut, qurutmursan, sənə elə bir çomaq vuracağam ki, heç tozun da tapılmasın.

Valeh gördü, xeyr, işlər şuluqdu. Aldı sazı sinəsinə, görək, Zənbur çayına nə dedi:

Nə coşqun axarsan, Zənbur çayı, sən,
Gəlib səndən neçə aləm keçibdi,
Küllü Dağıstanın seyrəngahısan,
Neçə əyyam, neçə aləm keçibdi...

Valeh sözünü tamama yetirən kimi, Zənbur çayı iki şaqqa ayrıldı. Çayın ortasından bir böyük yol açıldı» (20, 358).

Su əyələri ilə bağlı inanclardan məlumdur ki, insan onlara ehtiram edəndə, suyun sahibi kimi hörmət qoyanda, su üstünə çatıb salam verəndə, sudan keçmək üçün ondan icazə alanda su əyələri insana kömək edir. Valehin çaya müraciətində su əyələri ilə bağlı inanclar müşahidə olunur.

Ümumiyyətlə, dastanlarda su kultu ilə bağlı görüşlər çox zəngindir. Dastan folklorun həcm və məna tutumuna görə ən iri janrıdır. Tarixinə görə qədim mifoloji görüşlərlə əlaqədardır. Ona görə də mifoloji su stixiyası ilə bağlı müxtəlif inam və obrazlar öz izlərini dastanlarda rəngarəng şəkildə qorumuşdur.

2.4. Bayatılarda su stixiyası ilə bağlı Xan Araz obrazı

Folklorda su stixiyası ilə bağlı qüvvələrə müraciət təkcə əfsanə, nağıl, dastan kimi epik janrlarda qorunub qalmamışdır. Bunun tipik nümunəsinə bayatılarda tuş oluruq. Ümumiyyətlə, bayatılarda su motivləri qabarıqdır. Həmin motivlərdə su stixiyası ilə bağlı artıq buraya qədər əvvəlki yarımfəsillərdə nəzərdən keçirilən inam və obrazların izlərinə düşmək olur. Ona görə ki, dörd misradan ibarət olan bayatı çox qədim janrdır. Prof. Ə.Mirəhmədova görə, «bayatıların nə zamandan yaranmağa başladığı məlum deyildir» (107, 24). Prof. M.Həkimov «yaranma tarixi yadagəl-məz, çox qədimlərlə səsleşən» bayatıların adının qədim oğuz Bayat qəbiləsi ilə bağlı olduğunu göstərmişdir (82, 24). Həmçinin prof. P.Əfəndiyev, prof. V.Vəliyev, Elçin və V.Quliyev, S.Qəniyev bayatıları çox qədim və geniş yayılmış janr kimi səciyyələndirmişlər (64, 145; 135, 122-123; 63, 17; 102, 17-18). Prof. A.Hacılı belə

hesab edir ki, «bayatı təfsiri, əslində, mədəniyyət və dilimizin, özlüyümüzün dərkisi deməkdir» (74, 3). S.Xavəri də bayatılarda «ölüm-həyat» haqqında görüşləri araşdıraraq belə düşünmüşdür ki, bayatılar «islami dünyagörüşdən əvvəlki mərhələnin məhsuludur» (84, 348).

Beləliklə, alimlər bayatıların çox qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləyirlər. Ona görə də, bayatılardakı bir sıra motivlərə, xüsusilə təbiətlə bağlı motivlərə biganə qalmaq olmaz. Onlar qədim türkün mifoloji görüşləri, inanc və etiqadları ilə əlaqədardır. Bayatılarda su motivlərinin də olması bu halda təbiidir. Çünki su qədim dünyagörüşüdür. Dünyanın yaradılması su ilə əlaqədardır. Əgər bayatılarda qədim inanc və etiqadların izləri varsa, demək, su stixiyası ilə bağlı inam və obrazlar da olmalıdır.

Bayatıların mövzumuz baxımından nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bu janra aid nümunələr su motivləri ilə zəngindir. Əlbəttə, onların hamısı bilavasitə mifoloji su stixiyası ilə bağlı deyildir. Burada bayatılarda su motivini bütövlükdə araşdırsaq, bu, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən yayınmaq təhlükəsi yaradar. Bu üzdən səciyyəvi məqamlara diqqət vermək gərəkdir. Bayatılarda su stixiyası ilə bağlı səciyyəvi məqamları özündə birləşdirən su obrazı Xan Arazdır.

Prof. M.Cəfərli Naxçıvan bölgəsindən toplanmış bayatılarda Araz obrazının tez-tez işlənməsi barəsində yazır: «Naxçıvan bayatılarında bu elin insanların vətən, yurd, el-oba haqqında düşüncələri də öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, sərhədboyu axan və cənubla şimal arasında sərhəd olan Araz çayının adı bu regionun bayatılarında geniş mənalı obraza çevrilmişdir. Diqqəti cəlb edən başlıca fakt ondan ibarətdir ki, Araz çayının adı ümumazərbaycan bayatılarında daha çox ikiyə bölünmüş vətənin, ayrılığın rəmzi

kimi işləndiyi halda, Naxçıvan bayatılarında bu obrazın mənə tutumu çox genişdir» (60, 108).

Bayatılarda Araz obrazı bütün məqamlarda qədim görürlərlə səsleşmir. Aşağıdakı bayatılarda bu obraz bədii bənzətmə kimi işlənmişdir:

Araz kimi axıram,
Yandırırım, yaxıram.
Gözlərində gözüm var,
Həsrət ilə baxıram (22, 327)

Araz üstə, buz üstə,
Kabab yanar köz üstə.
Qoy məni öldürsünlər,
Bir alagöz qız üstə (22, 360).

Elə bayatılar da vardır ki, Araz burada ikiyə bölünmüş Azərbaycanın ayrılıq simvoludur:

Araz üstə qaradır,
Bağrı qandır, yaradır.
Bu dərdə, olsa-olsa,
Bircə vüsal çaradır (22, 373).

Bu yol yollar yoludur,
Hicran ilə doludur,
Araz bəxtəvər Kürün,
Dərdli-qəmli qoludur (22, 373).

Ancaq elə bayatılar da vardır ki, onlarda su stixiyası ilə bağlı su sahibi, su əyəsi, su xanı obrazının izinə düşmək mümkündür:

Araz, Araz, xan Araz,
Gəl sənə qurban, Araz.
Ürəyimin dərдинin
Məlhəmisən sən Araz (22, 373).

Burada qədim su kultu ilə bağlı üç məqam var:

Birincisi, Arazın «xan» adlandırılması. Prof. M.Seyidov yazır ki, «türkdilli xalqlar su ilahəsini «Suxanı» (suyun xanı), «Suiyesi» (suyun sahibi), «Yayıxan», «Qaran» adlandıraraq ona tapınmışlar» (127, 68).

İkincisi, lirik qəhrəmanın özünü Araza qurban verməsi. Bu da suya qurbanvermənin izi kimi düşünülə bilər. Nağıllarda da suyun qabağını kəsən əjdahaya qurban verilir.

Üçüncüsü, Su xanı – Araz xandan istək istənilməsi, dərдин suya deyilməsi və ondan şəfa dilənilməsi.

Su yiyəsi Xan Arazdan dilək istənilməsi bayatılarda davamlı motiv kimi müşahidə olunur. Aşağıdakı bayatıda aşiq Xan Arazdan diləyir ki, sevgilisinə rəhm eləsin. Bu motivdə sevgilisi suya (su sahibi əjdahaya) qurban verilən Aşiqin yalvarışlarının izlərinin olmasını da ehtimal edirik:

Araz, Araz, xan Araz,
Kükrəyib qalxan Araz.
Yarım səndən keçəcək,
Astaca çalxan, Araz (23, 281).

Başqa bir «istək diləmə» bayatısında maraqlı detalların izinə düşürük:

Arazın körpüsü var,
Çaylaqda çarpısı var.
O ceyrana dəyməyin,
Südəmər körpəsi var (23, 282).

Burada ilk baxışdan təsadüflik təəssüratı yaradan, ancaq bir yerdə götürdükdə məna qazanan məqamlar var. Bir tərəfdə Arazın körpüsü, o biri tərəfdə südəmər körpəsi olan ceyran obrazı. Əvvəlki hissələrdə təhlil olunmuş «Qanlı gölün maralları» əfsanəsinin qısa məzmununu bir daha yada salaq. Bir ana maral balalarını Ağ gölün sahilində qoyub otlamağa gedir. Ovçu onu yaralayır. Maral son nəfəsində balalarını əmizdirib ölür. «Ağ göl maralın qanından qıpqırımızı oldu. O gündən gölün adı dəyişib «Qanlı göl» oldu. Deyirlər, o vaxtdan həmin maralın nəslı «Qanlı göl»ü unutmur, onun sahilinə gəlir, çəməndə otlayıb, gölün suyundan içirlər» (117, 113-114).

Göründüyü kimi, Ağ gölün adı maralın ölümü ilə Qanlı göl olur. Axı maral müqəddəs heyvandır. Prof. F.Bayat yazır ki, maral Yakut və Sibir xalqlarının mifologiyasında mərkəzi surətdir. Maral sakral heyvan kimi, bütün türk xalqları üçün ortaq mədəni irsidir (52, 144). Demək, bayatıda ceyranın su (Araz) ilə əlaqələndirilməsi təsadüfi deyil, qədim su və heyvan, ovçuluq kultları ilə bağlı inancların xalqın yaddaşında yaşayan və insanın yaddaşından da bayatıya «süzən» izləridir.

Arazdan istək diləmə ona dua ilə müraciət etmək deməkdir. Aşağıdakı bayatıda bu dua-nəğmənin izi var:

Araz axır sini-sini,
Asta der nəğməsini.
Köynək altda yaram var,
Yavaş aç düyməsini (23, 284).

Arazın səsinin nəğməyə oxşadılması bənzətmədir. Lakin bu bənzətmənin yaddaşında qədim görüşlərin izləri var. Axı xalqımız su ilə bağlı nəğmələr qoşmuş, su sahibinə – su xanına nəğmə-dualarla müraciət etmiş, istək diləmişdir. Ən qədim nəğmələr isə əksər hallarda dördlük şeir formasında olub.

Daha bir səciyyəvi bayatı:

Araza gözüm düşüb,
Üstünə izim düşüb.
Suyuna qulaq asın,
Səsinə izim düşüb (23, 284).

Bayatılarda bəzən Araza lap insana müraciət edildiyi kimi müraciət olunur. Bu suyun mifoloji antropomorflaşdırılmasının, yəni insanlaşdırılmasının izidir:

Dağları yanar Araz,
Qış gələr donar Araz.
Yoxsa, mənim sözümlü
Gün gələr danar Araz (23, 287).

Araz suyu sərində,
Yaxın gəlmə, dərində,
Ümid var yara çatam,
Deyir, Allah kərimdi (23, 287).

Arazla bağlı çoxsaylı bayatılar vardır. Bu bayatıların hamısını burada təhlil etmək imkan xaricindədir. Seçdiyimiz səciyyəvi nümunələr Xan Araz obrazında mifoloji su stixiyası ilə bağlı su sahibinin izlərinin olduğunu düşünmək üçün əsas yaradır. Müasir dövrdə bayatı deyən şəxs, əlbəttə, heç də mifoloji su sahibini nəzərdə tutmur. Ancaq onun suya – Araza müraciətində qədim istək diləmənin, su dua-nəğmələri üçün xarakterik olan formaların izləri poetik ənənə şəklində yaşamaqdadır.

2. 5. Xalq mahnılarında su kultu ilə əlaqədar Sara obrazı

Su stixiyası ilə əlaqədar inam və obrazlara xalq mahnılarında da tuş olunur. Bunun səbəbi mahnıların janr kimi çox qədimliyi, öz mənşəyi etibarilə Azərbaycan xalqının qədim inanc və etiqadları, mifoloji dünyagörüşü ilə bağlılığından doğur. N.Rzayeva mahnı janrının mənşəyi və lirik xalq mahnılarının yaranma səbəblərindən danışarkən onları «türk folklor mədəniyyətinə məxsus ilkin poetik mətnlər» kimi «etnosun ibtidai dövrlərdə təbiət hadisələrinə və mövhumı qüvvələrə münasibətini ifadə edən sadəlöv-mifoloji düşüncə və bədii təxəyyülün məhsulları» hesab edərək yazır: «Təbiət hadisə və proseslərinə münasibəti onun öz ahənginə uyğun bir tərzdə (quşların, heyvanların, suların, ağacların, göy gurultusunun, yağışın səsini təqlid etmək və s.) ifadə etməklə qədim əcdadlarımız təbiət qüvvələrinin və onları idarə edən himayəçi ruhların öz dilində danışmaq, onlarla yaxın olmaq və xoş münasibət qurmaq niyyətində olmuşlar»; «Beləcə, qədim insan təbiətlə münasibətdən yaranan ilkin-sadəlöv duyğularını təbiətin özündən əxz etdiyi harmonik səslər ahəngində sadə-bəsit alqış-nidalar, yalvarış-dualara çevir-

məklə ibtidai melopoetik mətnləri ortaya gətirmişdir. Beləliklə, təbiət hadisələri və mövhumi qüvvələrə reaksiyanın harmonik səslər və poetik nidalar şəklində təzahürü bugünkü xalq mahnılarının əsasını qoymuşdur» (125, 6-7).

Demək, xalq mahnılarında su kultu ilə bağlı inam və obrazlar təsəvvür edildiyindən də qədim dövrlərlə qaynaqlanır. Ona görə də, xalq mahnılarında su ilə bağlı obraz və poetik detallar su kultu ilə əlaqədar buraya qədər öyrəndiyimiz inanc və obrazlarla yaxından səsleşir. Tədqiqatın həcmi bu motivlərin hamısını əhatə etməyə keçirməyə imkan verməşə də, bir əsas və mühüm obrazı öyrənmək zəruridir. Bu, Sara obrazıdır. Onunla bağlı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məzmun və şəkil baxımından biri-birinə bənzəyən mahnı mətnləri var. Dərələyöz bölgəsindən toplanmış mətn:

Sel Saraya oldu yağı,
Su bürüdü solu-sağı,
Yasa batdı toy otağı,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.

Gedin deyın Xançobana,
Gəlməsin bu il Muğana,
Muğan batıb nahaq qana,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı (37, 176).

Göründüyü kimi, bu süjetli mahnıdır. Burada Saranın sellərə qər q olmasından bəhs olunur. Naxçıvandan toplanmış «Arpaçay gözəli» əfsanəsi daha geniş və təfərrüatlıdır. Burada həm epik mətn, həm də mahnı mətni vardır. Tədqiqat naminə

mətnə bütöv nəzər salmaq lazım gəlir: «Saranın gözəlliyi bütün el-obaya yayılmışdı. Obanın cavannarı günün çoxunu Saragilin evlərinin həndəvərində gəzirmişlər ki, onun ayüzlü camalını, heç olmasa, bircə dəfə də olsa görə bilsinlər. Saranı çoxları istəyirdi. Ələlxusus cilovdar Mahmud. Cilovdar Mahmud nə yolla olursa olsun, Saranı alıb aparmaq istəyirdi. Ancaq qızın könlü xalaoğlusu Xançobana bağlanmışdı. Qızın yaşı on beşə çatanda razılığını Xançobanın elçilərinə verdilər. O gündən hər iki tərəf toy tədarükü görməyə başladı. Xançobangilin evləri Arpaçayın sağında, Saragilinki solunda idi. Vədə yetişdi, üç gün-üç gecə toy çaldırdılar. Saranı bəzəyib ata mindirdilər. Xançobangilə aparmağa başladılar. Gətirdilər Arpaçayın kənarına. Arpaçayın hər iki tərəfi adamlarla dolu idi. Hamı dayanıb Saranın çayın o tərəfinə necə keçəcəyinə tamaşa edirdi. Cilovdar Mahmud da bir tərəfdə dayanıb onlara baxırdı. Atı çaydan keçirmək vaxtı çatanda cilovdar Mahmud dərhal düşündü: «Saranı qaçıрмаğın məqamıdır!» Odu ki, cəld irəli çıxıb dedi:

– Ay camaat, əhd eləmişəm. Dostum Xançobanın gəlinini çaydan mən keçirəcəm. Odu ey, Xançoban o tayda dayanıb bizi gözləyir.

Camaat bir ağızdan:

– Nə olar, əhd eləmişən, buyur, əhdinə əməl elə, – dedi.

Cilovdar Mahmud bir göz qırpımında irəli cümüb atın yüyənindən tutdu. Onu o saat çaya tərəf dartdı. Sara cilovdar Mahmudun fikrini başa düşdü. Özünü atdan yerə tullamaq istədi. Ancaq artıq gec idi. At çaya girmişdi. Sara çıxış yolu tapmayıb üzünü göyə tutub dedi:

– Məni bu rüsvayçılıqdan xilas elə, ey Tanrım!

Elə bil Tanrı Saranın xitabını gözləyirmiş. Bir anda qarşıya yaratdı. Yer-göy biri-birinə qarışdı. Arpa çayı təlatü-

mə gəldi. Coşdu-daşdı, güclü sel yaratdı. Daşqın-sel Saranı bir göz qırpımında ağışuna alıb apardı. Saranın anası fər-yad qopardı:

Arpa çayı aşdı-daşdı,
Sel Saranı aldı-qaşdı.
Sara gözəl, qələm qaşdı,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.

Arpa çayı onu aldı,
Aparıb dəryaya saldı.
Cilovdarı dalda qaldı,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.

O yan qumdu, bu yan qumdu,
Sara atdan düşcək cümdu,
Cilovdar gözünü yumdu,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.

Qırx athyla çıxdıq düzə,
Pıçaq batsın yaman gözə,
Sarğı başmaq suda üzə,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı (23, 87-88).

Əfsanədə Saranın selə qərq olması motivində nağıllarda suyun qabağını kəsən əjdahaya qız qurbanı verilməsi məra-siminin, yaxud ümumiyyətlə, su sahibinə qurbanvermə mə-

rasiminin izlərini görmək olur. Bu izləri tapıb ümumiləşdirməyə çalışaq. Ən əvvəl onu söyləmək olar ki, bu əfsanə əvvəlki hissələrdə su kultu ilə bağlı nəzərdən keçirdiyimiz əfsanələrlə yaxından səsləşir. Yəni sevənlərin suya qurban getməsi Azərbaycan əfsanələri üçün xarakterikdir. Burada da sevgi motivi var. Yalnız bircə fərq var ki, həmin əfsanələrdə sevənlərin qər q olduğu göl, bulaq, çay və s. bu hadisədən öz adını alırsa, burada ad alma yoxdur.

Diqqətimizi çəkən başqa bir məqam Saragilin evi ilə Xançobangilin evinin arasından çay axmasıdır. Çayın nağıllarda dünyalar arasında sərhəd rolunu oynamasını xatırlamaq yerinə düşür. Mifologiyada Xançoban kişi başlanğıcı, Sara isə qadın başlanğıcıdır. Xançobangilin evləri Arpaçayın sağında, Saragilinki solundadır. Mifologiyada kişi sağ tərəflə, qadın sol tərəflə əlaqədar olur. Çay hər iki başlanğıc arasında sərhəddir. Suyu qurban vermədən onu keçmək mümkün deyildir. Bu məqamda Saranın suya verilən qurban olduğunu düşünürük.

Suya qurban vermə bir mərasimdir. Bu mərasimin izləri mətndə toy adı altında qalmışdır. Bir mühüm detal bu mərasimin Sara ilə Xançobanın toyu yox, qurban vermə mərasimi olduğunu təsdiqləyir. Gənclərin üç gündü ki, toyudur, lakin Dərələyəzdən toplanmış mətn «təsdiq edir» Xançoban Muğanda hələ qoyun otarır: «Gedin deyün Xançobana // Gəlməsin bu il Muğana» (37, 176). Demək bu, toy yox, elə qurban vermə mərasimidir.

Cilovdar Mahmud obrazı da qurban vermə mərasimi ilə bağlı ola bilər. Çünki atın üstündəki qızı kim isə əjdahaya, yaxud su sahibinə aparmalı idi. Bunun üçün daim bu işi yerinə yetirən xüsusi cilovdar olmalı idi. Hər adam bu işi yerinə yetirə bilməzdi. Əfsanədə Saranı çaya qədər gətirib,

sanki cilovdara təhvil verirlər. Demək, Mahmudun «cilovdar» ləqəbi də qurbanverməni xatırladır.

Saranın anasının söylədiyi mahnıda bir məqam hər şeyin üzərinə işiq çiləyir. Saranın ölümünə səbəb cilovdar Mahmud olsa da, ana Mahmuda yox, selə qarğış edir. Ana Mahmud haqqında çox yumşaq şəkildə: «Arpa çayı onu aldı // Aparıb dəryaya saldı // Cilovdarı dalda qaldı», «Sara atdan düşəcək cümdu // Cilovdar gözünü yumdu», – deyir. Sara bir qurban kimi su əyəsində doğru tələsir. Cilovdarın Saranı saxlamaması əfsanənin süjeti ilə təsdiq olunmur. Axı Mahmud qızı öldürmək yox, qaçırmaq istəyirdi. Bu halda o, qızı saxlamalı idi. O, isə buna heç bir cəhd göstərmir; «dalda qalıb», sakitcə «gözlərini yumur».

Əfsanədə Saranın onu qaçırmaq istəyən Mahmudun əlindən qurtarmaq üçün Tanrıya dua etməsində və Tanrının onu dərhal eşitməsində də insan-su sahibi ilişkilerinin izləri var.

Nəhayət, sakit havada coşğun selin gəlməsi də sanki ona verilən qurbanı almaq üçün tələsən nəhəng vəhşi olan əjdahanın gəlişini xatırladır. Nağıllarda onun gəlişi bəzən tufanla müşayiət olunur.

Göründüyü kimi, Sara obrazı «bütün» detalları səviyyəsinə su kultu ilə əlaqəli görünür. Saranın selə qərç olması su kultu ilə bağlı digər janrların təhlili zamanı üzə çıxan təfərrüatları xatırladır. Bunun belə olması təbiidir. Çünki mahnı çox qədim janrdır. Onların ilk məzmununu təbiət kultları ilə bağlı dualar, istəklər təşkil etmişdir. Sonrakı minilliklərdə mahnılar nə qədər dəyişsə də, ilkin görüşlərin izləri onlarda özünü qorumuşdur.

2. 6. Su kultu ilə bağlı yağmur mərasimləri

Su kultu ilə bağlı çox qədimlərdən mərasimlər icra olunmuşdur. Prof. B.Abdulla yazır ki, il quraqlıq keçib məhsulun tələf olmaq qorxusu yarandıqda adamlar yağış yağdırmağa və bu münasibətlə ayınlar icra etməyə, mərasimlər keçirməyə başlamışlar ki, bunların da iz və əlamələri çağımızacan qorunmuşdur (7, 173-174).

Maraqlıdır ki, türk dünyasının müxtəlif yerlərində bəzən bir ad müxtəlif mərasimləri bildirir. Məsələn, «Qodu» Azərbaycanda «Günəşi dəvət» mərasiminin adıdır. Prof. B.Abdulla yazır: «Qodu»nun dairəvi şəkildə düzəldilməsi, alına Günəş simvolu güzgü bağlanması, boynuna kəhrəba boyunbağı salınması, nəhayət, bütün bər-bəzəyi ilə qadına oxşadılması onun Günəşi təmsil edən vasitə olmasını söyləməyə əsas verir» (9, 136).

Ancaq Anadoluda «Qodu» yağış yağdırma mərasiminin adıdır. Böyük alim, əslən azərbaycanlı, Azərbaycan və Anadolu folklorunu dərinlən və toplayan prof. Ə.Cəfəroğlu yazır ki, Azərbaycan və Anadolu «Kodu», «Qodu», «Qodu-Qodu» və «Qode-Qode»si haqqında verdiyimiz qısa bilgi bu biri-birinə bağlı ölkələrdə uşaqlar tərəfindən icra olunan törənlərin, tamamilə biri-birinin eyni olduğunu göstərir. Bu fərqlə ki, yeri iqlimə uyğun olaraq Azərbaycanda G ü n ə ş i, Anadoluda isə Y a ğ ı ş ı dəvət üçün istifadə olunmuşdur. Buna rəğmən «Günəş-Yağmur» ətrafında toplanan bu törən məzmunu etibarilə eyni bir motivdən doğmuş və bu motiv birliyi hələ bu gün də şaman dininə sədaqətlə bağlı olan xalqlarda bütün canlılığı ilə yaşamaqda davam edir» (141, 70).

Bizim düşüncəmizə görə, «Yağışı dəvət» və «Günəşi dəvət» mərasimlərinin eyni adla adlanması təbiidir. Çünki günəş və yağış biri-biri ilə bağlıdır. Quraqlığa son qoyan yağışın yağması üçün Günəşin getməsi, yaxud arası kəsilməyən yağışlı günlərə son qoymaq üçün yağışın gedib, Günəşin gəlməsi lazımdır. Bunlar biri-birini əvəz edir və biri-birindən ayrılmazdır. Mərasimlərə diqqət verdikdə bunların daxili məzmunca əlaqəli olduğunu görürük. Məs., İraq-türkmanları quraqlıq olanda mərasim keçirərdilər. «Bir yağış arzusuyla «Kosa gəldi», «Qodu», «Qoduq» və ya «Çəmçələ qız»a hazırlıq görülər, yağmur duaları oxunardı. Ehtiyac böyük olanda bütün məmləkət iştirak edərdi. Əhali üç gün oruc olardı. Son gün bazar qapanardı. Məmləkət əhli bəlli yerdə yığışardı. Qurbanlar kəsilərdi. Böyük qazanlar qurub, yağmur aşu yapardılar. Dua mərasimi yenidən başlardı. Sonra oruclarını «yağmur aşu» ilə edərdilər. Hər kəs xırda daş götürüb arxa atar və axşama yaxın evə dönərdi... Axşam isə ulu Tanrıya qarşı «Kosagəldi», «Qodu» və «Çəmçələ qızı» yarıları. Onların arxasınca gedənlər oxuyardılar:

Allah, bir yağış elə,
Dami-divarı yaş elə,
Paşa qızı keçəndə
Babucını yaş elə...

«Kosa»ya qapı açılar, ona para, yemək, yağ, pənir və digər nəsnelər verilərdi. Açılmayan qapıya dögər, «Kosa gəldi, qapını qırdı» deyərlərdi. Hədiyyələr gecikəndə hay-küy salar:

Ha dura-dura yorulduq,
Tütünüvüzdən boğulduq.

Açın anbar ağzını,
Verin Allah borcunu

– deyərdilər. Toplanan nəsnələr çox olanda, ikinci gün məhəllədə böyük qazan qurular, «Yağmur aşı» asılar, yoldan keçənlər, fəqirlər və s. bu aşdan yeyər və dua oxuyardılar» (24, 76-77).

Göründüyü kimi, burada bizim Novruz bayramında gördüyümüz «kosa» da, günəşi dəvətlə bağlı olan «qodu» da, hələ üstəlik «çəmçələ qız» da bir yerdə – yağmur mərasim kompleksinin, sistemin içindədir.

Bir maraqlı detalın üstündən ötmək olmaz. Yağmur mərasimində «hər kəs xırda daş götürüb arxa atar və axşama yaxın evə dönərdi». Bu daş nə deməkdir, onu niyə arxa atırlar?

Prof. B.Abdulla yazır: «İsladılmış daşı quru daşların yanına qoysan, yağış yağar» etiqadının şərhini çox maraqlıdır. Havalar çox quraqlıq keçdikdə ağsaqqal müqəddəs sayılan türbə, pirdən «ocaq daşı» adlanan hamar daşı götürüb suya salar, sonra da quru daşların yanına qoymaqla... yağışın yağması üçün sehr edir. Göründüyü təki, tarixən çox qədim olan bu ayində əsas sehr vasitəsi daşdır» (9, 126).

Bu daşın adı «yada daşı»dır. V.Basilov yazır ki, yada qədim türk mifologiyasında magik daşdır. Onun vasitəsi ilə yağış, qar və s. yağdırmaq, yaxud da onları dayandırmaq olar. Bir sıra mənbələrdə yada sahibləri şamanlardır. Başqa qaynaqların materiallarına görə, yada şamançılıqla bağlı deyildir. Əfsanələrdən birinə görə Oğuz xan yada daşını Yafətdən almışdır. Başqa orta əsr versiyasına görə, yada daşını oğuzların əcdadları heyvanlar əlindən almışlar (heyvanlar onu ağızlarında saxlayırmışlar və düz onların üs-

tündə bulud olurmuş). Yada daşının heyvanlarla əlaqəsi bu daşın qoyunların, yaxud inəklərin mədəsində olmasına inanan qırğızların mifologiyasında da əks olunub. Yaqutlar belə hesab edirdilər ki, sehri daş olan satanı (yada – A.B.) şamana qartal bəxş edə bilər (169, 681)

Prof. A.Nəbiyev qeyd edir ki, «təbiət hadisələrinə təsir göstərmək məqsədilə müxtəlif vasitələrdən, xüsusən daşlardan istifadənin tarixi kökü daha qədimlərə gedib çıxır. Bu daşlar öz tipinə görə müxtəlifdir... Xalq arasında yada daşı kimi tanınan bu daş müxtəlif etiqad və rituallar yaratmışdır» (108, 332).

Lakin alim belə hesab edir ki, yada daşı öz-özlüyündə yağış yağdırmır, onun sahibi olan Yada/Yədə tanrısı var. Alim bir nümunə verib onu belə təhlil edir:

«Yadam baş daşdıyıb,
Yadam daş daşdıyıb,
Yadam aş aşdıyıb.
Yada, Yada, Yada gəl,
Yada, Yada, Yada gəl,
Yədə, Yədə, Yədə gəl,
Ədə, ədə, ədə gəl,
Ədə, ədə, ədə gəl.

Göründüyü kimi, mərasim Yada//Yədə//Ədə adlı tanrının çağırışı ilə başlayır. Müraciət edilən, yağış yağdıran daş deyil, əslində, Yada və ya Yədədir» (108, 334-335).

İraq türkmanlarında yağış yağdırmaq üçün «Kosa gəl-di» ilə bərabər «Çömçələ qız» da olurdu. Fərq odur ki, bir ağaca libas geyindirib özünü gəzdirər və mahnı oxuyarlardı:

Çömçələ qızım aş istiri,
Allahdan yağış istiri.
Hey çəmçələ-çəmçələ
Çəmçələm yağış istər
Hüseyni yağlamağa,
Beşigi bağlamağa.
Verənə Allah versin,
Vermiyənə də versin.
Oğlu kürəkən dursun,
Qızı həlhələ versin.
Ver, Allahım, ver,
Yağmurunnan sel,
Köpəkli xırman,
Qoç-qoyun qurban.
Hey çəmçələ-çəmçələ,
Çəmçələm yağış istər
Dam-divarı yaş istər.

«Çəmçələ qız» bəzən də ağac yox, insan olurdu. Onun başı bezlə sarılır, boynunun ardında ağız, burun, qaş, göz düzəldilirdi. Boynuna bir ip salınır və ipdən tutub «Çəmçələ qızı» oynadarlardı. Özləri isə bu mahnını oxuyarlardı:

Çömçələ gəldi eşigə,
Oğlanı qoydu beşigə,
Tanrı bir rəhmət versin,
Qoyunlara süt versin.

Ha dura-dura yorulduq,
Tütünüvüzdən boğulduq.
Açın anbar ağzını,
Verin Allah borcunu.

Və ya:

Çəmçələ qızım yağışdır,
Hər gələnə bağışdır.
Açın xəzinə qapısını,
Verin Allah borcunu.
Verənlər xatun olsun,
Vermiyən qatır olsun.

Sonra bir qab buğda, bir qab un, yumurta və s. Allah verən şeylər istirlərdi. Evlərdən dilənən şeyləri bişirir və fəqirlərə paylarlardı ki, onlar da dua oxusunlar. Yağış yağanda uşaqlar bir ağızdan deyərtilər: «Yağış yağırı, qurd oxuru, çaqqal nənəsin boğuru». İnanclara görə bu, kotü insanların cinayət, zülm, işgəncələrinə Allahın cəzasıdır» (24, 77-79).

Əslində «Çəmçələ qız» az dəyişiklə Çömçəxatun mərasiminin adıdır. A.Xürrəm qızı yazır ki, «Çömçəxatun» mərasimi Azərbaycan yağışı yağdırmaq mərasimləri içərisində dominantlıq təşkil edir. Bu mərasim taxta çömçənin bəzədilərək qadın şəklində salınmasını, ev-ev gəzərək pay yığılmasını, habelə: «Çömçəxatun nə istər? // Torpaqdan yağış istər, // Qoyunlara ot istər, // Quzulara süd istər» – tipli ovsun-nəğmələrin oxunmasını ehtiva edir (85, 156).

Türk alimi Ə.İnan bu mərasimin «Çömçə gəlin», «Kəpçə qadın» və «Çullu qadın» adlarını qeyd etmişdir (146, 480). B.Abdulla və T.Babayevin tərtib etdikləri «Novruz bayramı ensiklopediyası»nda göstərilir ki, yaz fəslinin əvvəlində yağış yağmayanda, quraqlıq olanda adamlar yağış yağdırmağa və bu münasibətlə ayınlar icra etməyə, mərasimlər keçirməyə başlamışlar. El cavanları bir yerə yığışar, bir çömçə götürüb üstünə qara parça salar, qapı-qapı gəzib

mahnı oxuyurlar. Hər evdə onlara pay verirlər, çömçəyə isə bir az su tökürlər. Uşaqlar payı özlərinə götürür, çömçədəki suyu bir ağacın dibinə tökür, çömçəni də həmin ağacdan asırlar. Çox keçməmiş yağış yağır» (110, 58).

Verilmiş materiallar məlum edir ki, Çömçəxatun obrazı təkə su ilə bağlı yox, həm də ağacla bağlıdır. Müxtəlif mərasimlərdə ya çömçəni, ya da ağacı insan görkəmində bəzəyirlər. Bu su və ağac stixiyalarının birgəliyidir. Su olmasa, ağac – yaşıllıq olmaz. Lakin bu mərasimin bütün mənası, su və ağac kultları ilə bağlılığının «sirləri» Naxçıvandan toplanmış «Çömçəxatun» əfsanəsində açıq-aşkar göstərilib: «Çömçəxatun adında gözəl bir qız varmış. Bı qız okqədər pak, mömün adammış ki, Allah yanında hörməti hamıdan artıqmış. Bir dəfə il çox quraqlıq keçir. Camahatın bütün məhsulu yanıp tələf olur. Ta camahat hər şeyi yeyip qurtarır, pütүн heyvannarı kəsir. Sora yeməyə heş dad tapbıllar. Göydən də bir damcı yağış düşmür ki, düşmür. Əyər belə getsəymiş, adamnar qırılacaxmış. Çömçəxatun işi belə görüp çıxır bir təpənin başına. Üzün göyə tutup Allaha yalvarır ki, yağış yağdırsın. Allah bını eşidip yağış yağdırır. Qız yağışın altınnan getmir, okqədər durur ki, cum-culux isdanır, axırda da yamyaşıl bir ardışa çevrilir» (23, 92).

Göründüyü tək, mərasimlərdə adam (qadın) görkəmində bəzədilən çömçə, ağac bir qızıdır. O, əslində, yağış tanrısına verilən qurbandır. Mətndəki Allah çox qədim zamanlar üçün yağış tanrısıdır. Tanrı yağış yağdırır, əvəzində qız ona qurban gedir. Qızın ağaca verilməsi su və ağac kultlarının birgəliyini göstərir.

Çömçəxatunun Allahdan nə istədiyi Cənubi Azərbaycandan toplanmış bir mətnə daha məzmunlu verilib:

Çömçə xatun nə istər?
Şırhaşır yağış istər.
Əli-qolu xamırda,
Bircə qaşiq su istər.
Çax daşı, çaxmaq daşı,
Yandı ürəyimin başı.
Allah, bir yağış göndər,
Göyertsin dağı-daşı.
Ala dağın buludu,
Yetimlərin umudu.
Allah, bir yağış göndər,
Arpa-buğda qurudu (73, 32).

Beləliklə, yağış yağdırma mərasimləri çox qədim su inanc və obrazları, daha doğrusu, mifoloji su stixiyası ilə bağlıdır. Bu mərasimlər göstərir ki, suların – göllərin, çayların, bulaqların sahibi (əyəsi) olduğu kimi, yağışın da əyəsi var. Onun adının Çömçəxatın olduğunu, qadın şəklində təsəvvür edilən ilahə olduğunu düşünmək olar. Axı su ilə bağlı əyələr, su pəriləri, məleykələr də qadın kimi təsəvvür olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Çömçəxatın və digər mərasimlərdə qədim türk mifoloji kultları bir yerdədir. Yəni su, ağac, od/günəş hamilərini birgə görmək olur. Bunun səbəbi odur ki, mərasim kompleks şəklində olur. Ayin, inanc, etiqad, müxtəlif mərasimi obraz və hərəkətlər birləşərək mərasimi təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, Çömçəxatın mərasiminin su hamisi/su tanrısı ilə bağlılığı daha çox «Çömçəxatın» əfsanəsi vasitəsi ilə izah oluna bilər. Bu da məlum edir ki, folklorun bütün janr və növləri bir bütövdür. Ona görə də su kultu ilə bağlı görüşlər folklor janrlarının hər birində daha maraqlı və səciyyəvi cəhəti ilə görünür.

2. 7. Novruz bayramında su inam və ayinləri

Novruz bayramı bir çox mərasimlərlə müşayiət olunur. Həmin mərasimlərdə suya tapınmanın, pərəstişin – su kultunun izləri açıq-aşkar müşahidə olunur. İnanca görə, «Novruz bayramında kim gün çıxmamış hamıdan tez bulaxdan su gətirif onunla xamır yoğursa, o evdən bir-bərəkət heş vaxt əskiki olmaz» (25, 93).

Bu su adi su deyildir, Novruz suyudur. Həmin bulaqdan insanlar hər gün istifadə etmişlər. Lakin bulağın suyu Novruz günü, gün çıxmamış bərəkətverici su olur. Burada bir detal da var. İnanca açıq-aşkar göstərilir ki, «kim gün çıxmamış hamıdan tez bulaxdan su gətirif onunla xamır yoğursa...». Demək, bu su bizim tədqiqatın əvvəlində toxunduğumuz, haqqında danışdığımız ilkin su, kosmoqonik-yaradıcı sudur. Həmin su olduğu üçün möcüzəlidir, xeyir-bərəkət verir.

Yenə də inanca görə, «ilin axır çərşənbəsində bir suvay oğlana iki boşqav verif suya yolluyullar. Tapşırıllar ki, boşqavlardan birini su ilə doldursun. Oğlan əgər sağ əlindəki qavı doldurub gətirsə, niyyəti hasil olar» (25, 93).

Bu, əslində niyyət tutmadır. Bunda su ilə bağlı iki məqamın izinə düşmək olur. Birincisi, niyyət su ilə tutulur. Əgər niyyət hasil olursa, taleyi su verir. Yenə də suyun bəxşedici gücünə işarə olunur. İkincisi, bu su axır çərşənbə suyu olduğu üçün möcüzəli, qüdrətlidir.

Axır çərşənbə Novruz mərasim kompleksində ilin axır nöqtəsi kimi müqəddəs hesab olunur və çox qədim inanc-larla bağlıdır. Məs., «İlin axır çərşənbəsində geje yarısı yuyunuf paklanannan sonra axar suyun qırağında oturuf, niyyətini ona danışsan, o niyyətinə çatarsan. Dərdini, ağ-

rını, azarını suya söyləsən, su gejdə hamısını özü ilə aparar, – deyiqlər» (25, 94).

İnanclarda, adətən, gecə suyun üstünə getmək yasaq olunur. Lakin bu gecə bütün gecələrdən fərqli gecə –axır çərşənbə gecəsidir. İlin axır çərşənbəsi müqəddəs gün olduğu üçün gündüzü bütün gündüzlərdən, gecəsi də bütün gecələrdən fərqlidir. Ona görə də suyun üstünə getmək olar. Ancaq hər suyun üstünə yox, axar suyun üstünə gedilməlidir. Çünki, prof. B.Abdullanın yazdığına görə, axar su canlı və müqəddəs hesab olunub (6, 163). Bunun əksi olan axmaz sular, yaxud lal axan sular da var. Həmin sular cansız, ölü hesab olunur və insana xeyir gətirmir. Ona görə də inanc birmənalı şəkildə xəbərdar edir ki, «lal axan sudan keçməzlər» (26, 88).

Bəs insan öz niyyətini suya kimin üçün danışır? Bu, maraqlı məsələdir. Burada əyələri xatırlamaq lazım gəlir. Niyyəti əyələrdən başqa kimə danışmaq olar ki?! Axı suların əyəsi var. Demək, axır çərşənbə gecəsi suyun sahibi insanı eşidir, onun niyyətlərini dinləyib, nəсібini verir. Su həm də insanın bütün ağırlıqlarını təmizləyir. Bununla yenə də təsdiq olunur ki, bu su ilkin-kosmoqonik sudur. Möcüzəlidir, insanın azar-bezarını götürür, sağlamlıq bəxş edir, onun arzularını yerinə yetirir.

Suyu bu cur qüdrətli edən axır çərşənbədir. Mətnlər bu gecənin sıx şəkildə su ilə bağlılığını göstərir. «Bir arvad çərşənbə gecəsi səhərə çox qalmış səhəngi götürüb çaya su dalınca gedir. Səhəngi nə qədər suya basır, səhəng suya batmır. Sən demə, su yatıbmış. Arvad qayıdıb evə gəlir. Sonra bir də gedir. Görür su şırhaşır axır. Səhəngi doldurub qayıdır» (51, 58).

Göründüyü tək, su da insan kimi yatıb-oyanır. Ancaq bunun hər zaman şahidi olmaq mümkün deyil, yalnız bir gecə – çərşənbə gecəsi mümkündür. Başqa bir mətndə deyilir: «Yazın ilk gecəsi imiş. Bir arvad durur ki, aparıb inəyini sulasın. İnəyi sulayır, görür ki, çayın qırağında bir söyüd ağacı var. Söyüd ağacı yerə əyilib. Belə ağına gəlir ki, inəyi buradaca söyüdə bağlasın, söyüdün göy budaqlarından inək yesin. İnəyi bağlayıb evinə gedir. Sabah açılır. Qadın gəlir ki, inəyi aparsın. Baxıb görür ki, söyüd başını yuxarı qaldırıb, inək də ağacın başında boğulub ölüb» (51, 60).

İlk baxışdan belə görünür ki, burada su ünsürü arxa mövqedə qalıb. Lakin belə deyil. Mərasimlərdə müqəddəs ünsürlər, ilkin stixiyalar, adətən, birgə olur. İlkin axır çərşənbəsi təkə su ünsürü ilə bağlı deyildir. Arvad, əslində, su üstünə gedir. Lakin həmin gecə ağac başını suya əyibmiş. Demək, burada ağac və su stixiyaları birgədir. Özü də mətndə «yazın ilk gecəsi idi» deyilir. Bu «ilk» sözü əsas nöqtədir. «İlk» olan ilkin stixiyalarla bağlıdır. Oxşar mətndə «yazın ilk gecəsi» yox «ilaxır günü» (ilaxır çərşənbə) deyilir: «İlaxır günü bir arvat bızovu aparır ki, çərşənbə suyu işsin. Bızov su içəndə arvat görür ki, yanında yekə bir ağaş qırılıp düşüb yerə. Bızovu bağliyır ağaca, başdıyır özü də əl-üzünü yumağa. Sonra çönür ki, bızov yoxdu. Deyir, yəqin, açılıb gedip. Əmə görür, heş dad yoxdu. Nə bızov var, nə də ağaş. Səs gəlir. Arvat yuxarı baxır ki, bızov ağacın kəlləsinnən sallanır. Demiyəsən, ilaxır olduğunna ağaş yerə uzanıpmış. Arvat da bilməyib, bızovu bağliyip ona. Özü də heş bir niyyət eləmiyip» (51, 60).

Demək, ilaxır çərşənbədə, yazın ilk günündə, qızası, ilin təhvil olduğu məqamda axar sular dayanır, dik duran ağaclar yerə uzanır, yaxud başını torpağa əyir və bu elə bir mə-

qamdır ki, bütün arzuların qapısı açıq olur, insan nə niyyət etsə, həyata keçir. Belə düşünmək üçün əsas vardır ki, arzular, istəklər, ilkin dəyərlər, ünsürlər ilin təhvil olduğu müddətdə biri-birinə qovuşur. Həmin əfsanələrdə insanı, onun arzularını, heyvanı, ağacı və suyu birlikdə görmək olur.

Novruz çox böyük bir bayramdır. Müxtəlif mərasim və ayinlərdən təşkil olunur. Bayramda bütün müqəddəs dəyərlər bir araya gəlib qovuşur. Ona görə də Novruzda təkə su kultu yox, xalqımızın inanclar dünyası üçün səciyyəvi olan başqa kultlar da bir araya gəlir. Məndə deyilir: «Qışda hər şey yatıp donur. Yaz gəlip dörd dəfəmə binnarı ayıldır. Binnarın ayılması Novruz bayramında olur. Ona görə də Novruz bayramı dörd həftədi.

Novruzun birinci həftəsi yer, torpax ayılır. Otlar cücərip yerdən qalxır, ağaşdar yaşillanır, cəmahat yer belliyir, əkin əkir.

İkinci həftə yel ayılır, küləh əsir, ağaşdar cıfdənir, havanın ağırırığı sınır.

Üçüncü həftə su ayılır, cəmahat suyun üsdünnən tullanıp aydınlığa çıxıllar.

Dördüncü həftə od ayılır. Cəmahat qışdan qalan xəsdəliyi, ağırırığı odun üsdünə töküllər, oddan tullanıp yüngüləşillər. Odun da isdisi azalır. Binnan sora yeni gün başdanır» (51, 55).

Biri-birinin ardı ilə ayılan ünsürlərə diqqət edək: torpaq, külək, su, od. Bunların hamısı qədim türk mifologiyasında ilkin ünsürlər hesab olunur. Burada ağac ünsürü də var. Birinci həftə torpağın ayılması elə bitkilərin (ağacların, otların, cücərtilərin, çəmənliyin) ayılması ilə bilinir. Bütün bunlar dörd həftə – bir ay ərzində baş verir. Diqqəti özünə yönəldən əsas cəhət bütün bunların insanla, onun taleyi ilə bağlılığıdır.

Qədim türk insanı təbiətsevər olduğu üçün onun mifologiyasında təbiət ünsürləri əsas yer tutur. O, təbiətlə iç-içə yaşamış, onu sevmiş, qorumuş və öz taleyini təbiətlə bağlamışdır. Ona görə də inanclarımızda insanın taleyi ilkin ünsürlərlə sıx bağlıdır. Bu deyilənlər su kultuna xüsusilə aiddir.

İnama görə, «Novruz bayramı axşamı qızlar axar su yanına bir yumurta, iki (qırmızı, qara) karandaş qoyurlar. Səhər tezdən yumurtanı götürüb baxırlar. Əgər yumurtada qırmızı yazı varsa onun taleyi yaxşı, qara yazı varsa, taleyi qara, pis olacaq» (27, 38).

Burada əşya kimi yumurta və karandaşdan (qələmdən) istifadə olunur. Yumurta insanın taleyidir. Sanki bağlı sandıqdır, içindən nə çıxacağı bilinmir. Karandaş (qələm) tale yazısıdır. Bəs bu taleyi kim yazır? Əlbəttə, axar su. Qızlar yumurtanı və iki krandaşı axar suyun yanına qoyurlar. Ancaq hər su tale yazı bilməz. Bu su ilkin – kosmoqonik sudur. Axı söhbət Novruz bayramı axşamındakı sudan gedir. Demək, bu niyyəti hər gün tutmaq olmaz. Çünki hər gün ilk su olmur.

Novruz suyu su falları ilə əlaqədardır. Mətnə deyilir: «İlin axır çərşənbəsində su dolusu kasa götürüb onun ucuna pambıx dolamış iki iynə atırlar. Əgər iynələr bir-birlərinə yaxınlaşır, görüşürlərsə, onda ürəyinizdə tutduğunuz niyyətə çatırsınız» (29, 10).

Burada qədim türk mifologiyasının iki əsas ünsürü bir-birinə qovuşmuşdur: su və dəmir. Axı dəmir də əsas ünsürlərdən hesab olunur. İnsanlar hal analarını tutanda onların yaxasına dəmir sancaq (iynə) taxmaqla özlərinə tabe edə bilirlər. Hal anaları dəmirdən qorxur, özləri ona əl vura bilmirlər. Həmişə uşaqların başını aldadıb sancağı açdırır və insanın əsirliyindən qurtulurlar. Bu inanc mətnində iynələr dəmir ünsürünü bildirir, eyni zamanda insana işa-

rədir. Lakin tale su vasitəsi ilə verilir. İynələrin biri-birinə qovuşub-qovuşmayağacını su müəyyənləşdirir. Çünki bu su axır çərşənbə suyu, ilkin sudur.

İlkin su insanların təkcə taleyini müəyyənləşdirmir, eyni zamanda onları təmizləyir: «Axır çərşənbə gəjesinin səhəri sübh tezdən duruf axar su üstünə getmək, suya salam verif, üstünnən üç dəfə atdanmaq, sonra da həməən sudan bir qab gətirif həyəət-bacaya, evin dörd bucağına səpmək gərəkdı. Deyirlər kin, belə edəndə ilin xoş gələr, ağrı-acı görməzsən» (29, 10).

Bu inanc mətnində su kultu ilə bağlı bir çox məqamlar bir yerdədir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Axır çərşənbənin səhəri gününün suyu.

Bu su adi su deyildir. İlkin sudur, demək, kosmoqonik – yaradıcı sudur.

2. Bu su axar sudur.

Axar su canlıdır, diridir, axmaz (yaxud lal axan) su ölüdür. Diri olmayan su canlılıq – həyat, xeyir-bərəkət verə bilməz, insanın ağırlıqlarını yuyub apara bilməz. Bu da ilkin suyun əsas xassələrindən biridir.

3. Suyu salam vermək.

İnsan, əslində, suya yox, onun sahibinə salam verir, üstündən tullanmaq, yəni azar-bezarını tökmək üçün izacə istəyir.

4. Sudan hökmən evə gətirib qapı-bacaya səpmək.

Bu su müqəddəs, möcüzəli, qüdrətli sudur. «Koroğlu» dastanında Alı kişi də oğlundan xahiş edir ki, Qoşubulaq-dakı sudan ona bir qab gətirsin ki, kor gözləri açılınsın. Demək, bu su kor gözləri açmaq qüdrətinə malik həyatyaradıcı sudur. Axı kor insanın gözlərinin açılması onun həyata yenidən dünyaya gəlməsi kimidir.

Eyni məzmunlu başqa bir inancda daha bir maraqlı detal var: «Axır çərşənbə axşamının səhərəsi evdə uşaqdan böyüyə nə qədər adam varsa, gedif hamısı axar su üstündən üç dəfə atılar, sonra da həmin axar suyun əl-ayaqdan uzax bir səmtində saxsıdan bir qab sındırır deyəllər: «Nə ki, ağrı-ajımız, qada-balamız varsa, hamısı bax bu suynan getsin» (29, 10).

Bu inanc mətni əvvəlki ilə demək olar ki, eynidir. Bircə fərqi qabsındırmadadır. Belə düşünmək olar ki, sındırılan qab suya (su əyəsində) verilən qurbandır. Qab qurban verildikdə su sahibi onun üstünə gələnlərə xeyirxah münasibət bəsləyir və onların ağrı-acılarını təmizləyir.

İlaxır çərşənbə ilə bağlı inanclarda digər ilkin ünsürləri də görmək olur: «İlaxırı gejesi bağlı bir sıra inamlar var. Bunnardan biri belədir: İlaxırın səhərisi obaşdan gedillər çaya. Suyun üstünnən tullanıllar, sora suyun içinnən xırdaja daşdar götürüllər, ağaşdardan xırdaja çöpləri də bağlayıf gətirillər öylərə. Həmən daşdarı qoyardılar suvaldakı buğdanın içinə, unun içinə, çörək taxtasına, yağ qabına, ya pul kisəsinə. Ağac çöpləri də qoyardılar öyün küncünə, bucağına. Bu cür icralar evə bərəkət gətirərdi» (29, 17).

Bu mətnə su, daş, ağac ünsürləri birgədir. Onların hamısı suya bağlıdır. Çünki su ilkin stixiyadır və digər stixiyalar onunla bağlıdır. Novruz bayramı xalqımızın çox qədim dünyagörüşü ilə bağlı olduğu üçün nəinki su ünürünü, həm də digər ünsürləri öz yaddaşında saxlayaraq bizlərə qədər gətirib çatdırmışdır.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat ilk növbədə Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı inamların öyrənilməsi probleminin aktuallığını təsdiqlədi. Bəlli oldu ki, su stixiyası ilə bağlı görüşlər mifik düşüncədə və folklorlarda aktual rola malikdir. Dünya mifoloji sistemlərində olduğu kimi, türk mifoloji düşüncəsində də su yaradıcı başlanğıc, yəni kosmoqonik stixiyadır. İlk arxetiplərdən – qədim obrazlardan olan su dünyanın mifoloji modelində (kosmoqonik təsəvvürlər sistemində) mühüm rol oynamaqla ilkin miflərin əsas obrazlarından olmuşdur. Suya yaradıcı başlanğıc kimi inam bəslənilməsi onun ətrafında pərəstiş kompleksinin (su kultunun) yaranmasına gətirmişdir. İlk mifoloji su stixiyası fetişist, animist, totemist, şamanist, tanrıçılıq dini görüşlərinin təsiri altında daha da inkişaf edərək şəkilcə və semantik məzmun baxımından son dərəcə mürəkkəbləşmişdir. Həmin mürəkkəbləşmə eyni zamanda onun mifoloji semantikasının (məna aləminin – anlam sisteminin) zənginləşməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Mifologiya folklorun əsasını, ilkin bünövrəsini təşkil edir. Bəşər mədəniyyətinin inkişafı ilə mifologiya ictimai şüurun başqa formaları (fəlsəfə, folklor, din və s.) ilə əvəz olunmuşdur. Həmin gedişatda su stixiyası ilə bağlı inamlar sistemi folklor düşüncəsinə daxil olaraq çoxsaylı əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, mərasimlərin və s. məzmununda özünə yer almışdır. Ona görə də Azərbaycan folklorunun məna aləminin, ondakı obrazların funksiya və semantikasının öyrənilməsi ilkin su stixiyası ilə bağlı inamların tədqiqatını zərurətə çevirmişdir. Bu üzdən, Azərbaycan folklorunu su ilə bağlı inanclardan kənar təsəvvür etmək mümkün deyildir. Mifoloji-kosmoqonik su stixiyası, onun

mifoloji obrazının folklorda öz əksini tapan şəkilləri və inamlar folklorumuzda özünə geniş və zəngin yer tutur. Azərbaycan folklorunun mifoloji köklərinin və obrazlar sisteminin geniş və hərtərəfli tədqiq olunması su stixiyası ilə bağlı inamların öyrənilməsini zərurətə çevirmişdir.

Tədqiqatın «Mifoloji düşüncədə su stixiyası və onunla bağlı obrazlar» adlanan fəslində müəyyənləşdirilmişdir ki, təkcə Azərbaycan folklorunda deyil, dünyanın bütün xalqlarının folklorunda su ilə bağlı inanc və obrazlar vardır. Su ünsürünün bu qədər geniş obrazlarla təmsil olunması onun insanlığın ilkin düşüncəsi, yəni mifoloji düşüncəsi ilə bağlılığından doğur. Əgər su stixiyası, «bütün başlanğıcların başlanğıcı» (M.Eliade) olan mifologiyada əsas ünsürlərdən olmasaydı, folklorda da bu qədər kök ata bilməz, rişələne, qol-budaq verib zəngin folklor obrazları yaratmağa müvəffəq olmazdı. Suyun insan düşüncəsindəki bu məna dünyası mövzumuzun istiqamətini mifologiyaya yönəldir. Çünki Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı hər bir inanc öz ana qaynağı, ilkin mənbəyi etibarilə mifologiyaya doğru istiqamət götürür.

İlk fəslin «Su stixiyası mifologiyada dünyanın yaradılmasının ilkin əsası kimi» adlanan birinci yarımfəslində aparılmış tədqiqat nəticəsində belə bir qənaət əldə edilmişdir ki, su stixiyası Azərbaycan mifoloji, fəlsəfi düşüncəsində çox qədimlərdən bəri varlığın əsasını təşkil edən dörd ünsürdən biri hesab olunmuşdur. Dünya mifologiyalarının hamısında su dünyanın yaradılışının ilkin əsaslarından birini təşkil edir. O səbəbdən irəli gəlməklə su kosmoqonik mifin əsas ünsürü sayılır. Bu cəhətinə görə su stixiyası dünyanın mifoloji modelinin ilkin əsaslarından biri, bəlkə də, birincisidir. Çünki bir sıra mifologiyalarda su varlığın başlanğıcı olan ilkin xaosla eyniləşdirilmişdir. Varlıq aləminin yaradılması ilkin xaosdan kosmo-

sun törəməsi şəklində baş verir. Heç bir şey olmamışdan qabaq kaos olur. Xaos hər bir şeyin əvvəli, başlanğıc halı olduğu üçün çox vaxt «ilkin» sözü ilə birləşmə («ilkin kaos» şəklində) işlənir. Suyun mifoloji dünya modelindəki obrazı ilə tarixi şüurdakı obrazı biri-birindən tam şəkildə fərqlənir. Tarixi şüurda su maddə şəklində qavranılır. Mifoloji dünya modelində isə su insan kimi canlıdır: surəti, şəkli (başı, əli, ayağı) var. Bu cəhət təkə suya aid yox, mifoloji dünya modelində olan bütün elementlərə eyni dərəcədə aiddir. Yəni mifoloji dünya modelində hər şey, o cümlədən su ünsürü canlıdır və öz şəklinə – obrazına malikdir.

Araşdırmanın birinci fəslinin «Türk mifologiyasında su stixiyası ilə bağlı obrazlar» adlanan ikinci yarım fəslində aparılmış tədqiqatın nəticələrinə görə, türk mifologiyasında su stixiyası ilə bağlı inancları təmsil edən maraqlı obrazlar vardır. Bu obrazlar müxtəlif şəkillərdə türk xalqlarının inanclarında hətta bu gün belə yaşamaqdadır. Türk mifoloji görüşlərini özündə yaşadan rəngarəng mətnlərə – əsətlər və əfsanələrə, dastanlara və s. nəzər saldıqda görürük ki, su stixiyası ilə bağlı türk inancları içərisində diqqəti ən əvvəl cəlb edən suyun ilkin yaradılışın əsası olması haqqındaki inandır. Suyun yaradılışda oynadığı rol onun ən əsas və ən ilkin, eyni zamanda ən həlledici roludur. Çünki hər bir mifologiyada ilkin yaradılışda – mifoloji kosmoqoniyada iştirak edən element əsas və müqəddəs sayılır. Bu, onun mifoloji dünya modelindəki yerini şərtləndirir. Türk mifologiyasında su ilkin yaradılışda iştirak etdiyi üçün yaradıcı başlanğıc kimi müqəddəs sayılır. Suyun türklərin şüurunda müqəddəsliyi, ona hörmət olunması məhz bununla bağlıdır. Su türk mifologiyasında əsas etibarilə kosmoqonik başlanğıcla bağlı olmuş, dünyanın yaradılmasının əsas ünsürü sa-

yılmışdır. Su ilə bağlı mifoloji inanc və obrazlar müxtəlif dövrlərdə nə qədər çoxsaylı dəyişmələrə məruz qalsa da, suyun ilkin stixiya kimi kosmoqonik-yaradıcı funksiyası semantik əsas kimi daim qorunub qalmışdır.

Türk mifologiyası və folklorunda su stixiyası ilə bağlı ən məşhur obrazlardan biri «Abi-Həyat», yəni «Dirilik suyu» obrazıdır. Mifoloji əfsanə və rəvayətlərdə, xüsusilə nağıllarda geniş yayılmış dirilik suyu həyatverici keyfiyyətə malikdir. Onu içən ölümsüzlük – əbədi həyat əldə edir. Dirilik suyu obrazının əsas xüsusiyyəti olan həyatvericilik mifoloji su stixiyasının kosmoqonik, yəni yaradıcılıq xassəsi ilə bağlıdır. Su ilkin başlanğıcda kosmosun – dünyanın yaradılmasında iştirak edən əsas ünsürdür. Dirilik suyu da həmin başlanğıc suyun obrazıdır: onunla bağlıdır. Mətnlər məlum edir ki, bütün sular dirilik suyu deyildir. Dirilik suyu adı sulardan fərqlənir: o, həyatverici funksiyaya malikdir və onu hər yerdə əldə etmək olmur. Dirilik suyu adı insanların əlinin çatmadığı yerlərdə, adətən, zülmətdə yerləşir. Onu əldə etmək hər adama qismət olmur. Ona görə də dirilik suyu, adətən, peyğəmbərlər, möcüzəli qəhrəmanlar və s. ilə bağlı olur.

Su stixiyası ilə bağlı türk mifoloji düşüncəsində, o cümlədən Azərbaycan mifoloji mətnlərində geniş yayılmış obraz su yiyəsidir. Su əyəsi//su anası bir obraz kimi «əyə» haqqında inanclarla bağlıdır. Əyələr müxtəlif yerlərlə bağlı ruhlardır. Su əyələri bunlardan biridir. Su əyəsi obrazının «çay qarısı», «çay anası», «su pərisi», «Mələykə» və s. kimi variantları var. Bu variantlar adları və funksiyaları cəhətindən müəyyən fərqlərə malik olsa da, öz aralarında bir obrazda – bir ortaq variantda birləşirlər.

Türk mifologiyasında su ilə bağlı çoxlu obrazlar vardır. Bunlar bir çox məhəlli inamlarla bağlı olub, geniş yayılmamışdır. Lakin onların içərisində elələri vardır ki, mifologiyanın tarixində mühüm rol oynamış və öz izlərini türk xalqlarının mifoloji mətnlərində müxtəlif şəkillərə uğramış biçimdə saxlamışdır. Yer-Sub və Öləng belə obrazlardır. Mifologiyadakı bir çox obrazlar, əsasən, əyələr Yer-Sub ilə bağlıdır.

Birinci fəslin «Su stixiyası ilə bağlı mifoloji inamlar» adlanan üçüncü yarımfəslində müəyyənləşdirilmişdir ki, su stixiyasının Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşündəki yeri, rolu inanc mətnlərində hərtərəfli əks olunmuşdur. Xalqımızın ta qədimlərdən suya hansı dəyər verməsi, onda nə kimi xariqüladə keyfiyyətlər görməsi, suyu necə müqəddəsləşdirməsi, onun magik xüsusiyyətlərindən necə istifadə etməsi bu inanclarda rəngarəng şəkillərdə görünür. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, su ilə bağlı inanc-lar məzmunca çox rəngarəng və əlvandır. Bu mürəkkəblikdə qədim türk təfəkkürünün aydın məntiqi, dünyaya sağlam humanist-ekoloji münasibəti gerçəkləşmişdir. Onların dərinliklərinə varılması türk mifoloji düşüncəsinin sistemini, humanist məntiqini üzə çıxarmışdır.

Birinci fəsildə aparılmış araşdırmanın əsas nəticəsinə görə, mifoloji düşüncədə su stixiyası dünyanın yaradılmasının ilkin əsası hesab olunur. Onunla bağlı türk mifologiyasında çoxsaylı, rəngarəng məzmunla malik inam və obrazlar yaranmışdır. Bunların içərisində əsas olan kosmoqonik başlanğıc su inancıdır. Bu inanc su stixiyası ilə bağlı obrazların əsas ruhunu, cövhərini təşkil edir. Su ilə bağlı inanc abi-həyat (dirilik suyu), su əyəsi (su anası), Yer-sub, Öləng və s. kimi obrazlar, o cümlədən su stixiyası ilə bağlı çoxsaylı mifoloji inamlar ilkin kosmoqonik-yaradıcı su başlanğı-

cının qoruyucu, şəfaverici, şər qüvvələrdən təmizləyici, xeyir-bərəkət verici, bir sözlə, yaradıcı funksiyalarını özündə izlər şəklində yaşadır.

Tədqiqatın «Folklorda su inam və obrazları» adlanan ikinci fəslində müəyyənləşdirilmişdir ki, su ilə bağlı mifoloji inanclar əsrlər, qərinələr, dövrlər keçdikcə dəyişmələrə məruz qalmışdır. Bu inamlar mif nüvəsindən şaxələnmiş müxtəlif folklor janrlarının poetik tələblərinə uyğun don geymiş, əfsanənin, nağılın, bayatının və s. ölçülərinə oturmuşdur. Ancaq bu obrazlarda daşınan ilkin, kosmoqonik, başlanğıc, yaradıcı, həyatverici su ideyası zədələnmədən qalmışdır. Su hər hansı mifoloji inancda hansı ideyanı təcəssüm etdirmişdirsə, həmin ideya sonralar folklor obrazlarının nüvəsini təşkil etmişdir. Mifoloji ideya folklor obrazına çevrilərək yeni zamanda yaşamını sürdürmüş, zamanın tələblərinə cavab vermişdir. Bu, milli ruhun ölməzliyinin, saflığının ifadəsidir. Mifdən başlanan türk tarixi hər dövərdə yeni keyfiyyətlər kəsb edərək zamana, dünyaya reaksiya vermiş, şəklini, donunu, funksiyasını hər zamanın tələblərinə uyğunlaşdırmış, mifoloji ilkinliyini qorumuş, milli həyat üçün aktuallığını hər dövrdə təsdiq etmişdir. Bu ümumi cəhətlər ayrı-ayrı folklor obrazlarında tamamilə yeni bir bədii mənzərə, türk ruhunun yeni bir tamaşasını sərgiləyir. Bundan dolayı folklorda su ilə bağlı inam və obrazların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi su stixiyasının mədəniyyətimizdəki yaradıcı rolunun izlənilməsi üçün ən faydalı yoldur. Çünki su hər bir folklor janrında sanki yeni bir obrazda təcəssüm edir. Bu da kosmoqonik su ideyasının yaşarılığını, milliliyini, bəşəriliyini təsdiq edir.

İkinci fəslin «Əfsanələrdə su inam və obrazları» adlanan birinci yarımfəslinin əsas nəticələrinə görə, mifin ruhu əfsanələrin ruhunda yaşayır. Ona görə də, əfsanələrin içəri-

sində su ilə bağlı olanlar xüsusi yer tutur. Əfsanələr nə qədər müasirləşsə də, onlarda su stixiyası ilə bağlı inamlar öz izlərini saxlayır. Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı əfsanələr çox olsa da, elələri vardır ki, onlarda su kultu birbaşa görünür, əfsanələrin poetik dünyasının çox dərin və gizlin qatlarında qərar tutmuşdur. Su stixiyası ilə birbaşa, ya da dolayısı ilə bağlı əfsanələrin təhlili mifik su inamının milli düşüncə tariximizin rəngarəng səhifələrini üzə çıxarır. Su ilə bağlı əfsanələr sayca nə qədər çox, məzmun və formaca nə qədər zəngin olursa-olsun, onlar bir uca və ülvi həqiqəti təsdiq edir: türk düşüncəsinin əzəl başdan insançılıq fəlsəfəsi ilə bağlı olmasını. Əfsanələrin hamısında insançılıq, humanizm, mənəvi dəyərlərin insanın ülvyyəti və ucalığı ilə bağlı olması aparıcı xətdir. Türk insançılıq fəlsəfəsinin ana xətti onun kaninat və insan haqqında mifoloji görüşlərinə gedib çıxır. Türkün su haqqında mifoloji fəlsəfəsi insançılığa xidmət edir: mayası, özəyi insançılıq üzərində qurulub. İstər bütün əfsanələrdə, istərsə də su ilə bağlı əfsanələrdə insan amilinin, humanizm düşüncəsinin hökmran olması türk milli düşüncəsinin başdan-başa insançılıq fəlsəfəsi ilə yoğrulması ilə əlaqədardır. Mifologiya da fəlsəfədir, ilkin, ibtidai, sadə, primitiv dünyagörüşüdür, lakin mayası, özəyi etibarilə saf, pakdır.

Tədqiqatın ikinci fəslininin «Nağıllarda su stixiyasının obrazları» adlanan ikinci yarımfəslində müəyyənləşdirilmişdir ki, Azərbaycan nağıllarında su stixiyası ilə bağlı inamların rəngarəng obrazlarına rast gəlinir. Nağıllarda su stixiyasının əsas mifoloji xassəsi ilk növbədə suyun magik verimlilik, bəxşedicilik xassəsidir. Nağıllarda suyun gözəllik bəxş etməsi, əslində, onun dirilik suyu – abi-həyat olmasını göstərir. Yəni su insanı dəyişir, yeniləşdirir, yeni insana çevirir. Nağıllarda su

inamlarının, ümumiyyətlə, Azərbaycanın qədim dünyagörüşünün – mifologiyasının ilkin insançılıq fəlsəfəsi ilə bağlılığı daim təsdiq olunur. Azərbaycan ənənəvi düşüncəsi haqq-nahaq, mərd-namərd, xeyir-şər prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Gözəlliyə qəsd edənlər, haqqı tapdalayanlar, zülm edənlər, hiyləgərlər, namərdlər həmişə öz cəzalarını alırlar. Su ilə bağlı mifoloji görüşlərdə də bu prinsip dəyişməz qalır. Dirilik suyu namərdləri cəzalandırır. Nağıllarda dirilik suyunun həyat bəxş etməsi kor gözü açılması motivində də ifadə olunur. Digər tərəfdən dirilik suyu övlad bəxş edir. Ümumiyyətlə, nağıllarda su stixiyası ilə bağlı obrazlar zəngin məzmunludur. Nağıllarda su ilə əlaqədar obrazlarda bir həqiqət qızıl xətt kimi özünü hər an təsdiq edir. Su obrazları xalqın xeyir-şər, haqq-nahaqq, ədalət haqqındakı görüşlərindən qırağa çıxmır. Su stixiyasının obraz təəcəssümləri xarici görkəmlərinin necəliyindən, süjet-epizod təfərrüatlarından asılı olmayaraq, xalqımızın həyat, insan, dünya haqqında həmişə müdrik olan həqiqətlərini təsdiq edir.

İkinci fəslin «Dastanlarda su kultu» adlı üçüncü yarımfəslində aparılmış tədqiqatın nəticələrinə görə, dastanlarda su kultu – suya pərəstiş və onunla bağlı inamlar, obrazlar zəngin məna aləminə malikdir. Su stixiyası ilə bağlı inamlar oğuznamələrdə, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud»da xüsusi zənginliyə malikdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da su stixiyası ilə bağlı inamlar üçün xarakterik olan motiv və obrazlara çox rast gəlinir. Su kultu ilə bağlı nağıllarda sıx-sıx tuş olduğumuz pəri obrazı da abidədə özünə yer almışdır. Dastandakı bu motiv ibrətamizdir. Əslində, gizli mahiyyəti eibarilə saflıq, müqəddəslik amalına xidmət edir. Ozanlar bu boyu danışmaqla gəncləri, ümumiyyətlə, oğuz insanlarını öz müqəddəs dəyərlərini qorumağa çağırırdılar. Müqəddəs dəyərləri qorumaq

elin birliyini və bütövlüyünü qorumaq deməkdir. Çünki oğuz insanlarını bir yerə yığan, onların bir xalq, dövlət kimi monolitliyini təmin edən məhz bu müqəddəs dəyərlər idi.

Araşdırılmışdır ki, suyun ilkin yaradılışın əsası olması Azərbaycan xalqının əcdadı olan oğuz türklərinin düşüncəsində mifoloji və dini təsəvvürlərin biri-birinə münasibəti baxımından heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Eyni sözü qədim oğuzlarda da müqəddəs sayılan, ilkin hesab olunan su haqqında da demək mümkün olmuşdur. Su oğuz türklərinin mifoloji təsəvvürlərində mühüm yer tutur. Oğuz aqilləri su haqqındakı qədim mifoloji təsəvvürləri islam təsəvvürləri ilə çox ustalıqla qovuşdurmuşlar.

Tədqiqat məlum etmişdir ki, «Koroğlu» dastanında da su kultu ilə bağlı inam və obrazlar var. Onların içərisində əsas yerləri dərya atları və Qoşabulaq motivi tutur. Dastanda Koroğlunun bir qəhrəmana çevrilməsi onun Qoşabulaqdan içdiyi su vasitəsi ilə olur. Su onu yenilməz qəhrəmana çevirir. Qoşabulağın təsvirində su kultunun mifoloji xassələri bütöv və geniş halda əks olunmuşdur. Qoşabulaq ilk baxışdan təkcə su kultunun təəcəssümüdür. Burada su açıq-aşkar şəkildə insana qeyri-adi güc, qabiliyyətlər bəxş edir, eyni zamanda möcüzəli, şəfəverici qüdrətə malikdir. Qənaətimizcə, Qoşabulaq mifoloji Yer-Sub inancı ilə bağlıdır. Ancaq burada təkcə su stixiyasının deyil, başqa stixiyaların da izləri qalmışdır. Başqa sözlə, Qoşabulaq, əslində, çox geniş obraz, qədim türk mifologiyasının əsas stixiyalarını özündə birləşdirən kompleksdir.

Aparılmış araşdırma su kultunun Azərbaycan məhəbbət dastanlarında maraqlı izlərini aşkarlamışdır. Məhəbbət dastanlarında su kultu ilə bağlı inanc və obrazlar çoxdur. Bunlarda su stixiyasının mifoloji xassələri aydın müşahidə

olunur. Ümumiyyətlə, dastanlarda su kultu ilə bağlı görüşlər çox zəngindir. Dastan folklorun həcm və məna tutumuna görə ən iri janrıdır. Tarixinə görə qədim mifoloji görüşlərlə əlaqədardır. Ona görə də mifoloji su stixiyası ilə bağlı müxtəlif inam və obrazlar öz izlərini dastanlarda rəngarəng şəkildə qorumuşdur.

Tədqiqatın ikinci fəslinin «Bayatılarda su stixiyası ilə bağlı Xan Araz obrazı» adlı dördüncü yarımfəslində müəyyən olunmuşdur ki, folklorda su stixiyası ilə bağlı qüvvələrə müraciət təkcə əfsanə, nağıl, dastan kimi epik janrlarda qorunub qalmamışdır. Bunun tipik nümunəsinə bayatılarda tuş oluruq. Ümumiyyətlə, bayatılarda su motivləri qabarıqdır. Həmin motivlərdə su stixiyası ilə bağlı inam və obrazların izlərinə düşmək olur. Ona görə ki, dörd misradan ibarət olan bayatı çox qədim janrdır. Bayatılarda su motivlərinin də olması bu halda təbiidir. Çünki su qədim dünyagörüşüdür. Dünyanın yaradılması su ilə əlaqədardır. Əgər bayatılarda qədim inanc və etiqaqların izləri varsa, demək, su stixiyası ilə bağlı inam və obrazlar da olmalıdır. Bayatıların mövzumuz baxımından nəzərdən keçirilməsi göstərmişdir ki, bu janra aid nümunələr su motivləri ilə zəngindir. Aşkar edilmişdir ki, bayatılarda su stixiyası ilə bağlı səciyyəvi məqamları özündə birləşdirən su obrazı Xan Arazdır.

İkinci fəslin «Xalq mahnılarında su kultu ilə əlaqədar Sara obrazı» beşinci yarımfəslində əldə olunmuş əsas qənaətdə görə, su stixiyası ilə əlaqədar inam və obrazlara xalq mahnılarında da tuş olunur. Bunun səbəbi mahnıların janr kimi çox qədimliyi, öz mənşəyi etibarilə Azərbaycan xalqının qədim inanc və etiqaqları, mifoloji dünyagörüşü ilə bağlılığından doğur. Aydınlaşdırılmışdır ki, xalq mahnılarında su kultu ilə bağlı inam və obrazlar təsəvvür edildiyindən də

qədim dövrlərlə qaynaqlanır. Ona görə də, xalq mahnılarından su ilə bağlı obraz və poetik detallar su kultu ilə əlaqədar inanc və obrazlarla yaxından səsləşir. Tədqiqatın həcmi xalq mahnılarından su motivlərinin hamısını əhatə etməyə imkan verməsə də, su stixiyası ilə bağlı Sara mühüm obrazı ətraflı öyrənilmişdir. Tədqiqat Sara ilə bağlı mahnı mətnində suyun qabağını kəsən əjdahaya qız qurbanı verilməsi mərasiminin, yaxud ümumiyyətlə, su sahibinə qurban vermə mərasiminin izlərini aşkarlamağa imkan vermişdir. Aydınlaşdırılmışdır ki, Sara obrazı «bütün» detalları səviyyəsində su kultu ilə əlaqəli görünür. Saranın selə qərğ olması su kultu ilə bağlı digər janrların təhlili zamanı üzə çıxan təfərrüatları xatırladır. Bunun belə olması təbiidir. Çünki mahnı çox qədim janrdır. Onların ilk məzmununu təbiət kulturları ilə bağlı dualar, istəklər təşkil etmişdir. Sonrakı minilliklərdə mahnılar nə qədər dəyişsə də, ilkin görüşlərin izləri onlarda özünü qorumuşdur.

Araşdırmanın ikinci fəslinin «Su kultu ilə bağlı yağmur mərasimləri» adlanan altıncı yarımfəslində göstərilir ki, su kultu ilə bağlı çox qədimlərdən mərasimlər icra olunmuşdur. Müəyyənləşdirilmişdir ki, türk dünyasının müxtəlif yerlərində bəzən bir ad su ilə bağlı müxtəlif mərasimləri bildirmişdir. «Qodu» Azərbaycanda «Günəşi dəvət» mərasiminin adıdır. Ancaq Anadoluda «Qodu» yağış yağdırma mərasiminin adıdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, «Yağışı dəvət» və «Günəşi dəvət» mərasimlərinin eyni adla adlanması təbiidir. Çünki günəş və yağış biri-biri ilə bağlıdır. Quraqlığa son qoyan yağışın yağması üçün Günəşin getməsi, yaxud arası kəsilməyən yağışlı günlərə son qoymaq üçün yağışın gedib, Günəşin gəlməsi lazımdır. Bunlar biri-birini əvəz edir və biri-birindən ayrılmazdır. Mərasimlərə diqqət

verdikdə bunların daxili məzmunca əlaqəli olduğunu görürük. Digər tərəfdən, yağmur mərasiminin adı olan «Çəmçələ qız» az dəyişiklə Çömçəxatun mərasiminin adıdır. Tədqiqata cəlb olunmuş materialların təhlili göstərmişdir ki, Çömçəxatun obrazı təkcə su ilə bağlı yox, həm də ağacla bağlıdır. Müxtəlif mərasimlərdə ya çömçəni, ya da ağacı insan görkəmində bəzəyirlər. Bu su və ağac stixiyalarının birgəliyidir. Yağış yağdırma mərasimləri çox qədim su inanc və obrazları, daha doğrusu, mifoloji su stixiyası ilə bağlıdır. Bu mərasimlər göstərir ki, suların – göllərin, çayların, bulaqların sahibi (əyəsi) olduğu kimi, yağışın da əyəsi var. Onun adının Çömçəxatın olduğunu, qadın şəklində təsəvvür edilən ilahə olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Sonuncu fəslin «Novruz bayramında su inam və ayinləri» adlanan sonuncu yarım fəslində müəyyənləşdirilmişdir ki, Novruz bayramı ilə bağlı mərasimlərdə suya tapınmanın, pərəstişin – su kultunun izləri açıq-aşkar müşahidə olunur. Axır çərşənbə Novruz mərasim kompleksində ilin axır nöqtəsi kimi müqəddəs hesab olunur və çox qədim inanclarla bağlıdır. İnanclarda, adətən, gecə suyun üstünə getmək yasaq olunur. Lakin bu gecə bütün gecələrdən fərqli gecə – axır çərşənbə gecəsidir. İlin axır çərşənbəsi müqəddəs gün olduğu üçün gündüzü bütün gündüzlərdən, gecəsi də bütün gecələrdən fərqlidir. Ona görə də suyun üstünə getmək olar. Ancaq hər suyun üstünə yox, axar suyun üstünə gedilməlidir. Suyu qüdrətli edən axır çərşənbədir. Novruz bayramı xalqımızın çox qədim dünyagörüşü ilə bağlı olduğu üçün nəinki su ünürünü, həm də digər ünsürləri öz yad-daşında saxlayaraq bizlərə qədər gətirib çatdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbaslı İ. İbtidai dini-mənqəbəvi görüşlər və onların xalq yaradıcılığında izləri / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VIII kitab. Bakı: Səda, 1999, c.5-23

2. Abbaslı İ. Əfsanə və rəvayətlərin janr özünəməxsusluğu / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XI cild, Bakı: Səda, 2002, s. 3-19.

3. Abbaslı İ. «Koroğlu» eposu / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XIII cild, Bakı: Səda, 2002, s. 10-72

4. Abbasov E. Koroğlu: poetik sistemi və strukturu. Bakı: Nurlan, 2008, 140 s.

5. Abbasov Ə. Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poeması. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1966, 197 s.

6. Abdulla B. Salur Qazan. Bakı: Ozan. 2005, 223 s.

7. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 207 s.

8. Abdulla B. Folklorda say simvolikası. Bakı: Elm, 2006, 148 s.

9. Abdullayev B. Haqqın səsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989, 144 s.

10. AB-KDQ-P. Abdullayev B. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. Bakı: Elm, 1999, 224 s.

11. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.

12. Abdullayeva M.Y. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri (Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında): Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1999, 27 s.

13. Acalov A. Ön söz / Azərbaycan mifoloji mətnləri. Tərtib edən A.Acalov. Bakı: Elm, 1988, s. 7-34

14. Acalov. A. Mifologiya / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cilddə, I cild. Bakı: Elm, 2004, s. 37-66
15. Ağayev E. Azərbaycan mifologiya elmi və Mirəli Seyidov. Bakı: MBM, 2008, 200 s.
16. Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 144 s.
17. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə, IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712
18. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə, I cild. Təkmilləşdirilmiş II nəşri / Tərtib edənləri Ə.Axundov, M.H.Təhmasib. Bakı: Çıraq, 2005, 424 s.
19. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə, II cild. Təkmilləşdirilmiş II nəşri / Tərtib edənləri Ə.Axundov, M.H.Təhmasib. Bakı: Çıraq, 2005, 440 s.
20. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə, III cild. Təkmilləşdirilmiş II nəşri / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Çıraq, 2005, 440 s.
21. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə, IV cild. Təkmilləşdirilmiş II nəşri / Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Çıraq, 2005, 424 s.
22. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I cild / Tərtib edənlər: M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 511 s.
23. Azərbaycan folkloru antologiyası. I cild. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
24. Azərbaycan folkloru antologiyası. II cild. İraq-türkman cildi / Tərtibçilər: Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 467 s.
25. Azərbaycan folkloru antologiyası. III cild. Göyçə folkloru / Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2000, 767 s.

26. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV cild. Şəki folkloru / Tərtib edənlər: H.Əbdülhəlیمov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan. Bakı: Səda, 2000, 497 s.

27. Azərbaycan folkloru antologiyası. V cild. Qarabağ folkloru / Toplayanlar: İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim (Quliyev). Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2000, 413 s.

28. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI cild. Şəki folkloru / Toplayanı, tərtib edəni, söyləyicilər, toplayıcılar, qaynaqlar haqqında məlumatın, qeyd və şərhlərin müəllifi: H.Əbdülhəlیمov. Bakı: Səda, 2002, 494 s.

29. Azərbaycan folkloru antologiyası. VII cild. Qaraqoyunlu folkloru / Toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayılov, Q. Süleymanov. Bakı: Səda, 2002, 463 s.

30. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII cild. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 475 s.

31. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX cild. Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, R.Quliyeva. Bakı: Səda, 2004, 521 s.

32. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX cild. İrəvan çuxuru folkloru / Toplayıb tərtib edənlər, ön sözün, qeyd və izahların müəllifləri: H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2004, 471 s.

33. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI cild. Şirvan folkloru / Toplayanı: S.Qəniyev. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, S.Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 442 s.

34. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII cild. Zəngəzur folkloru / Toplayıcılar: V.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər. Tərtibçilər: Ə.Əsgər, M.Kazımoğlu. Bakı: Səda, 2005, 463 s.

35. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII cild. Şəki-Zaqatala folkloru / Tərtibçilər: İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005, 549 s.

36. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIV cild. Dərbənd folkloru / Toplayıcılar: H.İsmayılov, S.Xurdamiyeva. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Orucov. Bakı: Səda, 2006, 429 s.

37. Azərbaycan folkloru antologiyası. XV cild. Dərələyəz folkloru / Toplayıb tərtib edənlər: H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2006, 483 s.

38. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI cild. Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Səda, 2006, 495 s.

39. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVII cild. Muğan folkloru / Toplayanı B.Hüseynov. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2008, 447 s.

40. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIX cild. Zəngəzur folkloru / Toplayanı və ön sözün müəllifi R.Təhməzoğlu. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, R.Təhməzoğlu, Ə.Ələkbərli. Bakı: Nurlan, 2009, 415 s.

41. Azərbaycan folkloru külliyyatı, I cild. Nağıllar, I kitab / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Səda, 2006, 400 s.

42. Azərbaycan folkloru külliyyatı, II cild. Nağıllar, II kitab / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Səda, 2006, 400 s.

43. Azərbaycan folkloru külliyyatı, III cild. Nağıllar, III kitab / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Səda, 2006, 400 s.

44. Azərbaycan folkloru külliyyatı, IV cild. Nağıllar, IV kitab / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2007, 400 s.

45. Azərbaycan folkloru külliyyatı, V cild. Nağıllar, V kitab / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2007, 400 s.
46. Azərbaycan folkloru külliyyatı, VI cild. Nağıllar, VI kitab / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2007, 400 s.
47. Azərbaycan folkloru külliyyatı, VII cild. Nağıllar, VII kitab / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2008, 400 s.
48. Azərbaycan folkloru külliyyatı, VIII cild. Nağıllar, VIII kitab / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2008, 400 s.
49. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. / Tərtib edənlər: A.M.Babayev, C.B.İsmayilzadə (Rəmzi). Bakı: Maarif, 1981, 280 s.
50. Azərbaycan məhəbbət dastanları / Tərtib edənlər: M.H.Təhmasib və b. Bakı: Elm, 1979
51. Azərbaycan mifoloji mətnləri / Tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi: A.Acalov. Bakı, Elm, 1988, 196 s.
52. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 195 s.
53. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
54. Bəydili (Məmmədov) C. Su mifologemi türk xalq inanclar sistemində // Ədəbi-nəzəri məcmuə, III kitab. Bakı: Nafta-Press, 2005, s. 54-58
55. Bəydili (Məmmədov) C. Mifoloji Ulu Ana obrazının transformları: Umay övliya // Ədəbiyyat məcmuəsi. AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, XX cild. Bakı, 2007, s. 84-92

56. Bəydili (Məmmədov) C. Mifoloji Ulu Ana kompleksi haqqında // Filologiya məsələləri. AMEA Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, № 5, Bakı: 2007, s. 29-39
57. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.
58. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 264 s.
59. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 186 s.
60. Cəfərli M. Folklor və etnik-milli şüur. Bakı: Elm, 2006, 126 s.
61. Cəfərli M. Naxçıvan folklor mühiti əfsanə və rəvayətlərinin mifoloji semantikasına dair // «Dədə Qorqud» jur., 2008, № 1, s. 45-56.
62. Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Elm, 1977, 231 s.
63. Elçin, V. Quliyev. Özümüz və sözümüz. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 115 s.
64. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
65. Əliyev R. Mif və folklor: genezisi və poetikası. Bakı: Elm, 2005, 224 s.
66. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları (Azərbaycan mifoloji mətnləri əsasında): Fil. elm. dok. ...dissertasiya. Bakı, 2008, 262 s.
67. Əliyev R. Riyazi mifologiya. Bakı: Nurlan, 2008, 182 s.
68. Əlizadə R. «Dədə Qorqud kitabı»nda su kultu // Elmi axtarışlar. XVII toplu. Bakı: Səda, 2006, s. 17-19
69. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan, 2008, 174 s.
70. Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair / Azərbaycan SSR EA xəbərləri («Ədəbiyyat, dil və incəsənət» seriyası) 1978, № 1, s. 32-37.

71. Gəncəvi N. İsgəndərnamə / Fars dilindən filoloji tərcümə Q.Əliyevindir. Bakı: Elm, 1983, 650 s.
72. Göyçəli Aşıq Nəcəf / Toplayıb tərtib edəni İ.Ələsgər. Bakı: Səda, 2000, 202 s.
73. Göyər, səmənim, göyər / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi B.Abdulla. Bakı: Gənclik, 1993, 194 s.
74. Hacılı A. Bayatı poetikası. Bakı: Elm, 2000, 162 s.
75. Hacılı A. Dünya ağacı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XI kitab. Bakı: Səda, 2002, s. 55-73
76. Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002, 164 s.
77. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 216 s.
78. Həqqi B. «Koroğlu» – tarixi-mifoloji gerçəklik. Bakı: Nurlan, 2003, 316 s.
79. Hüseynova N. Qədim türk qəhrəmanlıq dastanlarının tipologiyası («Ural batır» əsasında): Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1998, 22 s.
80. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru (İskəndərnamə» dastanı üzrə). Bakı: API-nin nəşri, 1990, 120 s.
81. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı: Azərənəşr, 1991, 296 s.
82. Xalqımızın deyimləri və duyumları / Toplayıb yazıya alanı və tərtib edəni: filologiya elmləri doktoru M.İ.Həkimov. Bakı: Maarif, 1986, 392 s.
83. Xaltanlı T / Toplayıb tərtib edən A.Mirzə. Bakı:1999
84. Xavəri S. Bayatılarda dünya modeli / «Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə» II Uluslararası Folklor Konfransının materialları (17-21 mart, 2004-cü il). Bakı: 2004, s. 346-348
85. Xürrəmçizi A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002, 210 s.

86. İmaməliyev (Qaliboğlu) E. «Azərbaycan əfsanələrinin mifoloji strukturu» probleminin tədqiq tarixi / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXX kitab. Bakı: Səda, 2009, s.96-114

87. İmanova S. Azərbaycan xalq inancları və kiçik janrlar. Bakı: Nurlan, 2008, 228 s.

88. İsmayılova Y. «Koroğlu» dastanında obrazlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2003, 174 s.

89. Kamal R. «Kitabi-Dədə Qorqud»: arxaik ritual semantikasi. Bakı: Elm, 1999, 72 s.

90. Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

91. Koroğlu / Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Az SSR EA Nəşriyyatı, 1956, 456 s.

92. Koroğlu. Paris nüsxəsi / Çapa hazırlayan, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi İ.Abbaslı. Bakı: Ozan, 1997, 208 s.

93. Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri) / Qeyd, şərh, ön sözün müəllifi, mətni nəşrə hazırlayanı və redaktoru A.Nəbiyev, nəşri açıqlayan və tərtib edən Y.İsmayılova. Bakı: Elm, 1999, 200 s.

94. Koroğlu /Toplayanı, ön söz, qeyd və izahların müəllifi A.Nəbiyev. Bakı: Nurlan, 2003, 418 s.

95. Koroğlu. Tiflis nüsxəsi / Tərtib edəni, izah və lüğətin müəllifi E.Tofiq qızı. Bakı: Səda, 2005

96. Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri-1927) / Nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllif A.Nəbiyev, mətni əski əlifbadan transliterasiya və tərtib edən, qeyd, şərh və izahların müəllifi M.Məmmədov. Bakı: Elm, 2007, 150 s.

97. «Koroğlu» dastanı (Əli Kəməli arxivindəki variantlar) / Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi Ə.Şamil. Bakı: Nurlan, 2009, 396 s.

98. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı: Yurd, 1999, 244 s.

99. Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 1999, 448 s.

100. Qarayev S., Quliyev H. Azərbaycan nağıllarında yeraltı dünyaya keçid məkanlar // «Dədə Qorqud" jur., 2009, № 3, s. 102-118

101. Qasimov F. Koroğlu dastanında mifoloji model: Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1999, 27 s.

102. Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. Bakı: Ozan, 1997,

103. Qurani-Kərim / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev. Bakı: Azərənəşr, 1992, 714 s.

104. Qurbanov N. Azərbaycan əfsanələrinin mifoloji-kosmoqonik mahiyyətinə dair // «Dədə Qorqud" jur., 2006, № 11, s. 68-86.

105. Məmmədov C.M. Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud: Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1999, 27 s.

106. Məmmədov M.M. Azərbaycan mifoloji mətnləri: Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1998, 29 s.

107. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, N-PM, 1998, 240 s.

108. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə / Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: «Turan» Nəşrlər Evi, 2002, 680 s.

109. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə / Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm, 2006, 648 s.

110. Novruz bayramı ensiklopediyası / Tərtib edənlər: B.Abdulla və T.Babayev. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 208 s.

111. Növrəs İman. Seçilmiş əsərləri / Toplayıb tərtib edəni İ.Ələsgər. Bakı: Səda, 2004, 200 s.

112. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1983, 128 s.

113. Paşayev S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi. Bakı: Bilik, 1985

114. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları. Bakı: Azərnəşr, 2002, 163 s.

115. Pirsultanlı S.P. Əfsanələrimiz haqqında bir neçə söz / Azərbaycan folkloruna dair tədqiqlər. Gəncə: Pirsultan, 2006, s. 64-69

116. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2007, 308 s.

117. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri. Bakı: Azərnəşr, 2009, 442 s.

118. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi R.M.Şükürovanındır. Bakı: Azərbaycan Dövlət N-PB, 1992, 72 s.

119. Rəşidəddin. Oğuznamə. Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, 2003, 107 s.

120. Rusca-azərbaycanca lüğət. 3 cildə, III c. / Ə.Ə.Orucovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1978, 555 s.

121. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-Tarix konteksti. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 212 s.

122. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı: Səda, 2004, 200 s.

123. Rzasoy S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı: Səda, 2007, 181 s.

124. Rzasoy S. Azərbaycan folklorşünaslıq tarixi və Sədnik Paşa Pirsultanlı. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.

125. Rzayeva N.E. Lirik xalq mahnılarının poetikası: Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 2008, 28 s.

126. Seyidov M. «Öläng»in izi ilə // «Azərbaycan» jur., 1965, № 5, s. 84-93
127. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
128. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşü-nərəkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
129. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənlik, 1994, 232 s.
130. Şükürov A., Abdullazadə G. Azərbaycan fəlsəfəsi (qədim dövr). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 93 s.
131. Şükürov A. Mifologiya. I kitab, Bakı: Elm, 1995, 188 s.
132. Şükürov A. Mifologiya. VI kitab, Bakı: Elm, 1997, 232 s.
133. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 400 s.
134. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənlik, 1987, 280 s.
135. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 351 s.
136. Yusifov X. Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1982, 199 s.

Türk dilində

137. Başkurt Halk Destanı Ural Batır (Başkurt ve Türk dillerinde). Ankara: Gen Matbaacılık, 1996, 527 s.
138. Bayat F. Mitolojiye giriş. Çorum: Kara M, 2005, 150 s.
139. Bayat F. Türk Mitolojik Sistemi. Cilt 1. İstanbul: Ötüken, 2007, 380 s.
140. Bayat F. Türk Mitolojik Sistemi. Cilt 2. İstanbul: Ötüken, 2007, 368 s.

141. Caferoğlu A. Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Saklanan İki Şaman Tanrısı // Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi, I-IV, 1958, s. 65-75

142. Erqun M., İbrahimov G. Başkurt Destan Geleneği ve Ural Batır / Başkurt Halk Destanı Ural Batır. Ankara: Gen Matbaacılık, 1996, s. 114-

143. Gömeç S. Gök Türk Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, 224 s.

144. İnan A. Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler / Abdulkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. 3. Baskı, I cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 491-495

145. İnan A. Türk Boylarında Dağ, Ağac (Orman) vә Pınar Kultu / Abdulkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. 2. Baskı, II cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 253-259

146. İnan A. Yağmur Duası Çömçe Gelin / Abdulkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. 2. Baskı, II cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 480-481

147. İnan A. Tarihde ve Bugün Şamanizm. 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, 241 s.

148. Ocak A.Y. İslam-Türk İnançlarında Hızır Yanut Hızır-İlyas Kültü. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985, 229 s.

149. Ögel B. Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), I cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 644 s.

150. Ögel B. Türk mitolojisi, II cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 610 s.

Rus dilinde

151. Аверинцев С.С. Вода / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1980, с. 240

152. Аджалов А. Трансформации одного древневосточного эпического образа в сравнительно-типологическом освещении / Вопросы Азербайджанской филологии. Выпуск II, Баку: Элм, 1984, с. 223-228
153. Байбурун А.К. Мифология / Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 4. Москва: Наука, с. 80-83
154. Басилов В.Н. Су анасы / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 471
155. Басилов В.Н. Су иясе / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 474
156. Басилов В.Н. Эе / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 659
157. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва: Наука, 1984,
158. Евсюков В.В. Мифы о вселенной. Новосибирск: Наука, 1988
159. Иванов В.В. Близнечные мифы / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1980, с. 174-176
160. Иванов В.В. Дракон / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1980, с. 394-395
161. Иванов В.В. Змей / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1980, с. 468-471
162. Ислам. Энциклопедический словарь. Москва: Наука, 1991, 315 с.
163. Короглу / Составитель Гумет Али-заде. Баку: Азернешр, 1940, 165 с.

164. Короглу / Авторы подготовки и составление национального текста, «Введение» и «Описание архива»: А.Аббаслы, Б.Абдулла. Баку: Сада, 2000, 499 с.
165. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва: Педагогика-Пресс, 1994, 604 с.
166. Лосев А.Ф. Хаос / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 579-581
167. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М.Мелетинский. Москва: «Советская энциклопедия», 1990, с. 634-640
168. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. Москва: «Восточная литература» РАН, 2000, 407 с.
169. Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, 719 с.
170. Мустафаев Дж. Философские и этические воззрения Низами. Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1962, 156 с.
171. Неклюдов С.Ю. Ульген / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 546-547
172. Неклюдов С.Ю. Эрлик / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 667-668
173. Сейидов М. К вопросу о трактовке Йер-Суб в древнетюркских памятниках // Жур. «Советская тюркология», 1973, № 3, с. 63-69
174. Топоров В.Н. О космологических источниках раннеисторических описаний. – Труды по знаковым системам (сб. ст.). Вып. 6, Тарту, 1973, с. 106-150

175. Топоров В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 6-9

176. Топоров В.Н. Потоп / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 324-326

177. Топоров В.Н. Хаос // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 581-582

178. Топоров В.Н. Космос // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 9-10

179. Топоров В.Н. Модель мира // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 161-164

180. Топоров В.Н. Океан мировой // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 249-250

181. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику. – Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках (сб. ст.). М., «Наука», 1988, с. 7-60

182. Фрезер Дж.Дж. Фольклор в Ветхом Завете. Москва: Издательство Политической Литературы, 1986, 511 с.

183. Халипаева И. Мифологическая проза кумыков. Исследование и тексты. Махачкала: Издат. Даггоспединститута, 1994, 211 с.

184. Элиаде М. Аспекты мифа. Москва: Академический проект, 2001, 240 с.

M Ü N D Ə R İ C A T

FOLKLORUN MİFOLOJİ QAYNAQLARINA DAİR YENİ TƏDQIQAT (*H.İsmayilov, S.Rzasoy*).....3

G İ R İ Ş.....7

I FƏSİL

Mifoloji düşüncədə su stixiyası və onunla bağlı obrazlar..11

- 1.1. Su stixiyası mifologiyada dünyanın yaradılmasının
ilk in əsası kimi.....13
- 1.2. Türk mifologiyasında su stixiyası ilə bağlı obrazlar....45
 - 1.2.1. Kosmoqonik başlanğıc su.....47
 - 1.2.2. «Abi-Həyat»//«Dirilik suyu».....58
 - 1.2.3. Su əyəsi//Su anası.....70
 - 1.2.4. Yer-sub və Öləng obrazları.....78
- 1.3. Su stixiyası ilə bağlı mifoloji inamlar.....90

II FƏSİL

Folklorda su inam və obrazları.....105

- 2.1. Əfsanələrdə su inam və obrazları.....106
- 2.2. Nağıllarda su stixiyasının obrazları.....122
- 2.3. Dastanlarda su kultu.....136
- 2.4. Bayatılarda su stixiyası ilə bağlı Xan Araz obrazı....157
2. 5. Xalq mahnılarında su kultu ilə əlaqədar Sara
obrazı.....163
2. 6. Su kultu ilə bağlı yağmur mərasimləri.....169
2. 7. Novruz bayramında su inam və ayinləri.....177

NƏTİCƏ.....185

ƏDƏBİYYAT.....196

Aynur Babək.
Azərbaycan folklorunda
su ilə bağlı inanclar,
, « », 2011.

Nəşriyyat direktoru:
Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Aygün Balayeva

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Yığılmağa verilmiş: 22.06.2011
Çapa imzalanmış: 20.07.2011
Kağız formatı: 60/84 32/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 212 səh.
Tirajı: 500

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, “Nurlan” NPM-də
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.